

7

КИЇВ • 1970

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

В ЦЬОМУ НОМЕРІ ЧИТАЙТЕ:

- Партизанські краї та зони
- Партийні організації України на чолі масового руху винахідників і раціоналізаторів
- Походження кочового скотарства у Східній Європі
- До 30-річчя возз'єднання Північної Буковини з Радянською Україною (добірка)
- З історії інтернаціональних зв'язків і дружби народів (добірка)

СОДЕРЖАНИЕ

Статьи. В. И. Клокое, В. И. Кучер. Партизанские края и зоны на временно оккупированной врагом территории СССР в 1941—1944 гг. Я. С. Калакура, Г. Ф. Марискевич. Партийные организации Украины во главе массового движения изобретателей и рационализаторов в западных областях (1956—1960 гг.). В. П. Шилов. Происхождение кочевого скотоводства в Восточной Европе. *Методология и методика исторических исследований*. Д. В. Деопик, Г. М. Добров, Ю. Ю. Калх, И. Д. Ковальченко, Х. Э. Палли, В. А. Устинов. Математические и машинные методы обработки исторической информации. Сообщения. *К 30-летию воссоединения Северной Буковины с Советской Украиной. Из истории международных связей и дружбы народов*. Заметки. Возвращаясь к напечатанному. Выводы из научных исследований. В помощь преподавателю истории. Документальные очерки. Наш календарь. Обзор источников и литературы. Критика и библиография. Хроника и информация. Приложение.

CONTENTS

Articles. V. I. Klokov, V. I. Kucher. Partisan Lands and Zones in the Territory of the USSR Temporarily Occupied by the Enemy in 1941—1944. Ya. S. Kalakura, G. F. Mariskevich. The Party Organization of the Ukraine at the Head of the Mass Movement of the Inventors and Rationalizers in the Western Regions (1956—1966). V. P. Shilov. Origin of the Nomadic Cattle-breeding in Eastern Europe. D. V. Deopik, G. M. Dobrov, Yu. Yu. Kakhk, I. D. Kovalchenko, Kh. E. Palli, V. A. Ustinov. Mathematical and Automatic Methods of the Historical Data Processing. Communications. *On the 30th Anniversary of Reunification of the Northern Bukovina with the Soviet Ukraine. From the History of International Connections and Friendship between Peoples*. Notes. Returning to Already Published. Conclusions from the Scientific Investigations. Aid to the Teacher of History. Documentary Essays. Our Calendar. Review of Surveys and Literature. Criticism and Bibliography. News and Information. Appendix.

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№ 7 (112)

ЛИПЕНЬ
1970

РІК ВИДАННЯ
ТРИНАДЦЯТИЙ

Виходить щомісяця

ОРГАН ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР, ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ
ПАРТІЇ ЦК КП УКРАЇНИ — ФІЛІАЛУ ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ ПРИ ЦК КІРС

З М І С Т

СТАТТІ

- В. І. Клоков, В. І. Кучер — Партизанські краї та зони на тимчасово окупованій ворогом території СРСР у 1941—1944 рр. 3
- Я. С. Калакура, Г. Ф. Марискевич (Львів) — Партійні організації України на чолі масового руху винахідників і раціоналізаторів у західних областях УРСР (1956—1966 рр.) 11
- В. П. Шилов (Ленінград) — Походження кочового скотарства у Східній Європі
Методологія та методика історичних досліджень 18
- Д. В. Деонік (Москва), І. М. Добров, Ю. Ю. Какх (Таллін), І. Д. Ковальченко (Москва), Х. Е. Паллі (Таллін), В. О. Устинов (Новосибірськ) — Математичні та машинні методи обробки історичної інформації 26

ПОВІДОМЛЕННЯ

До 30-річчя возз'єднання Північної Буковини з Радянською Україною

- І. П. Фостій (Чернівці) — Газета «Буковинська правда» 36
- С. Д. Кобилянський (Львів) — Становище селянства Північної Буковини напередодні визволення краю від окупації 40
- С. І. Комарницький (Чернівці) — Вклад трудящих Радянської Буковини у перемогу над фашистською Німеччиною 47
- В. М. Косташ (Чернівці) — Участь молоді Чернівецької області у соціалістичних перетвореннях на селі (1944—1958 рр.) 54
- З історії інтернаціональних зв'язків і дружби народів*
- М. В. Куян (Кривий Ріг) — Діяльність Всеслов'янського Комітету по згуртуванню антифашистських сил (1941—1945 рр.) 61
- Л. О. Лещенко — Солідарність трудящих Індії з радянським народом у 1941—1945 рр. 68
- М. В. Знаменська — Взаємні відвідування колективів трудящих УРСР і зарубіжних соціалістичних країн (1956—1969 рр.) 77

ЗАМІТКИ

- О. І. Семків (Львів) — Про керівництво партійними організаціями України допомогою міста селу (1959—1965 рр.) 83
- Т. О. Скрипник (Харків) — До історії радянської преси (1918—1920 рр.) 88
- Т. М. Колішер, Т. Б. Слюдікова — Друкарня «Искры» в Умані 91
- В. С. Кук — Харківські школи — Колегія та Додаткові класи 97

ПОВЕРТАЮЧИСЬ ДО НАДРУКОВАНОГО

- М. Г. Криволапов (Суми) — Ще раз про Червоні галицькі частини 102

ВИСНОВКИ З НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

- Ф. Й. Стрельченко (Біла Церква) — Діяльність КП(б)У в галузі державного будівництва у відбудовний період 103
- Л. Г. Будьонна (Вінниця) — Участь комсомольців Житомирщини та Поділля в партизанській боротьбі (червень 1941 — листопад 1942 рр.) 104

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

- М. Т. Благінін (Ніжин) — Прищеплення учням поваги до праці у процесі викладання суспільствознавства 106

ДОКУМЕНТАЛЬНІ РОЗПОВІДІ

- В. О. Фірстенко, Д. М. Чернишов — Герої-прикордонники в перших боях Великої Вітчизняної війни 109

НАШ КАЛЕНДАР

- А. Д. Ярошенко — До 50-річчя II конгресу Комінтерну 113
В. О. Горбик, В. О. Корнілова (Харків) — Півстолітній ювілей Компартії Великобританії 114
С. М. Злупко (Львів) — До 90-річчя від дня народження В. П. Левинського 116
О. Ф. Скакун (Харків) — М. О. Максимейко — історик (До 100-річчя від дня народження) 119
М. П. Рудько — Видатний український революціонер-демократ і вчений (До 120-річчя від дня народження С. А. Подолинського) 122

ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

- Д. І. Кундюба — Висвітлення радянсько-американських відносин 1933—1939 рр. в буржуазній історіографії США 128

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

- Г. Г. Ємельяненко — В. І. Ленін про Україну, ч. I (1893—1917); ч. II (1917—1922) 135
І. О. Гуржій, П. П. Гудзенко — Ленінський план соціалістичної індустріалізації та його здійснення на Україні 137
Ф. П. Шевченко — Вспомогательные исторические дисциплины. Сборник, т. I, II 139
Р. П. Ростикус (Тернопіль) — Б. Й. Тищик. Галицька Соціалістична Радянська Республіка (1920 р.) 142
В. В. Мусієнко, Ю. М. Гамрецький — А. И. Смолинчук. Большевики Украины в борьбе за Советы (март 1917 — январь 1918 г.) 143
П. П. Толочко — Б. Тимошук. Північна Буковина — земля слов'янська 148

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

- Т. Т. Гриценко — Сесія, присвячена 25-річчю перемоги над фашистською Німеччиною 150
С. К. (Чернівці) — Наукова конференція «В. І. Ленін і Буковина» 151
О. П. Кріль (Львів) — Семінар охоронців пам'яток історії та культури 151
Т. В. Сулятицький (Чернівці) — Хотинський народний музей 152
В. А. Качкан (Івано-Франківськ) — Ентузіаст-краєзнавець О. А. Феданко 153
Г. П. — Республіканські педагогічні читання 154
Леонід Петрович Кругликов-Гречаний 155
Володимир Петрович Огоновський 155

ДОДАТОК

- Бібліографія історії Великої Вітчизняної війни на Україні 156

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Ф. П. Шевченко (головний редактор), І. Л. Бутич, А. М. Гаєвський (заст. головного редактора), І. О. Гуржій, М. Р. Доній, В. А. Жебокрицький, П. М. Калениченко, І. П. Кожукало (заст. головного редактора), І. І. Коломійченко, І. В. Лупандін (відповідальний секретар), А. В. Санцевич (заст. головного редактора), В. А. Чирко, А. М. Шлепаков, А. Д. Ярошенко.

Адреса редакції: Київ, І, Кірова, 4. Телефон: 29-71-31.

Украинский исторический журнал, № 7, 1970.

Выходит ежемесячно
(на украинском языке)

Технічний редактор М. Шендерович.

Коректор Є. І. Кочубей

Б.Ф. 04047. Здано до складання 27.V 1970 р. Підписано до друку 14.VII 1970 р. Формат паперу 70×108¹/₁₆. Друк. фіз. аркушів 10,0. Умовн. друк. аркушів 14,0. Обліково-видавн. аркушів 16,86. Тираж 9546. Зам. К-86.

Друкарня вид-га «Київська правда», Київ, вул. Леніна, 19.

Статті

В. І. КЛОКОВ, В. І. КУЧЕР

ПАРТИЗАНСЬКІ КРАЇ ТА ЗОНИ НА ТИМЧАСОВО ОКУПОВАНИЙ ВОРОГОМ ТЕРИТОРІЇ СРСР У 1941—1944 рр.

Небачений досі розмах другої світової війни, в яку було втягнуто 61 державу з населенням в 1,7 млрд. чол., відверте проголошення нацистською Німеччиною людиноненависницьких цілей — завоювання світового панування, зокрема шляхом фізичного знищення багатьох народів, спільність долі і мети поневолених фашизмом народів неминуче вели до участі у воєнних діях не лише регулярних військових сил, але й мирного населення. Такого партизанського руху, що охопив великі території, ще не було в історії людства.

Розвиток технічних засобів ведення війни різко зменшив можливості партизанських загонів маневрувати. Застосування класичних, відомих раніше, форм збройної боротьби на окупованій ворогом території обмежувалося районами лісових масивів. Найбільш поширеними формами народного опору в густонаселених і безлісих місцевостях стали саботаж і диверсії. Але характерна для другої світової війни масовість руху Опору в міру виснаження каральних і військових сил противника обумовила поступовий розвиток збройної партизанської боротьби. Спершу невеликі загони народних месників розростались або об'єднувались у великі формування, які, послідовно розширяючи зону своїх дій, знищуючи гарнізони й опорні пункти ворога, ставали господарями досить великих територій. Як правило, таким шляхом, а в деяких випадках в результаті одночасного вибуху кількох збройних повстань в поневоленій Європі виникало багато вільних від фашистського рабства зон.

Такі зони, що включали загалом тисячі населених пунктів з мільйонами мирних жителів, в роки війни було створено на тимчасово захопленій ворогом частині території СРСР численною армією радянських партизанів. На величезній відстані від Ленінграда до Києва і від західних кордонів Радянського Союзу до лінії радянсько-німецького фронту в неосяжних лісових масивах радянські люди були повними господарями вільних партизанських країв. Чотирнадцять їх налічувалось в Ленінградській, Калінінській, Смоленській, Пінській, Брянській, Ровенській та деяких інших областях РРФСР, Білорусії та України. За кілька місяців до наближення лінії фронту утворювалися партизанські зони на півдні Правобережжя Дніпра, на Кавказі, Кубані й в Криму.

Вільні зони в тилу німецько-фашистських загарбників виникли вже в перші дні вторгнення гітлерівських армій в Радянську країну, зокрема в Ленінградській області, Білорусії та північних районах України. Німецько-фашистське командування сподівалося тоді на успішне здійснення блицкригу. Через це регулярні частини гітлерівців розташовувались лише вздовж головних комунікацій. Їх тилові підрозділи не могли швидко опанувати великі захоплені території. Тому в сотнях сіл довгий час фашистські солдати не з'являлися зовсім, в тисячах вони бували лише під час наїздів.

Таке становище створилося, наприклад, на півночі Чернігівської області, де в лісах Корюківського району діяв завчасно сформований партійними і радянськими органами партизанський загін. В ряді сіл цього і трьох прилеглих до нього районів продовжували функціонувати радянські органи. В листопаді 1941 р. підпільний обком партії офіційно відновив Радянську владу ще в багатьох населених пунктах¹.

Партійні й радянські органи здійснювали велику масово-політичну роботу серед населення, що проживало у вільній від ворога зоні. Так, підпільний Чернігівський обком КПУ провів ряд сесій районних і сільських Рад. 16 вересня 1941 р. на сесії Холминської райради про хід війни і завдання радянських людей на окупованій противником території розповів секретар райкому партії. Збори колгоспників з участю представників райкому і депутатів місцевої Ради відбулися в багатьох селах району. Перед жителями с. Савинки виступив перший секретар Чернігівського підпільного обкому депутат Верховної Ради СРСР О. Ф. Федоров². В Корюківці партизани налагодили транслявання передач з Москви. Це мало велике значення для спростування брехні гітлерівців про здобуття столиці Радянського Союзу³.

З перших днів фашистської окупації велика вільна зона існувала у північних районах Сумської області та в суміжній з нею південній частині Брянського лісового масиву, де активні дії розгорнули українські партизанські загони С. А. Ковпака і О. М. Сабурова. Сюди поодинокі і невеликими групами йшли радянські бійці, які пробивалися до лінії фронту з ворожого оточення в районі Києва. В населених пунктах цієї зони також діяли органи Радянської влади, що спиралися на бойову силу партизанів і численних місцевих загонів самооборони⁴.

Часто боротьба самого населення за збереження колгоспного ладу і соціалістичних порядків приводила до утворення вільних від ворога районів. Так, було, наприклад, в Навлінському районі Орловської області. Коли у жовтні 1941 р. тут з'явилися окупанти, жителі с. Первомайського вчинили їм збройний опір. В ті дні селище нагадувало бойовий табір. Добратися до нього можна було лише лісовими шляхами, на яких беззмінно вартували озброєні патріоти. Вже в грудні тут було створено партизанський загін⁵.

Подібне становище склалося майже на $\frac{2}{3}$ території Білорусії та в Брянських лісах⁶. В основному вірно оцінюючи воєнне значення цього вільного краю, гітлерівський генерал К. Тіппельскірх писав, що взимку 1941—1942 рр. в глибокому тилу 2-ї танкової армії там, де на початку жовтня «палахкотів вогонь Брянської битви... виникла велика партизан-

¹ М. Попудренко. Щоденник, К., 1949, стор. 70.

² О. Ф. Федоров. Підпільний обком діє, К., 1964, стор. 72—73, 188—189.

³ М. Попудренко. Назв. праця, стор. 67.

⁴ В. Клоков, І. Кулик, І. Слин'ко. Народна боротьба на Україні в роки Великої Вітчизняної війни, К., 1957, стор. 70, 77.

⁵ В. К. Соколов. Партизанский край, Брянск, 1959, стор. 23.

⁶ «Большевик Беларуси», 1949, № 13, стор. 18.

ська область, яка найближчим часом досягла розмірів 170 км в ширину і 70 км в глибину. Вона була першою з численних партизанських областей, що їх планомірно створювало і підтримувало російське командування в тилу групи армій «Центр» майже до 1944 р. Ці області вимагали постійної боротьби з ними»⁷.

Великий партизанський край існував з перших днів фашистської окупації до вересня 1942 р. в Ленінградській області між містами Стара Руса і Дно на півночі, Бежаницями і Холмом — на півдні. Він простягнувся на 120 км по фронту і 90 км вглиб, включаючи територію Дедовицького, Поддорського, Белебелківського, Ашевського, Дновського районів. Тут Радянська влада офіційно здійснювалась у понад 300 населених пунктах⁸.

Дальшому поширенню партизанських зон у перші місяці німецько-фашистської навали заважало те, що населення окупованих районів було переконане у швидкому поверненні радянських військ. Коли ж визначився затяжний характер Великої Вітчизняної війни, окупантам вже вдалося закріпитися у більшості населених пунктів і звирячими розправами з найактивнішою частиною жителів тимчасово затримати партизанський рух. І все ж навіть у 1942 р., в умовах масових спроб гітлерівців за допомогою великих каральних сил ліквідувати в своєму тилу зростаючий опір, число місцевостей, визволених від них, дедалі збільшувалося. Так, у тому ж році виникло кілька вільних країв на стику Калінінської і Вітебської областей в Пустошинському, Ідріцькому, Себезькому, Росонському, Освейському і Дрисенському районах. Партизани контролювали тут територію, що простяглася на 100 км зі сходу на захід і 90 км з півночі на південь. Окупанти були безсилі ліквідувати цю зону до осені 1943 р., доти, поки вона не стала ареною жорстоких боїв між радянськими військами і частинами німецької армії⁹.

На початку 1942 р. на Смоленщині при підтримці десантних і рейдових підрозділів Червоної Армії утворилися три партизанські краї на території районів: Дорогобузького, Семлевського і Вхосдського; Іздешківського, Сафронівського, Ярцевського, Духовщинського, Батурінського і Холм-Жирківського; Слобідського, Пречистинського, Касплянського, Демидівського і Понизівського. Через кілька місяців окупантам вдалося ліквідувати їх, але загони, що тут базувалися, вийшовши з-під ударів карателів, допомогли населенню області створити нові вільні краї¹⁰.

Широко розгорнулася народна боротьба на Орловщині. Тут до середини 1942 р. кілька партизанських країв у Брянських лісах фактично злилися у велику вільну зону протяжністю до 200 км в довжину і 50 км в ширину. Під контролем партизанів було 11 районів. Визволяючи їх, народні месники вибили окупантів з 500 населених пунктів. Ця зона проіснувала до приходу радянських військ у 1943 р.¹¹

1942 р. — час утворення «малих земель» на півдні тимчасово окупованої ворогом території. В Краснодарському краї майкопські партизани з жовтня 1942 р. протягом 4 місяців до приходу радянських військ були повними господарями в п'яти населених пунктах. Незадовго до

⁷ К. Типпельскірх. История второй мировой войны, М., 1956, стор. 203, 204.

⁸ П. Р. Швердалкин. Героическая борьба ленинградских партизан, Л., 1959, стор. 167.

⁹ История Великой Отечественной войны Советского Союза, т. 3, М., 1961, стор. 477.

¹⁰ Д. М. Попов. Пять лет со дня освобождения Смоленской области от немецко-фашистских оккупантов, Смоленск, 1948, стор. 19—21.

¹¹ Орловская область в годы Великой Отечественной войны (1941—1943 гг.), Орел, 1960, стор. 178, 192, 439; Партизаны Брянщины, ч. I, Брянск, 1959, стор. 49.

свого визволення відновили Радянську владу жителі чотирьох сіл Ростовської області¹².

Влітку 1943 р. від окупантів була очищена значна частина Ровенської області, де ворожі гарнізони утримували лише ті населені пункти, через які проходили важливі комунікації німецької армії. Перший великий партизанський край на Правобережній Україні охоплював територію всього Морочнівського і частково Висоцького, Рафалівського, Володимирецького, Дубровецького, Клесівського, Рокитнянського, Степанського районів¹³. Створенню його передувала велика політична й організаторська робота партійного підпілля і політорганів партизанських загонів та з'єднань. 26 березня 1943 р. з ініціативи уповноваженого ЦК КП(б)У В. А. Бегми в с. Дібровському на Ровенщині відбулася конференція 120 делегатів українських і білоруських загонів, з'єднань і бригад народних месників, які діяли в суміжних районах. «Звістка про конференцію швидко рознеслася по області,— згадував В. А. Бегма.— Народ з ще більшою надією дивився в майбутнє. Партійні організації, Радянська влада живуть і діють! Навіть в тилу ворога! Під самим носом гітлерівського намісника Еріха Коха! Це радувало, надихало, піднімало людей, зміцнювало впевненість в остаточній перемозі над ненависними фашистськими поневолювачами»¹⁴.

Підпільні організації області провели в населених пунктах десятки багатолюдних мітингів, сотні бесід з місцевими жителями. В результаті цієї роботи був створений значний партизанський резерв, що нараховував близько 7 тис. чол., які в міру надходження зброї поповнювали склад загонів. Пізніше, з наближенням регулярних частин, 2 тис. чол. з цього резерву, що мали певні військові знання, були виведені за лінію фронту і передані радянському командуванню¹⁵.

Влітку 1943 р. велике Чернігівське з'єднання О. Ф. Федорова в тісній бойовій співдружності з місцевими загонами, численними групами самооборони і білоруською бригадою А. П. Бринського, створило великий партизанський край у Волинській області.

Одночасно далі на схід в результаті активних дій партизанських з'єднань С. Ф. Маликова і О. М. Сабурова виникла значна вільна зона в чотирикутнику Новгород-Волинський — Коростень — Київ — Житомир¹⁶.

Наприкінці того ж року місцеве населення з допомогою білоруських партизанів і ряду українських з'єднань, що вийшли на Правобережжя Дніпра, утворило великий вільний край площею в 1875 кв. км на стику Української і Білоруської республік у чотирикутнику Олевськ — Овруч, Овруч — Єльськ, Мозир — Петриков, Столін — Рокитне¹⁷.

Тоді ж народні месники, розгромивши ворога, встановили свій контроль в районі Проскурова та Шепетівки — Славути Кам'янець-Подільської області, а межиріччя Дніпра і Десни від Києва до Чернігова та прилеглі до нього райони перетворилися на велику партизанську зону¹⁸.

¹² И. Ю д н н. Партизаны Кубани, Краснодар, 1949, стор. 46, 47; В. П. З а й ц е в. Дон в годы Великой Отечественной войны, Ростов-на-Дону, 1958, стор. 24.

¹³ Л. Є. К и з я. Народні месники, Львів, 1960, стор. 10—11.

¹⁴ Герои подполья, М., 1965, стор. 294.

¹⁵ Там же, стор. 296.

¹⁶ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні СРСР 1941—1945 рр., т. II, К., 1968, стор. 234, 238.

¹⁷ Н. И. Супруненко. Украина в Великой Отечественной войне Советского Союза, К., 1956, стор. 292—293.

¹⁸ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні СРСР 1941—1945 рр., т. II, стор. 231, 235.

Дійову допомогу наступаючим радянським військам на Лівобережній Україні подавали кіровоградські партизани, які, контролюючи лісовий масив, вигнали фашистів з ряду населених пунктів Чигиринського та Знам'янського районів. До наближення лінії фронту влітку 1943 р. тут діяло до 10 тис. народних месників. У визволених від ворога селах були створені загони самооборони. Все населення піднялося на боротьбу з окупантами. Жителі охороняли села, ходили в розвідку, жінки і діти доглядали поранених. Зокрема, в госпіталі, створеному у селі Веселий Кут Єлисаветградківського району, одержали медичну допомогу 600 поранених партизанів і червоноармійців¹⁹.

Восени 1943 р. було засновано також новий великий партизанський край на території Утергоського, Солецького, Струго-Красненського, Дновського, Плюського, Лузького і Батецького районів Ленінградської області²⁰.

Найбільші вільні зони існували в Білорусії. Протягом всього періоду її окупації німецько-фашистські загарбники контролювали трохи більше третини її території. В руках радянських людей постійно перебували тисячі населених пунктів, не кажучи вже про села і містечка, розташовані в стороні від комунікацій німецької армії. Тут місцеве населення і партизани, утримуючи 20 районних центрів у тилу ворога, понад 2 роки жили в умовах Радянської влади²¹.

Вільні зони на тимчасово окупованій нацистами території СРСР відіграли важливу роль у боротьбі проти фашистського рабства. Це визнавали і вороги. Зокрема, К. Тіппельскірх у своїй капітальній праці з історії другої світової війни, описуючи трагедію, яка спіткала гітлерівський вермахт влітку 1944 р. в Білорусії, відзначав тяжке становище однієї з двох німецько-фашистських армій. Відступаючи, вона «опинилася у великому, що простягався майже до Мінська, лісисто-болотистому районі. Він контролювався великими партизанськими загонами і ні разу за всі три роки не визволявся від них, а тим більше не був окупований німецькими військами»²². Фашистське командування не тільки лишилося можливості використовувати вигідні для оборони лісові місцевості, але, навпаки, постійно відчувало загрозу своєму тилу з боку радянських партизанів. Через вільні райони з допомогою народних месників просувалися частини Червоної Армії, примушуючи німецько-фашистські війська відкочуватися назад, залишати без бою і ті коридори вздовж комунікацій, які до цього утримувалися ними в партизанських краях.

На Україні вільні зони в її північних районах також використовувалися радянськими частинами для швидкого просування на захід. Це запобігало великим втратам, які були б немінучими в умовах лісового ландшафту Полісся і прилеглих до нього районів. З наближенням лінії фронту до Дніпра окремі партизанські краї на півночі України фактично злилися в одну велику зону, яка простягнулася майже до західних кордонів Радянського Союзу.

✓ Восени 1943 р. після успішного форсування радянськими військами Дніпра, що здійснювалося в тісній взаємодії з партизанами, в північних районах України і Білоруському Поліссі на час підходу сюди частин Червоної Армії в лінії радянсько-німецького фронту майже до його тимчасової стабілізації весною 1944 р. утворилась прогалина шириною до 80 км, за якою починався звільнений район глибиною до

¹⁹ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні СРСР 1941—1945 рр., т. II, стор. 379—380, 234.

²⁰ П. Р. Шевердалкин. Назв. праця, стор. 219, 228, 229, 231.

²¹ Шоста Сесия Вярхоунаго Совета БССР, Минск, 1946, стор. 26, 27.

²² К. Тіппельскірх. Назв. праця, стор. 445.

200 км. В ньому фактичними господарями були партизани і населення. Окупанти ледве утримували вузькі смуги території вздовж важливих залізничних шляхів, що пролягали південніше. Лише через несприятливі природні умови цієї місцевості та концентрацію великих сил фашистів на півдні просування радянських військ від Дніпра до Західного Бугу затрималося тут до весни 1944 р.

Неоціненне значення вільні зони мали для розвитку збройної партизанської боротьби. Їх наявність давала змогу значно розширити сферу дій народних месників, забезпечити масове перекидання зброї і боеприпасів з радянського тилу. Використання вільних територій для влаштування своїх баз значно підвищувало маневреність партизанських загонів, створювало умови для постачання народних месників продовольством, доглядом за пораненими і т. д.

З розширенням партизанських країв окупанти втрачали можливість безперешкодно грабувати населення і народне майно, використовувати робочу силу не тільки в цих, але й сусідніх з ними районах. Значно більшим, ніж воєнне, було морально-політичне значення наявності таких зон у тилу однієї з найсильніших армій того періоду. Сам цей факт якоюсь мірою підживляв міф про непереможність гітлерівського вермахту, зміцнював віру уявлених фашистами народів у доцільності боротьби, можливість визволення.

Розширення вільної території обумовлювало введення на ній певних порядків. Насамперед це виявлялося в справедливому розподілі між населенням поставок продовольчих продуктів та інших засобів матеріального забезпечення партизанським загонам. Майже одночасно виникла необхідність охорони мирних жителів від бандитських нападів уголовних елементів. Активізація народної антифашистської боротьби спричинилася до розширення функцій політичних органів партизанських загонів, пожвавлення серед жителів масово-агітаційної роботи. Тривале існування зон потребувало також організації культурного життя їх населення. Ці функції спершу здійснювалися керівництвом партизанських загонів, а згодом були майже повсюдно передані існуючим в тому чи іншому районі органам влади, підтримуваним місцевими жителями. Населення дедалі глибше усвідомлювало себе господарем визволених районів, активніше включалося у збройну боротьбу проти фашистських поневолювачів. Таким чином, поступово, а інколи і зразу ж після виникнення вільних зон в них створювалися своєрідні органи народної влади. Саме цим такі зони відрізнялися від решти території в тилу поневолювачів, де також точилася боротьба, населення допомагало партизанам, діяли підпільні організації, але вони здійснювали свої функції нелегально, в умовах фактичної окупації.

Життя населення на тимчасово захопленій ворогом радянській території мало свою специфіку. При відсутності приватної власності на землю і засоби виробництва спроби гітлерівців пограбувати в окупованих районах промислові й природні ресурси зачіпали життєві інтереси всього населення, а не частини його, як це мало місце в капіталістичних країнах, де фашисти досить успішно використовували в своїх цілях приватновласницьку психологію заможних верств.

Захопивши частину радянських земель, німецькі фашисти намагалися налагодити справу вилучення у селян сільськогосподарської продукції. З метою організованого одержання її вони силкувалися на базі колгоспів здійснити форму общинного господарства, враховуючи характерні риси колективізму радянського селянства. Проте з перших же днів окупації проти цих підступів ворога розгорнулася вперта боротьба радянських людей. Так, колгоспники сільгоспартілей «Червоная змена»

і «Днепровский залив» Лоевського району Гомельської області не тільки продовжували колективно збирати врожаї, але, розподіливши хліб по зароблених трудових днях, переховували його з тим, щоб пізніше віддати партизанам²³. На Україні членам артілі «Селянин» Кіровоградської області вдалося сховати від окупантів дві третини намолоченого зерна, а в колгоспі «П'ятирічка» загарбникам взагалі нічого не дісталось²⁴.

Подібне відбувалося повсюди на тимчасово захопленій ворогом радянській території. Там же, де гітлерівцям та їх співучасникам вдавалося знайти продовольство і приступити до вивезення сільськогосподарських продуктів, населення використовувало будь-яку можливість для знищення запасів. Відгомін героїчного опору радянських людей економічним заходам окупантів пролунав і на сторінках фашистських офіційних газет. Протягом літа й осені 1942 р. нацистські газети заявляли, що «українське сільське господарство не може зараз виділити лишків продовольства», і «Німеччина зовсім не дивиться на Україну, як на чудовий край». «Багатьом сільськогосподарським керівникам довелося заплатити життям за свою діяльність»,— бідкалася «Гамбургфрейденблатт»²⁵.

В ряді так і не освоєних окупантами районів, де виникли і зміцніли вільні зони, колгоспи взагалі не припиняли своєї діяльності. Це мало місце в Білорусії, в Смоленській і Орловській областях РРФСР, в районі дій Чернігівського обласного партизанського загону на півночі України. Тут, у ворожому тилу, завдяки зусиллям колгоспного селянства, здійснювалося матеріальне забезпечення партизанів, родин радянських військовослужбовців і непрацездатних жителів, а з наближенням фронту відновлювалося нормальне господарське життя. Так, успішне проведення посівних кампаній у вільних зонах восени 1943 р. і весною 1944 р. ще до визволення території Білорусії не тільки забезпечило продуктами місцеве населення, але й дало змогу протягом 3,5 місяців після приходу радянських військ повністю виконати план хлібоздачі державі²⁶. З наближенням Червоної Армії населення вільних зон одержало завдання максимально збільшити виробництво сільськогосподарських продуктів, які призначалися не лише для партизанів, але й для поставок Радянській державі. З цією метою в ряді місць була успішно проведена посівна кампанія. Тут на відміну від територій, що контролювалися фашистами протягом всієї окупації, населення не тільки не саботувало сільськогосподарські роботи, а навпаки, всіляко піклувалося про врожай.

В ряді партизанських країв, які мали територіальний зв'язок з радянським тилом, через розриви в лінії фронту була організована здача лишків сільськогосподарської продукції Радянській державі. Відомо, що партизани постачали хлібом жителів обложеного фашистами Ленінграда, переправляли велику кількість обозів з продовольством в радянський тил через так звані «Вітебські ворота» та прорив в лінії фронту, утворений після форсування Дніпра частинами Червоної Армії північніше і західніше Києва.

Вільні від ворога зони на тимчасово окупованій території були також своєрідними острівцями збереження культурного життя населення, його кращих національних традицій. Тут забезпечувалися масові заходи, зокрема проведення зборів для вирішення різних важливих питань, читання лекцій, виступи груп художньої самодіяльності, демон-

²³ А. И. Залесский. В партизанских краях и зонах, М., 1962, стор. 119.

²⁴ В. Клоков, І. Кулик, І. Слинко. Назв. праця, стор. 65.

²⁵ Там же.

²⁶ «Советская Белоруссия», 5 грудня 1944 р.

стрування кінофільмів, надісланих з радянського тилу, і т. ін. В більшості значних за розмірами зон згодом було налагоджено масовий випуск газет і листівок, транслявання передач радянських радіостанцій. Жителі цих районів постійно відчували себе невід'ємною часткою населення своєї великої Батьківщини.

Одним з важливих завдань керівних органів вільних країв у тилу німецько-фашистських окупантів було піклування про виховання і освіту молодого покоління. Тут діяли школи, в яких навчання дітей і підлітків провадилося на засадах радянської системи народної освіти. Вже восени 1941 р. у партизанському краї Ленінградської області працювали 53 початкові й середні учбові заклади²⁷. Тоді ж відкрилися 8 радянських шкіл в Ашевському районі Калінінської області. В Єльнинському районі на Смоленщині були проведені навіть дві конференції вчителів²⁸.

У вільних зонах зберігались або відновлювались органи Радянської влади, проте відповідно до конкретних умов того чи іншого району вони мали своєрідну структуру. Наприклад, в Ленінградському партизанському краї їх функції виконували організаційні трійки, які формувалися з місцевого партійного і радянського активу за вказівкою Ленінградського обкому ВКП(б). Пізніше ці трійки з участю партизанів і місцевого населення розгорнули діяльність по остаточному відновленню Радянської влади. Так, до весни 1942 р. на території краю працювали всі 30 сільрад²⁹. Іноді партизанське командування в селах, суміжних з зоною дії окремого загону, призначало комендантів, які також виконували функції місцевого керівництва, зокрема підтримання порядку, постачання партизанських загонів тощо³⁰. Комендатурами називало населення і пости, що виставлялися народними месниками в селах, оскільки вбачало в них насамперед представників Радянської влади³¹.

На відміну від партизанських районів у країнах Західної Європи вільні зони на тимчасово окупованих ворогом радянських землях були безпосередньо зв'язані з основною ареною боротьби народів за визволення від фашистського ярма — радянсько-німецьким фронтом. Інша особливість — це органічний нерозривний зв'язок їх з рештою території країни, частиною якої вони залишалися, здійснюючи радянські норми життя не лише в господарському, але й в юридичному і культурному відношеннях.

Основною ж рисою вільних зон була морально-політична єдність їх населення, як і населення всієї тимчасово окупованої території СРСР, з своїм тилом, з Радянською державою, її керівною силою — Комуністичною партією. Сам факт виникнення вільних країв є свідченням величезного впливу нашої партії, яка зуміла організувати й очолити широкі народні маси в боротьбі за свободу і незалежність соціалістичної Вітчизни.

²⁷ П. Р. Ш е в е р д а л к и н. Назв. праця, стор. 135.

²⁸ Советские партизаны, М., 1961, стор. 90, 161.

²⁹ «Вопросы истории», 1958, № 7, стор. 30, 31.

³⁰ М. П о п у д р е н к о. Назв. праця, стор. 129.

³¹ Д. Н. М е д в е д е в. Сильные духом, М., 1957, стор. 52.

ПАРТІЙНІ ОРГАНІЗАЦІЇ УКРАЇНИ НА ЧОЛІ МАСОВОГО РУХУ ВІНАХІДНИКІВ І РАЦІОНАЛІЗАТОРІВ У ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЯХ УРСР (1956—1966 рр.)

У розв'язанні складних завдань комуністичного будівництва наша партія завжди велику увагу приділяла питанням науково-технічного прогресу. «Вирішальною умовою дальшого зростання всього промислового виробництва,— говорилося в резолюції XX з'їзду партії,— є його безперервний технічний прогрес. Необхідно наполегливо і планомірно впроваджувати в промисловість і транспорт найновіші досягнення науки, техніки та передового досвіду, здійснювати модернізацію діючого устаткування, поліпшувати і удосконалювати організацію праці та виробництва»¹. З'їзд зобов'язав партійні та профспілкові органи всемірно розвивати масовий рух раціоналізаторів, винахідників і новаторів виробництва, що є важливою стороною технічного прогресу. «Розум десятків мільйонів творів,— підкреслював В. І. Ленін,— створює щось незмірно вище, ніж найбільш велике і геніальне передбачення»².

30 червня 1919 р. В. І. Ленін підписав «Положення про винаходи»³ — цей перший у нашій країні закон, який поклав початок руху раціоналізаторів і винахідників. Виступи і статті В. І. Леніна з цього питання, рішення партійних з'їздів, конференцій і пленумів становлять ту теоретичну основу, спираючись на яку партія спрямовує розвиток масового руху новаторів.

На всіх етапах історичного шляху нашої країни КПРС уважно стежила за розгортанням творчої ініціативи і активності мас. В сучасних умовах технічна творчість мільйонів трудящих вступила у вищий етап свого розвитку, здійснюючись на основі нових форм і методів праці, на базі передового соціалістичного виробництва, науки і техніки. У наш час участь у творчій праці визначає місце кожного трудівника у створенні комуністичного суспільства. Новаторський рух стає однією з основних форм комуністичного будівництва.

Рух новаторів, як невід'ємна частина соціалістичного змагання, пройшов славний шлях від комуністичних суботників до бригад комуністичної праці, від одиночок-винахідників і раціоналізаторів — до комплексних бригад творчого співробітництва робітників і вчених. Тепер раціоналізаторство і винахідництво спрямоване на вирішення якісно нових, порівняно з попередніми періодами господарського будівництва, завдань — створення в найкоротші історичні строки матеріально-технічної бази комунізму і досягнення найвищої в світі продуктивності праці.

Згідно з рішеннями XX з'їзду партії в країні посилювалось державне керівництво рухом винахідників і раціоналізаторів. Відповідно до цього було створено Комітет в справах винаходів і відкриттів при Раді

¹ Резолюція XX з'їзду КПРС, К., 1956, стор. 15.

² В. І. Ленін. Твори, т. 26, стор. 425.

³ Директивы КПСС и Советского правительства по хозяйственным вопросам, М., 1957, стор. 13.

Міністрів СРСР. Створення Комітету забезпечило усунення недоліків у справі винахідництва, більш оперативний розгляд заявок на винаходи і відкриття. У 1953 р. на розгляд міністерств і відомств надійшло 16 тис. таких заявок, а в 1957 р. Державний комітет в справах винаходів і відкриттів одержав 28 тис. заявок⁴.

У період завершення соціалістичного і розгортання комуністичного будівництва рух раціоналізаторів і винахідників на Україні набрав справді масового характеру. У 1959 р. у ньому брало участь 252,8 тис. чол.⁵ — удвічі більше ніж у 1953 р.

Широкого розмаху дістав новаторський рух на промислових підприємствах Львівської області. Тут у грудні 1956 р. на основних промислових підприємствах в творчій новаторській роботі брало участь 4422 чол., або 6,6% від загальної кількості працюючих⁶. Цьому в значній мірі сприяло посилення уваги партійних органів до розвитку технічної творчості. Зокрема, на партійному активі Львівщини у березні 1956 р. обговорювалось таке питання, як залучення новаторів до боротьби за модернізацію устаткування і впровадження у виробництво нової технології.

Перед партійними та профспілковими організаціями промислових підприємств була поставлена вимога докорінно покращити роботу з раціоналізаторами і винахідниками, посилити контроль за впровадженням їхніх пропозицій, розглядаючи це як засіб збагачення вітчизняної техніки та удосконалення технологічних процесів і методів праці. У березні 1957 р., обговорюючи підсумки лютого (1957 р.) Пленуму ЦК КПРС, збори партійного активу Львівської області вдруге звернули увагу на необхідність посилення керівництва рухом новаторів. Вказувалось на тяганину, яка існувала в справі реалізації раціоналізаторських пропозицій. Так, на 10 основних машинобудівних заводах області в 1956 р. було подано понад 6 тис. новаторських пропозицій, 3 тис. з яких було прийнято, а впроваджено у виробництво лише 2 тис. За підрахунками, впровадження у виробництво всіх пропозицій дало б близько 150 тис. крб. економії⁷.

Партійні і профспілкові організації західних областей УРСР з метою розгортання і розвитку творчої ініціативи робітників і службовців застосовували різні заходи, такі як конкурси, місячники, конкурсні огляди тощо.

Плідну роботу в цьому напрямку провела обласна партійна організація та профспілки Тернопільської області, внаслідок чого вже в 1956 р. раціоналізаторами і винахідниками було внесено 15 тис. новаторських пропозицій, впровадження значної більшості яких у виробництво дало річну економію в сумі 570 тис. крб.⁸

Партійні організації звертали увагу профкомів промислових підприємств на необхідність повсякденно вникати в питання правильного визначення економічної ефективності внесених пропозицій, проявляти турботу про охорону авторських прав, про своєчасну виплату раціоналізаторам і винахідникам грошових винагород. У 1957 р. новаторам Тернопільської області було виплачено 30 тис. крб. премій⁹. Правильне

⁴ Ф. Т. Кротов. Движение новаторов в промышленности Ленинградского совнархоза.—Строительство коммунизма и рост творческой активности масс, М., 1960, стор. 142.

⁵ К. Москалец. Профспілки України в боротьбі за здійснення семирічки, К., 1960, стор. 63.

⁶ Архів Укрпрофради, ф. 2, оп. 1, спр. 705, арк. 21.

⁷ Партархів Львівського обкому КП України, ф. 3, оп. 3, од. зб. 1142, арк. 37.

⁸ Тернопільський обласний державний архів, ф. 1604, оп. 2, спр. 157, арк. 11.

⁹ Там же.

поєднання матеріального і морального стимулювання сприяло збільшенню кількості новаторів виробництва, ростові їх активності в боротьбі за технічний прогрес. Вже в 1957 р. на промислових підприємствах Тернопільської області було прийнято 2,3 тис. пропозицій, впровадження яких дало 800 тис. крб. економії¹⁰.

Значно активізувався новаторський рух в ході підготовки і відзначення 40-річчя Великого Жовтня. На промислових підприємствах колишнього Львівського економічного району проводився конкурс на кращу раціоналізаторську пропозицію. 400 чол. було нагороджено значками «Кращий раціоналізатор області». Характерно, що 60% усіх пропозицій (всього було відзначено 200 винаходів) надійшло від робітників¹¹. Наполеглива робота партійних і профспілкових організацій Львівщини по розвитку винахідництва і раціоналізаторства в 1957 р. дала хороші наслідки. Зростало число новаторів і зростав економічний ефект від внесених ними пропозицій. Якщо в 1956 р. на підприємствах області було 4422 новатори, то через рік їх число зросло майже вдвічі. Впровадження у виробництво лише частини з внесених ними 12 973 пропозицій дало можливість зекономити 391 тис. крб.¹² Така ж робота проводилася й в інших західноукраїнських областях.

З кожним роком зростала творча активність винахідників і раціоналізаторів республіки, але завдання комуністичного будівництва вимагали ще дальшого розширення новаторського руху. Відповідно з рішеннями грудневого (1957 р.) Пленуму ЦК КПРС, який розглянув питання «Про роботу профспілок СРСР» та накреслив розгорнуту програму поліпшення їх діяльності, Президія ВЦРПС 17 січня 1958 р. прийняла постанову про створення Всесоюзного товариства винахідників і раціоналізаторів (ВТВР).

На Україні в лютому 1958 р. було створено республіканський оргкомітет товариства у складі 21 чол. Протягом першого кварталу 1958 р. у республіці первинні організації товариства винахідників і раціоналізаторів були створені на всіх промислових підприємствах.

Вже на початку 1959 р. на Україні їх нараховувалось 5477¹³, а на промислових підприємствах найбільш розвинутій в промисловому відношенні із західних областей УРСР — Львівської в 1959 р. працювало 312 первинних організацій ВТВР, які об'єднували понад 12 тис. робітників і службовців¹⁴.

Слід підкреслити, що створення первинних організацій ВТВР та збільшення числа їх членів не було самоціллю. Воно диктувалось самим життям і приносило велику користь народному господарству. Так, якщо до утворення організацій ВТВР у Ровенській області в 1957 р. річна економія від впроваджених пропозицій становила 340 тис. крб., то після створення товариств вона значно зросла і становила в 1959 р. 1,1 млн. крб.¹⁵ Раціоналізаторами і винахідниками підприємств колишнього Львівського раднаргоспу в 1958 р. було подано 10 317 пропозицій, тоді як в 1957 р. — лише 8333. Умовно річний економічний ефект від цих пропозицій становив 3,2 млн. крб., або на 1,2 млн. крб. більше ніж за відповідний період 1957 р. Добре працювали раціоналізатори

¹⁰ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 208, од. зб. 1143, арк. 29.

¹¹ Історія робітничого класу Української РСР, К., т. II, 1967, стор. 361.

¹² ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 214, од. зб. 413, арк. 73.

¹³ К. Москалецъ. Назв. праця, стор. 54.

¹⁴ Партархів Львівського обкому КП України, ф. 3, оп. 3, од. зб. 1398, арк. 191.

¹⁵ Архів Ровенської облпрофради. Стенограма Ровенської обласної міжспілкової конференції, 1959 р., стор. 131.

підприємств машинобудування і приладобудування, де економія на одного працюючого в середньому становила 49 крб.¹⁶

Важливу і необхідну допомогу отримували раціоналізатори промислових підприємств від вчених. Ця творча співдружність робітників з науковцями впливала з розвитку науково-технічної революції і була характерною рисою новаторського руху. Типовим і зразковим прикладом у цьому відношенні може бути творча праця відомого на Україні новатора, Героя Соціалістичної Праці В. Й. Гургая, який за період з 1946 по 1960 р. впровадив у виробництво більше 120 раціоналізаторських пропозицій і технічних удосконалень¹⁷. У творчій співдружності з ним науковець Інституту машинознавства та автоматики АН УРСР А. І. Яцюк завершив і опублікував працю про вплив силового різання на міцність сталі¹⁸.

З новою силою розгорнувся раціоналізаторський і винахідницький рух в західних областях УРСР в роки семирічки. Бойовою програмою в діяльності партійних та профспілкових організацій у цьому напрямку стали рішення XXI та XXII з'їздів партії, Програма КПРС. Червневий (1959 р.) Пленум ЦК КПРС виявив недоліки, які мали місце, зокрема косність деяких господарників, які не вживали заходів до активізації технічної творчості робітників, мирилися з тим, що велика частина поданих пропозицій тривалий час не розглядалася, а ті, що приймалися, повільно впроваджувалися у виробництво. На багатьох підприємствах порушувався принцип матеріальної заінтересованості раціоналізаторів і винахідників, що стримувало технічну творчість¹⁹.

В діяльності партійних і профспілкових організацій по цілеспрямованому і конкретному керівництву значне місце приділялось підведенню підсумків роботи раціоналізаторів і винахідників на заводських зборах, висвітленню досвіду кращих з них в обласній і заводській пресі. На Львівському заводі автотранспорту бюро технічної інформації видавало спеціальні плакати, а заводська багатотиражка «За технічний прогрес» систематично висвітлювала не тільки раціоналізаторські пропозиції, але й їх реалізацію. Така ж увага новаторству приділялась газетою Львівського електровакуумного заводу «Лампочка Ілліча».

Робітниче винахідництво і раціоналізаторство у роки семирічки на Україні піднялось на якісно вищий ступінь. Лише протягом 1959—1961 рр. було внесено близько 2 млн. і впроваджено у виробництво більше 1 млн. пропозицій, що дало 771 млн. крб. умовної економії²⁰.

Влаштовувались міські й обласні конференції раціоналізаторів, робітниче новаторство знаходилося у центрі уваги бюро обкомів, міськомів та райкомів партії, первинних партійних організацій.

При міськкоммах і райкоммах партії були створені комісії і ради сприяння раціоналізації та винахідництву. 25 березня 1960 р. у Львові відповідно до рішення Пленуму ЦК КП України була створена комісія сприяння технічному прогресу і винахідництву, яка вивчала і поширювала досвід окремих новаторів²¹. Велику роботу проводили науково-технічні товариства по розгортанню творчої ініціативи робітничого класу, масовості винахідницької роботи. Лише в 1961 р. товариства рес-

¹⁶ П. Михайлик. Совнархоз и рационализаторы, Л., 1959, стор. 93.

¹⁷ С. М. Мельник. Зв'язок науки з практикою комуністичного будівництва.— УІЖ, 1963, № 3, стор. 60.

¹⁸ Г. Карпенко. За тісні зв'язки науки з виробництвом, Л., 1960, стор. 25.

¹⁹ Пленум ЦК КПСС 24—29 юня 1959 г. Стенографический отчет, М., 1959, стор. 450—452.

²⁰ Архів Укрпрофради, ф. Р—2605, оп. 8, спр. 3174, арк. 23.

²¹ «Львовская правда», 26 березня 1960 р.

публіки організували 30 тис. науково-технічних конференцій і нарад, більше 2 тис. конкурсів, прочитали понад 100 тис. лекцій і доповідей про передовий виробничий і науково-технічний досвід²².

Як по республіці в цілому, так і на багатьох заводах, фабриках, шахтах і будовах західних областей УРСР раціоналізатором чи винахідником ставав кожний третій—п'ятий робітник. Масового характеру набули конкурси технічної творчості. У конкурсі, що проводився у січні—листопаді 1960 р. за ініціативою парторганізації колишнього Львівського раднаргоспу та рад профспілок західних областей, брало участь понад 5 тис. робітників, які внесли більше 15 тис. пропозицій, реалізація яких дала підприємствам економію 3,2 млн. крб. на рік. Перша премія була присуджена комплексній бригаді раціоналізаторів електровакуумного заводу у складі В. І. Заровського, А. Я. Рутковського і Т. І. Савранського. Розроблена ними нова технологія розкroювання металу давала річну економію в 184 т легованої сталі. На цьому ж підприємстві за час конкурсу вдалося заощадити 8,6 т алюмінію, 4,3 т міді і 310 кВт год. електроенергії²³. Ще в ході обговорення матеріалів XXI з'їзду КПРС на заводі народився патріотичний почин раціоналізаторів Г. П. Сека і І. Ф. Чурилова, які зобов'язалися до кінця року залучити до раціоналізаторської роботи не менше 20 робітників. Партком заводу схвалив ініціативу робітників і зобов'язав парторганізації цехів підтримати її²⁴. За семирічку 310 новаторів виробництва залучили до раціоналізаторства ще 700 чол.²⁵ Все це сприяло успішному виконанню семирічного плану та розвитку науково-технічного прогресу на заводі. У 1961 р. рівень виробництва досягав 1963 р. Продуктивність праці у 1963 р. була такою, як передбачалось на кінець семирічки.

У відповідь на прийняття нової Програми КПРС інженери електровакуумного заводу Л. А. Лобковська, П. В. Козаченко, В. І. Заровський, Я. І. Банчик та інші виступили ініціаторами нового почину. Вони зобов'язалися протягом року внести стільки раціоналізаторських пропозицій, щоб їх економічний ефект дорівнював дворічній зарплаті кожного²⁶. 24 листопада 1961 р. в газеті «Львовская правда» під рубрикою «Нашу творчість — будівництву комунізму» зачинателі нового почину закликали раціоналізаторів та інженерно-технічних працівників області наслідувати їх приклад²⁷. 28 листопада 1961 р. патріотичну ініціативу схвалило бюро Львівського обкому КП України, зобов'язавши міськкомі і райкоми партії обговорити Звернення на зборах колективів підприємств та широко підтримати почин²⁸. Так народилася нова форма змагання раціоналізаторів і винахідників, яка свідчила про високу свідомість його учасників, прагнення внести якнайбільший вклад у створення матеріально-технічної бази комунізму. За півтора року 136 інженерно-технічних працівників заводу, підтримуючи цей почин, подали стільки пропозицій, що економічний ефект від їх впровадження склав 450 тис. крб.²⁹

²² Архів Укрпрофради, ф. Р—2605, оп. 8, спр. 3174, арк. 23.

²³ Т. І. Жуков, Г. О. Косарик. КП — організатор формування нового загону робітничого класу в західних областях УРСР в роки Радянської влади. — Наукові праці з історії КПРС, вип. XVII, К., 1967, стор. 99.

²⁴ Партархів Львівського обкому КП України, ф. 359, оп. 1, од. зб. 63, арк. 110.

²⁵ Львівський обласний державний архів, ф. Р-1345, оп. 1, спр. 415, арк. 3.

²⁶ Партархів Львівського обкому КП України, ф. 359, оп. 1, од. зб. 63, арк. 223—225.

²⁷ «Львовская правда», 24 листопада 1961 р.

²⁸ Партархів Львівського обкому КП України, ф. 3, оп. 3, од. зб. 1524, арк. 70.

²⁹ Там же, ф. 4, оп. 16, од. зб. 6, арк. 87.

Ініціатива раціоналізаторів електровакуумного заводу знайшла багатьох послідовників. Тільки на 5 найбільших підприємствах м. Львова в 1963 р. у змаганні під девізом «Нашу творчість — будівництву комунізму» брало участь 5812 чол. Питання технічного прогресу і розвитку раціоналізації знаходились в центрі уваги партійної організації заводу. Всі пропозиції, які поступали від виробничників, зразу ж направлялись на розгляд провідних спеціалістів, а потім — на затвердження головного інженера. Прийняті пропозиції включались до плану по новій техніці. У 1963 р. до плану було включено 64 заходи по раціоналізації і винахідництву³⁰. При підведенні підсумків змагання між цехами враховувався стан новаторської роботи в цеху, її масовість та результативність. Особливо діяльну участь в раціоналізації брали комуністи.

В 1964 р. з 312 комуністів електровакуумного заводу 252 були активними раціоналізаторами³¹.

Великий досвід розгортання новаторського руху нагромадили партійна та профспілкова організації Роздольського гірничо-хімічного комбінату, де раціоналізаторський рух став справді масовим. В цехах, на фабриках було створено кутки раціоналізаторів, встановлено Дошки показників їх роботи. На комбінаті працювала комісія по раціоналізації у складі 15 чол. на чолі з комуністом Н. С. Суботою, а в кожному цеху було обрано спеціальних уповноважених. Протягом 1959—1963 р. число раціоналізаторів на комбінаті зросло в 2,2 раза, а економічний ефект від їх пропозицій збільшився в 3,7 раза. За ці роки було впроваджено 1356 пропозицій з економічним ефектом 4,6 млн. крб.³² Повсякденні новаторські пошуки, розвиток технічної думки на наукових засадах сприяв тому, що колектив комбінату достроково виконав свої зобов'язання, виробивши за рахунок прискореного освоєння проектної потужності комбінату додатково сірки на десятки мільйонів карбованців. Значно знизилась собівартість продукції³³.

Дальшого розвитку в роки семирічки набули комплексні бригади раціоналізаторів і винахідників, до яких входили робітники та інженерно-технічні працівники, а згодом і вчені. Спільна праця в одному колективі рядових робітників, інженерно-технічних працівників і вчених уособлювала в собі поєднання практичного досвіду, професійальної майстерності і теоретичних знань. Тільки у Львівській області в 1964 р. нараховувалось 780 комплексних бригад. На електровакуумному заводі до таких бригад входили люди різних професій — від ремонтника до конструктора, що сприяло успішному розв'язанню найскладніших технічних завдань. Так, в бригаді С. М. Ковалишина успішно працювали: слюсар А. Б. Фрог, механік А. Ф. Хвесько, інженер А. І. Дубина, настроювач К. І. Коменецький та інші виробничники. Колектив цієї бригади розробив таку технологію виготовлення екранів кінескопів, яка включала одночасну шліфовку і поліровку, що значно підвищило продуктивність праці³⁴.

Постійну увагу діяльності комплексних бригад — своєрідних творчих лабораторій технічного прогресу, приділяв партком Львівського заводу автотранспорту. Всього на заводі в 1964 р. працювало 10

³⁰ «Львовская правда», 26 січня 1965 р.

³¹ «Лампочка Ілліча», 1 жовтня 1964 р.

³² Партархів Львівського обкому КП України, ф. 2941, оп. 1, од. зб. 43, арк. 144.

³³ Архів Укрпрофради, ф. Р—2605, оп. 8, спр. 3174, арк. 117.

³⁴ «Львовская правда», 13 червня 1965 р.

комплексних бригад, які подали 1039 пропозицій, з них 426 впровадили у першому півріччі, що дало 480 тис. крб. економії³⁵.

В досліджуваний період народилися і дістали поширення такі форми боротьби за технічний прогрес, як ради новаторів, громадські конструкторські і технологічні бюро (ГКБ і ГТБ), техніко-економічні ради, бюро економічного аналізу підприємств.

Партійні і профспілкові організації промислових підприємств з самого початку виникнення ГКБ (одне з перших ГКБ було створено в західних областях УРСР на Львівському електровакуумному заводі в серпні 1960 р.) надавали всесторонню підтримку і допомогу в їх діяльності. ГКБ працювали майже на всіх промислових підприємствах Львівщини, Волині, Івано-Франківщини, Тернопільщини. В них брали участь сотні інженерів та новаторів виробництва, яким часто доводилось виконувати широкі й складні завдання. Так, члени ГКБ на Львівському заводі фрезерних верстатів розробили креслення, сконструювали і виготовили оснастку до верстата 6 А 461, а на електровакуумному заводі у 1963 р. розробили проект і здійснили автоматизацію цеху алюмініювання кінескопів, що дало 27 тис. крб. умовно річної економії³⁶.

Протягом 1956—1965 рр. новаторський рух, розвиток якого спрямовувався партійними і профспілковими організаціями, пройшов шлях від раціоналізаторів-одиначок до комплексних бригад, до громадських конструкторських бюро.

Про зростання числа раціоналізаторів та їх вклад в розвиток технічного прогресу в роки семирічки переконливо свідчать такі дані*.

Області	1959				1965			
	Всього раціоналізаторів	Кількість пропозицій		Економічний ефект (тис. крб.)	Всього раціоналізаторів	Кількість пропозицій		Економічний ефект (тис. крб.)
		поданих	впроваджених			поданих	впроваджених	
Волинська	2333	4042	2456	2032	4135	5555	4251	2300
Закарпатська	4810	4720	3372	2271	5549	7457	5666	2985
Івано-Франківська	3321	4343	3082	1960	6487	8381	6205	5240
Львівська	17982	29394	18702	9523	26780	40278	28390	53646
Ровенська	2084	3456	2442	1142	4188	5703	4388	2523
Тернопільська	1936	2689	1940	1200	3452	4064	3338	2260
Чернівецька	3708	5824	3940	2393	5521	7858	6234	3145
Р а з о м	36174	54468	35934	20521	56112	79297	58472	72099

Отже, кількість раціоналізаторів за семирічку зросла в 1,5 раза, а число впроваджених пропозицій — в 1,6 раза.

Все це свідчить, що широкий рух раціоналізаторів і винахідників, який розгорнувся під керівництвом партійних організацій у 1956—1966 рр., відіграв важливу роль в успішному здійсненні завдань комуністичного будівництва, в дальшому розвитку технічного прогресу та у вихованні нової людини.

³⁵ Партархів Львівського обкому КП України, ф. 2941, оп. 1, од. зб. 154, арк. 45.

³⁶ «Лампочка Ілліча», 23 квітня 1964 р.

* Підраховано авторами за матеріалами архіву Укрпрофради.

ПОХОДЖЕННЯ КОЧОВОГО СКОТАРСТВА
У СХІДНІЙ ЄВРОПІ

З цього питання в науковій літературі існує дві точки зору. Одні дослідники вважають, що кочовики виділилися наприкінці II чи на початку I тисячоліття до н. е. з осілих землеробсько-скотарських общин¹. Інші дотримуються думки, що кочове скотарство виникло серед мисливських племен². Щодо часу й особливостей розвитку кочового укладу господарства існує також два твердження. Перше, що він виник раптово³. І друге, що він складався століттями⁴⁻⁶. Які ж об'єктивні дані ми маємо для вирішення цих проблем?

Передусім розглянемо свідчення письмових джерел. У VII—VI ст. до н. е. узбережжя Північного Причорномор'я покрилося густою мережею грецьких міст, жителі яких встановили тісні контакти з місцевими племенами. Допитливі грецькі купці безпосередньо або шляхом розпитування знайомилися з їх географією, етнографією, господарством, побутом, звичаями, релігійними уявленнями, соціальними та економічними відносинами. Саме завдяки колоністам до нас дійшли хоча й фрагментарні, але досить цінні спостереження за життям племен Північного Причорномор'я, що лягли в основу праць грецьких та римських істориків. Колоністи звернули увагу, насамперед, на незвичний для них кочовий спосіб життя степових племен, які разом з сім'ями та стадами переїжджали з місця на місце, «виходячи з достатку трави й води». Природно, що вони лише констатували факт і не ставили завдання з'ясувати його причини та час появи.

В античній літературі є певні вказівки, які дозволяють припускати, що кочове скотарство як форма господарства, виникло раніше, ніж у

¹ E. Hahn. Das Alter der Wirtschaftskultur der Menschheit, Heidelberg, 1905, стор. 96, 99, 100; його ж. Waren die Menschen der Urzeit zwischen der Jägerstufe und Stufe Akkerbaus Nomaden, b. 64, 1891, стор. 484; його ж. Die Haustiere und ihre Beziehungen zur Wirtschaft der Menschen, Leipzig, 1896, стор. 132—133; В. В. Гольмстен. К вопросу о древнем скотоводстве в СССР.—Происхождение домашних животных, вып. I, Л., 1933, стор. 89; М. П. Грязнов. Этапы развития хозяйства скотоводческих племен Казахстана и Южной Сибири в эпоху бронзы.—КСИЭ, XXVI, М., 1957, стор. 21; його ж. Некоторые вопросы сложения и развития ранних кочевых обществ.—КСИЭ, XXIV, 1955, стор. 24; С. И. Руденко. К вопросу о формах скотоводческого хозяйства и кочевниках.—Географическое общество СССР. Материалы по этнографии, вып. I, Л., 1961, стор. 2; С. С. Черников. Роль андроновской культуры в истории Средней Азии и Казахстана.—КСИЭ, XXVI, М., 1957, стор. 31—32.

² J. J. Rousseau. Le discours sur l'origine et les fondement de l'inégalité parmi les hommes, Paris, 1775; S. Iselin. Über der Geschichte der Menschheit, b. 2, Basel, 1786; A. Smith. An inquiry in to the naturel and causes of the wealth of natines, t. 1—2, London, 1776; B. Schmidt. Antropos, 1915/16, стор. 593, 610; 1924, стор. 193; його ж. Zu den Aufgangen der Herdentierzucht. Zeitschrift für Ethnographie, b. 76, Wien, 1951, стор. 213—217 та ін.

³ М. П. Грязнов. Некоторые вопросы сложения и развития ранних кочевых обществ..., стор. 24.

⁴⁻⁶ К. Ф. Смирнов. Производство и характер хозяйства ранних сарматов.—СА, 1964, № 3, стор. 45—47; А. П. Смирнов. Скифы, М., 1966, стор. 13.

VII ст. до н. е. Так, Гесіод, що жив у VII ст. до н. е., у своїй праці «Родослів'я богів» вказує, що скіфи доїли коней (Страбон VII, 3, 7). Гомер, який, як вважають дослідники, творив у X—VIII ст. до н. е., згадує про «дивних мужів гітгемолгів» з Причорноморських степів, що доїли кобилиць і пили їх молоко («Илиада», р. XIII, М., 1935, стор. 355, вірш 5).

Можна також припустити, що кіммерійці, які заселяли Причорномор'я до приходу скіфів, уже були кочовиками, оскільки мали можливість здійснювати далекі походи, наприклад, у Передню Азію. Кінець кінцем, наявність у скіфів у VII—VI ст. до н. е. розвинутого кочового скотарства свідчить, що воно виникло набагато раніше. Вивчення археологічних пам'яток, зокрема скіфських курганів, указує на різку майнову диференціацію. Поряд з бідними похованнями зустрічаються багаті, поховальний інвентар яких має коштовні золоті прикраси (Литий курган, поховання на р. Калитві, Келермеські кургани тощо). У ряді могил дослідники виявляють сотні коней (Ульський курган та ін.). До того ж, поховальні надбудови скіфської знаті були монументальними спорудами, мурування яких потребувало великої кількості робочих рук. Усе це відбиває уже складну картину соціального життя племен і свідчить далеко не про перші кроки кочового скотарства, а про його розвинуту фазу, коли в руках родоплемінної верхівки зосереджувалися значні багатства худоби та предметів розкоші.

Рання поява кочового скотарства спостерігається в пустельних районах, де заняття кочовим скотарством мало місце майже до нашого часу. Так, відомо, що населення долини Нілу ще в IV тисячолітті до н. е. вело кочове життя в сусідніх пустелях. Єгипетські ієрогліфічні написи повідомляють про велику кількість худоби, що її одержували єгиптяни з лівійських пустель, давнє населення яких займалося кочовим скотарством⁷. Типовими кочовиками були гіксоси, що завоювали в 1710 р. до н. е. Єгипет⁸.

У біблії сказано, що племена коліна Іудина «...доходили до Герари і до східного боку долини, щоб знайти пасовище для стад своїх; і знайшли пасовища буйні і хороші, і землю обширну, спокійну і безпечну, тому що до них там жило лише небагато хамітян. І прийшли... і перебили кочуючих і осліх, що там перебували, і знищили їх назавжди, і оселилися на місці їхньому, бо там пасовища для стад їхніх»⁹.

Таким, чином, письмові джерела дають визначені вказівки про виникнення кочового скотарства раніше, ніж вважається у нашій науковій літературі. Підтверджують це і дані археології.

Важливе значення має питання про час освоєння степів. Цей процес пов'язаний не лише з бажанням розширити площі для випасу тварин, хоча й це відігравало велику роль, а, головним чином, з прагненням експлуатувати великі пасовища з поживнішими для дрібної рогатої худоби кормами — різними видами гірко-солоних полинів¹⁰. Прісні трави, що ростуть на луках, вівці і верблюди вживають лише під час голодної зими. У нормальних умовах вони віддають перевагу гірко-солоним травам на солонцях відкритого степу.

Як показує аналіз пилку та сапропелевих відкладів ряду озер, рослинний покрив південноросійських степів в епоху енеоліту і бронзи

⁷ В. В. Струве. История древнего Востока, М., 1941, стор. 126.

⁸ Там же, стор. 169—170.

⁹ Библия Паралипоменон, кн. I, М., 1968, гл. 4, 38—41.

¹⁰ Плиний Младший 2, 7, 45; Клавдий Элиан V, 27; Теофраст. О растениях. X, XII, 2.

в основному відповідав сучасному¹¹. У своїй ранній роботі на основі вивчення курганных могильників Волгоградської області я прийшов до висновку, що степи почали освоюватися в епоху зрубної культури¹². Однак даліші розкопки курганных могильників у глибокому степу Східної Європи (в Калмицькій АРСР — Балкін хутір Сарпинського району, у Волгоградській області — могильник Цаца Світлоярського району, Астраханській — Сазонкін горб, хутори Капітанський і Кузін Чорноярського району, могильник Нікольський Єнотаєвського району, в Ростовській області — с. Усьман Богаєвського району, у Дніпропетровській — Дмитрівський могильник) дозволяють віднести час їх освоєння до епохи ямної культури. Цього висновку не заперечують також інші дослідження¹³. Дані про розкопки в глибокому степу зведено в таблицю 1.

Таким чином, понад половина поховань припадає на епохи енеоліту й бронзи (62%) і лише 38% належать савромато-сарматським

Таблиця 1

Кількість досліджених курганів	Назва могильника	Кількість досліджених поховань						
		ямної культури	перекавказької	зрубної	савромато-сарматської	плінь-кочані	невизначені	усього поховань
10	х. Балкін . . .	3	12	3	8	4	2	32
46	х. Кузін . . .	1	6	2	56	3	1	69
11	с. Цаца . . .	16	22	33	4	1	—	76
23	с. Нікольське .	3	3	6	16	4	—	32
14	Сазонкін горб	1	3	—	15	3	—	22
19	х. Капітанський	2	5	2	14	7	—	30
4	с. Усьман . . .	7	16	3	13	—	—	39
28	Три брати I . .	5	63	—	23	7	—	98
33	Три брати II .	—	3	—	29	4	—	36
23	Лола I	11	51	—	8	1	—	71
17	Лола II	5	25	—	3	8	—	41
38	Архарінський .	15	52	—	17	11	—	95
1	Еліста I . . .	—	1	—	—	—	—	1
12	Еліста II . . .	3	8	7	13	3	—	34
37	Еліста III . . .	6	89	2	11	15	—	123
Всього 316	—	78	359	58	230	71	3	799

¹¹ М. И. Нейштадт. История лесов и палеогеография СССР в голоцене, М., 1957, стор. 198—199; В. А. Чигуряева. Растительность Заволжья эпохи бронзы.— МИА, 78, М., 1960, стор. 282.

¹² В. П. Шилов. Проблемы освоения степей в эпоху бронзы.— Археологический сборник, ГЭ, 1964, № 6, стор. 102.

¹³ И. В. Синицын, У. Э. Эрднеев. Новые археологические памятники на территории Калмыцкой АССР.— Труды Калмыцкого научно-исследовательского института языка, литературы и истории и Калмыцкого республиканского краеведческого музея, вып. 2, Элиста, 1966, стор. 31—47; П. С. Рыков. Археологические раскопки курганов в урочище «Три брата».— СА, 1937, № 1, стор. 115—156; И. В. Синицын, У. Э. Эрднеев. Археологические раскопки в Калмыцкой АССР в 1961 г.— Труды Калмыцкого республиканского краеведческого музея, вып. I, Элиста, 1963, стор. 3—59.

і пізньокочовим племенам. Отже, зараз можна з певністю твердити, що глибокі степи почали освоюватися в Східній Європі саме в епоху ямної культури. Оскільки в похованнях є чоловіки (Балкін хутір, $\frac{4}{3}$ та ін.), жінки і діти (Балкін хутір, $\frac{5}{8}$ та ін.), немовлята (Усьман, $\frac{1}{8}$, $\frac{1}{13}$), можна припустити, що в епоху ямної культури в глибокому степу проживали цілі сім'ї.

Раніше дослідники вважали, що племена доби ямної культури займалися полюванням і збиранням¹⁴. І лише останнім часом виникла думка про наявність у них виробляючого господарства¹⁵. Остеологічні та інші матеріали, виявлені в могилах ямної культури Нижнього Поволжя, дають відповідь на питання про тогочасний господарський уклад.

З 263 поховань, взятих на облік у степах межиріччя Дону, Волги і Уралу, кістки домашніх тварин трапляються в 40 (15,21%). Це переважно кістки овець (див. табл. 2). Згодом процент кісток домашніх тварин у могильниках зростає.

Таблиця 2

Назва культур	Загальна кількість узятих на облік поховань	Кістки домашніх тварин		Кістки диких тварин		Кістки диких птахів		Кістки риб	
		кількість поховань з кістками	%	кількість поховань з кістками	%	кількість поховань з кістками	%	кількість поховань з кістками	%
Ямна	263	40	15,21	6	2,28	6	2,28	—	—
Полтавкінський ступінь	176	48	27,27	4	2,27	2	1,13	2	1,13
Передкавказька	604	152	25,27	8	1,32	—	—	5	0,82
Зрубна	1053	232	22,6	7	0,66	7	0,66	1	0,1

Звичай класти в могилу м'ясо переконливо свідчить, що скотарство набуло поширення як у Нижньому Поволжі, так і в Північному Причорномор'ї. Тоді розводили, головним чином, овець, корів, коней і верблюдів. Вірогідно, що для охорони стада тримали собак, яких інколи ховали разом з господарями. З таблиці 3 видно співвідношення кісток домашніх і диких тварин у могилах.

На основі знахідок залишок кісток домашніх тварин можна уявити склад стада. При цьому слід враховувати, що звичай класти м'ясо в могилу був канонем, який вимагав приносити визначені частини певних видів домашніх тварин. Природно, що ці підрахунки можуть мати відхилення від того, що було в дійсності. Однак треба мати на увазі, що склад стада залежав не від бажання людини, а обумовлювався об'єктивними факторами, зокрема характером пасовищ. Палеоботанічні дослідження показують, що в рослинному покриві Нижнього Поволжя переважали різні види полину. А це значить, що там вигідно було розводити дрібну рогату худобу. Статистичні підрахунки залишок кісток домашніх тварин, знайдених у могилах, повністю підтверджують висновки палеоботаніків.

¹⁴ А. П. Круглов, Ю. В. Подгаецкий. Родовое общество степей Восточной Европы.— ИГАИМК, вып. 119, М.— Л., 1955, стор. 50.

¹⁵ Б. А. Латынин. К вопросу об уровне развития производительных сил в эпоху ранней бронзы.— КСИИ, вып. 70, М.— Л., 1957, стор. 3; Н. Я. Мерперт. Энеолит степной полосы европейской части СССР.— Доклад на симпозиуме в Праге, 1961, отдельный оттиск; О. Ф. Лагодовська, О. Г. Шапошникова, М. А. Макаревич. Михайлівське поселення, К., 1962, стор. 178.

Цікаво відзначити, що у калмиків, які кочували на тих же землях, склад стада в основному був таким же, тобто переважала дрібна рогата худоба, головним чином вівці¹⁶. Отже, на основі аналізу залишок кісток у похованнях можна констатувати, що в господарстві племен ямної культури переважало скотарство. Мисливство і рибальство помітної ролі не відігравало.

Таблиця 3

Назва культур	Загальна кількість поховань з кістками домашніх і диких тварин	Кількість поховань з кістками домашніх тварин	Кількість поховань з кістками диких тварин	Кількість поховань з кістками диких птахів і шкаралупами яєць	Кількість поховань з кістками риб	Всього %
Ямна . . .	53 (100%)	40(75,47%)	6(11,32%)	7(13,20%)	—	99,99
Полтавкинський ступінь	56 (100%)	48(85,71%)	4(7,14%)	2(3,57%)	2(3,57%)	99,99
Передкавказька . .	165 (100%)	152(92,12%)	7(4,84%)	—	5(3,03%)	99,99
Зрубна . .	253 (100%)	238(94,07%)	7(2,76%)	7(2,76%)	1(0,39%)	99,99

На жаль, під час розкопок археологи одержують дуже мало матеріалів для того, щоб відтворити господарство племен ямної культури. Досі не вдалося відшукати довгорічних поселень ямної культури. Зараз зареєстровано понад 200 поселень епохи неоліту, енеоліту та ранньої бронзи. Вони розташовані здебільшого у непридатних для землеробства піщаних барханних відкладах¹⁷. На піщаних видухах цих поселень чимало кераміки епохи неоліту, ямної та передкавказької культур. Мікролітичний інвентар представлений скребками, наконечниками стріл, ножевидними платинами різних розмірів, знаряддями геометричних форм — трапеціями і сегментами, а також численними відщепами з кремнію і кварцу. Подекуди є залишки вогнищ відкритого типу, біля яких зустрічаються часом палені кістки домашніх тварин, переважно овець.

Але датувати виникнення поселень ямної культури зараз немає можливості. Знахідки в похованнях ямної культури Бережковського та інших могильників вказують, що кремнійовий інвентар застосовувався аж до енеоліту, а, може, навіть, і бронзи¹⁸. Але оскільки неолітичні пам'ятки Нижнього Поволжя майже не вивчені, важко сказати щось визначене про час виникнення цих поселень¹⁹.

¹⁶ П. Д. Либеров. К истории скотоводства и охоты на территории Северного Причерноморья.— МИА, 53, М., 1960, стор. 134, табл. 6.

¹⁷ П. С. Рыков. Археологические разведки и раскопки в Нижне-Волжском крае, произведенные в 1928 г. Отдельный оттиск, Саратов, 1929, стор. 20, 23, 24, 26; И. В. Силицын. Кремневые орудия с дюнных стоянок Калмыцкой области.— Известия Нижне-Волжского института краеведения, т. IV, Саратов, 1931; його ж. Древние памятники Приморского района Калмыцкой области.— Известия Саратовского Н.-В. института краеведения им. М. Горького, т. IV, Саратов, 1933, стор. 89; його ж. Археологические исследования в Саратовской области и Западном Казахстане.— КСИИМК, 45, стор. 63; Т. М. Минаева. Кремневая индустрия Нижнего Поволжья.— Труды Н.-В. областного научного общества краеведения, вып. 31, I, Саратов, 1929, стор. 2; В. А. Филиппченко, Ю. В. Курочкин. Кремневые орудия с о. Кулалы,— СА, 1960, № 3, стор. 272 та ін.

¹⁸ К. В. Сальников. Южный Урал в эпоху неолита и ранней бронзы.— Археология и этнография Башкирии, т. I, Уфа, 1962, стор. 40.

¹⁹ Г. Н. Матюшин. О нижневолжских микролитах.— СА, 1968, № 2, стор. 237.

Неможливо також пов'язати залишки кісток з певним культурним горизонтом, оскільки вони зустрічаються в розсіяному культурному шарі. Це підтвердили й археологічні розвідки, проведені 1967 р. Астраханською експедицією Ленінградського відділення Інституту археології АН СРСР під керівництвом О. М. Мелентьєва. Вченим удалося виявити близько десяти поселень між піщаними горбами в Рин-пісках — скотарському районі, непридатному для землеробства. Там виявлено кераміку й мікролітичні знаряддя епох неоліту, енеоліту і бронзи. Часто зустрічалися відкриті вогнища, навколо яких було розкидано черепки посуду з глини, кремнієві та кварцові знаряддя, перепалені кістки домашніх тварин. Ці поселення за своїм характером більше нагадують тимчасові стійбища, ніж довгорічні місця проживання.

Але одне поселення, виявлене 1952 р. топографом П. І. Вишняковим біля х. Репін (на правому березі Дону), — більш довгорічне. Однак і тут немає залишків постійних жител (розкопки протягом ряду років проводив І. В. Синицин), оскільки культурні нашарування були змиті в яр. Цікаво, що склад стада тут інший, ніж в Поволжі. Це підтверджують виявлені кістки: коней — 54,5%, великої рогатої худоби — 18,18%, дрібної рогатої худоби — 9,09%, свиней — 9,09, оленів — 9,09%. За останніми уточненими даними кількість кісток коней досягає навіть 80%*. Найявність кісток свиней вказує на осілий спосіб життя.

Таким чином, археологічні матеріали Нижнього Поволжя свідчать про рухомий спосіб життя племен ямної і передкавказької культур та полтавкинського ступеня. Підтвердженням цього є такі факти. Несприятливе для землеробства природно-географічне оточення — солончаки та піски. Відсутність довгорічних осілих поселень і наявність короткотривалих стійбищ, топографічно пов'язаних з великими піщаними видувками, що непридатні для екстенсивного землеробства. Незважаючи на систематичні розкопки, досі не вдалося виявити матеріали, що підтверджували б значний розвиток землеробства аж до епохи зрубної культури. Багато дослідників вважає, що перевага в стаді дрібної рогатої худоби свідчить про рухомий спосіб життя²⁰. Про це ж свідчить незначна кількість поховань у могильниках епохи ямної культури (див. табл. 1), а також, можливо, і виникнення звичаю насипати над могилами кургани. У пам'ятниках ямної та передкавказької культур знайдено транспортні засоби — критий віз²¹.

А чи можна взагалі займатися скотарством у Нижньому Поволжі не кочуючи? Етнографічні дані заперечують таку можливість. Щоб забезпечити харчуванням один калмицький хотон (4 кибитки) з 13 мешканцями необхідно було утримувати 100 овець, 4 корови, 2 коней, 4 верблюда. Маючи навіть таке незначне господарство, хотон був змушений, за даними неповного року, здійснити 5 перекочувань. Протягом зими він жив в урочищі Маштик. Під час багатого весняного пасовища перебував на одному місці. У середині травня перейшов в урочище Хош (за 13 км), через 5 днів — в урочище Кюбедан-Ксенце (за 10 км), че-

* Користуюсь нагодою висловити І. В. Синицину подяку за повідомлення цих даних.

²⁰ W. Herre. Zu Abstammung und Entwicklung der Haustiere.— Verhandlungen, der deutschen Zoologen in Kiev, 1948, Leipzig, 1949, стор. 317 та ін.

²¹ І. В. Синицын. Памятники предкифской эпохи в степях Нижнего Поволжья.— СА, X, М.—Л., 1948, стор. 151—160; С. И. Капошина. Памятники бронзы и сарматского времени на Нижнем Дону.— Тезисы докладов на заседании, посвященном итогам полевых исследований, 1961 г., М., 1962, стор. 41; і і ж. Итоги работы Кобяковской экспедиции.— КСИА, 103, 1965, стор. 48; И. В. Синицын, К. Э. Эрдинев. Археологические раскопки в Калмыцкой АССР в 1961 году..., стор. 14; И. В. Синицын, У. Э. Эрдинев. Археологические памятники..., стор. 32—35.

рез 20 днів — до урочища Дабста (за 30 км), ще через 15 днів — в урочище Пер-Маралик (за 5 км) на 10 днів, потім — в урочище Боро-Маштик (за 10 км) також на 10 днів²².

Таким чином, протягом 137 днів з середини лютого до липня хотон пройшов 73 км.

Більше господарство калмика Х. в 1885 р. складалося з 300 коней, 1,5 тис. овець, 50 верблюдів і 60 голів великої рогатої худоби. Сім'ї господаря, пастухів і робітників, що доглядали за колодязями, розміщувалися в 10 кибитках. Цей хотон перебував на зимівлі 60 днів. З 15 лютого протягом 144 днів він перекочовував 4 рази на відстань 80 км. До того ж, з травня вся худоба, крім великої рогатої, здійснила ще 5 переходів по 85 км. Ще по одній перекочовці на відстань в 25 км припадає на верблюдів і овець. Велика рогата худоба змінила 4 місця і пройшла 80 км, коні відповідно 9 і 109, верблюди — 10 і 194, вівці — 10 і 169. При цьому в травні все господарство розподілилося на 2 групи, а в період посухи — на 4²³.

Отже, ці етнографічні матеріали переконують, що в умовах степів Нижнього Поволжя займатися скотарством, як головною формою господарства, і не кочувати неможливо. Причина цього у нестачі води і кормів. Для прогонування однієї голови великої рогатої худоби в умовах Ленінського району Волгоградської області, напівпустельні степи якої вкриті типчаками й полином, потрібно 4,9 га збитих або 8—9 га дуже збитих пасовищ²⁴.

Таким чином, археологічні та етнографічні матеріали свідчать, що племена давньоямної та наступних культур Нижнього Поволжя вели рухомий спосіб життя, розводячи головним чином дрібну рогату худобу. Дещо інша картина спостерігається в Північному Причорномор'ї, де відомі довгорічні зміцнені поселення (наприклад, Михайлівське), жителі яких розводили велику рогату худобу і займалися землеробством²⁵. Подібна картина спостерігається і на Північному Кавказі у племен, що залишили пам'ятки майкопської культури. Тут, за даними А. О. Столяра, переважають кістки великої рогатої худоби і свиней (див. табл. 4). Як видно з таблиці склад стада (в процентах) залежно від економічних умов тієї чи іншої ойкумени південноросійських степів був різним. Найявніш кісток свиней та перевага кісток великої рогатої худоби в поселеннях Мешоко і Михайлівка вказують на осілий спосіб життя. На солончаках Нижнього Поволжя вирощували дрібну рогату худобу, переважно овець; у передгір'ях Кавказу, багатих альпійськими луками і дубовими лісами, — велику рогату худобу і свиней; у донських ковильних степах (правобережжя) — коней; у чорноземних районах Нижнього Подніпров'я займалися землеробством і розведенням великої рогатої худоби.

Отже, уже для епохи ямної культурно-історичної спільності можна виділити регіони з спеціалізованим господарством, розвиток якого визначався природно-географічним середовищем. Водночас розкопки Дмитрівського могильника (19 км від м. Нікополя) показують, що в епоху ямної культури тут, як і на Нижньому Поволжі, скотарі освоювали

²² И. А. Житецкий. Астраханские калмыки. — Сборник трудов членов Петровского общества исследователей Астраханского края. Астрахань, 1892, стор. 95.

²³ Там же, стор. 96—97.

²⁴ Л. Г. Динесман. Изменение природы северо-западной Прикаспийской низменности, М., 1960, стор. 34; И. И. Тереножкин. Дикорастущие пастбища и сенокосные травы Сталинградской области, Сталинград, 1937.

²⁵ О. Ф. Лагодовська, О. Г. Шапошникова, М. А. Макаревич. Назв. праця, стор. 168, 207.

стеги. Таким чином, можна припускати, що в Нижньому Подніпров'ї і в Нижньому Поволжі в епоху зрубної культури²⁶ існувало 2 уклади господарства: осілого скотарсько-землеробського і кочового. Яким був склад стада цих перших кочовиків Придніпров'я, покажуть майбутні археологічні розкопки.

Таблиця 4

Пам'ятники	Велика рогата худоба	Дрібна рогата худоба	Коні	Свині	Собаки	Невизначені кістки домашніх тварин
Нижнє Поволжя	15	65	7,5	—	5	—
х. Рспін	18,18	9,09	54,54*	9,00	—	—
Північнокавказькі поселення (обидва шари)	45,66	15,07	0,02	39,19	0,5	—
Поселення Михайлівка (верхн. шар)	59,30	29,1	10,5	0,4	0,7	—

* За уточненими даними навіть 80%.

Отже, в епоху ямної культури в південноросійських степах з'явилися перші елементи кочового укладу, який за свідченням античних авторів пройшов довгий і складний шлях розвитку. Разом з тим слід підкреслити, що в певних районах осілий і кочовий уклади співіснували. Це характерно не лише для епохи ямної, а й наступних культур епохи бронзи.

²⁶ В. П. Ш и л о в. Проблемы освоения степей в эпоху бронзы.— Археологический сборник, ГЭ, 1964, № 6, стор. 102.

Методологія та методика історичних досліджень

Д. В. ДЕОПІК, Г. М. ДОБРОВ, Ю. Ю. КАХК,
І. Д. КОВАЛЬЧЕНКО, Х. Е. ПАЛЛІ, В. О. УСТИНОВ

МАТЕМАТИЧНІ ТА МАШИННІ МЕТОДИ ОБРОБКИ ІСТОРИЧНОЇ ІНФОРМАЦІЇ *

Однією з характерних рис ХХ століття, особливо його другої половини, є розвиток науки й техніки, що набирає дедалі швидших темпів. Досить вказати, що на 70 років цього століття доводиться понад дві третини всіх науково-технічних досягнень людства і понад 90% всієї виробленої ним наукової інформації. Вимоги суспільства до науки невинно зростають, а завдання, що стоять перед нею, дедалі ускладнюються. Це стосується всіх галузей науки, в тому числі й суспільствознавчих.

За півстоліття свого існування радянська історична наука досягла великих успіхів. Її сучасний розвиток йде по лінії поглибленого розкриття як загальних закономірностей, так і особливостей історичного процесу. Основним завданням досліджень є розкриття внутрішнього механізму і всебічне пояснення сутності явищ і процесів, що вивчаються. Обсяг конкретно-історичних даних, що залучаються істориками, безперервно зростає. Все це, поряд з традиційними методами обробки й аналізу конкретно-історичних даних, потребує застосування більш досконалих, у тому числі кількісних та машинних методів.

Досліди по застосуванню математичних методів в історичних дослідженнях почалися в нашій країні ще на початку ХХ ст.¹ Але лише останнім часом дедалі більшу увагу учених стали притягати кількісні та машинні прийоми обробки й аналізу історичних даних. Радянські історики використовували математичні методи та обчислювальну техніку при розв'язанні цілого ряду завдань у соціально-економічних, історико-демографічних, археологічних та історико-технічних дослідженнях.

* * *

У соціально-економічних дослідженнях математичні й машинні методи знайшли застосування насамперед при вивченні аграрної історії.

Одним з аспектів імовірно-статистичного аналізу була оцінка показників сукупності, що вивчалася, за наявними частковими даними. І. Ковальченко обчислював таким чином довірчі інтервали для різних показників, що характеризували стан господарства, становище й характер розшарування поміщицьких селян Центральної Росії в першій половині ХІХ ст. Йому вдалося виявити загальну картину забезпеченості

У статті викладено зміст доповіді авторів, підготовленої до ХІІІ Міжнародного конгресу історичних наук у Москві.

¹ Н. Любович. Статистический метод в приложении к истории, Варшава, 1901.

різних майнових прошарків селян землею, робочою та продуктивною худобою, а також характер і динаміку розшарування селянства в різних районах. Все це дало змогу піти в аналізі процесу розкладу феодальних і генезису капіталістичних відносин на селі далі, чим це було можливо при звичайній обробці історико-статистичних даних².

Так само Д. Деопік простежив процес перетворення храмових рабів у залежне селянське населення в феодальній Камбоджі.

Поряд з використанням часткових даних, що збереглися, які можна назвати природними вибірками, узагальнені показники явищ, що вивчалися, визначалися на підставі випадкових вибірок, формованих дослідниками з масиву суцільних показників.

Так Ю. Безсмертний, який вивчав еволюцію північнофранцузького дворянства в XII—XIV ст., за 20% і 30%-ними вибірками виявив спільну структуру дворянства в трьох округах і показав ступінь його соціальної однорідності³.

Ю. Кахк за даними випадкових вибірок встановив частку селянських господарств, неспроможних до виконання поміщицьких повинностей у Північній Естонії в першій половині XIX ст.⁴ Б. Миронов застосував вибірковий метод при вивченні цін на хліб у Росії в XVIII ст.⁵

Застосування математико-статистичних методів може допомогти історикам подолати труднощі, пов'язані або з відсутністю узагальнених або повних даних, або, навпаки, з трудностю чи недоцільністю обробки наявних суцільних показників.

Іншим напрямком застосування математико-статистичних методів в історичних дослідженнях було їх використання для розкриття взаємозв'язку різних факторів і визначення їх порівняльної ролі в тих чи інших процесах. У центрі уваги радянських учених тут, насамперед, опинилося питання про феодальну ренту, вплив її розмірів на стан господарства та становище селян і про залежність ренти від господарських можливостей селян. Робота в цьому напрямку ведеться рядом дослідників відповідно до різних епох феодалізму.

К. Хвостова, яка вивчала аграрні відносини у Візантії XIV—XV ст., за допомогою кореляційного й регресійного аналізу, виявила черговість в урахуванні податних об'єктів (кількість населення, забезпеченість землею, робочою худобою, розміри виноградників тощо) і встановила норми їх оподаткування. Тим самим вдалося показати, що в пізній Візантії існував подушно-майновий принцип оподаткування, характерний для залежного і непривілейованого населення пізньоримської епохи⁶.

Ю. Кахк і Х. Лігі використали кореляційний аналіз для виявлення залежності між забезпеченістю селян робочою силою та робочою худобою і розмірами панщинних повинностей в Естонії кінця XVII — початку XIX ст. З'ясувалося, що залежність між рівнем панщинних повин-

² И. Д. Ковальченко. Об опыте математико-статистической обработки выборочных данных о крестьянском хозяйстве в России XIX века.— Вестник МГУ. Серия IX, 1966, № 1; його ж. Русское крепостное крестьянство в первой половине XIX в., М., 1967, гл. VI.

³ Ю. Л. Бессмертный. Некоторые проблемы истории дворянства в Северной Франции конца XII — начала XIV в.— Французский ежегодник. Статьи и материалы по истории Франции, 1966, М., 1967.

⁴ J. Kahk. Die Krise der feudalen Landwirtschaft. Das zweite Viertel des XIX Jahrhunderts, Tallin, 1969.

⁵ Б. Н. Миронов. Применение выборочного метода при анализе движения хлебных цен XVIII в. в России.— Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. 1964 г., Кишинев, 1966.

⁶ К. В. Хвостова. Особенности аграрно-правовых отношений в поздней Византии (XIV—XV вв.). Историко-социологический очерк, М., 1963.

ностей і економічним станом селянського господарства вкрай незначна і що зростання панщинних повинностей у цілому слабо залежало від змін у забезпеченості селянського господарства робочою силою та робочою худобою⁷.

Естонські дослідники І. Сільдмяе та Л. Виханду методом кореляційного аналізу вивчали зв'язки між цілим рядом економічних показників, що характеризували селянське та поміщицьке господарство і феодальну ренту на початку XIX ст. В одному випадку розглядалися 12, а в другому — 22 показники. В результаті був розкритий складний механізм взаємозв'язку різних сторін селянського та поміщицького господарств⁸.

За допомогою регресійного аналізу І. Ковальченко встановив, що в поміщицькій державі Центральної Росії у першій половині XIX ст. розміри феодальної ренти в цілому були основним фактором, що визначав можливості розвитку селянського господарства. Разом з тим, виявилось, що інтенсивність експлуатації різних категорій кріпосних селян була неоднаковою і в значній кількості маєтків не досягла ще того рівня, коли її далі зростання неминуче призводило до погіршення становища цієї частини населення⁹.

Таким чином, застосування математико-статистичних методів дало змогу більш глибоко й конкретно розкрити одну з найважливіших сторін у соціально-економічному розвитку села епохи феодалізму. Ці методи застосовувалися в соціально-економічних дослідженнях і при вивченні ряду інших питань. Так, Є. Количева застосувала кореляційний аналіз для встановлення факту наділення землею та обкладення повинностями холопів у російській державі XVII ст., Л. Дробижева використовувала коефіцієнти варіації різних показників при вивченні процесу зближення рівнів культурного розвитку союзних республік нашої країни в 50—60-ті роки¹⁰.

При вивченні всіх названих процесів і явищ статистичні методи застосовувалися поряд із традиційними для істориків прийомами дослідження. Ці методи допомогли поглибити аналіз і дали змогу одержати однозначні відповіді там, де при звичайному підході довелося б обмежитися лише гіпотетичними висновками або ілюстраціями. Однак, у цілому це — початковий рівень робіт. Вищим рівнем є постановка завдань, що можуть бути розв'язані лише на основі застосування математичних і машинних методів обробки та аналізу історико-статистичних даних. У післявоєнні роки радянські історики почали роботу і в цьому напрямі.

Як приклад можна назвати вивчення процесу формування єдиного національного ринку шляхом кореляційного аналізу цін. Спроби такого аналізу робилися давно, але лише останнім часом вони стали пов'язуватися з вивченням процесу формування єдиного національного ринку. Тут слід, насамперед, відзначити праці Е. Серені¹¹, який простежив формування товарного ринку в Італії.

⁷ Ю. Кахк, Х. Лиги. К вопросу об экономическом положении и феодальных повинностях крестьян в Эстляндской губернии в XVIII в. (Опыт применения электронно-счетных машин в историческом исследовании). — Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. 1962, Минск, 1964.

⁸ И. Сильдмяе, Л. Выханду. О применении математических методов к проработке данных о феодальной ренте. — Ученые записки Тартуского государственного университета, вып. 183, Труды по правоведению, IV, Тарту, 1966.

⁹ И. Д. Ковальченко. Русское крепостное крестьянство в первой половине XIX в.

¹⁰ Л. М. Дробижева. О сближении уровней культурного развития союзных республик. — «История СССР», 1969, № 3.

¹¹ E. Sereni. Due linee di politica agraria, Roma, 1961.

Радянські історики І. Ковальченко і Л. Мілов досліджують формування єдиного аграрного та капіталістичного ринку в Росії XVIII—XX ст.¹² Аналіз великого матеріалу дав змогу встановити етапи цього процесу, розглянути його як узагальнений вираз ступеня розвитку в країні простого товарного та капіталістичного виробництва. Розроблена методика може бути застосована при вивченні різних сторін соціально-економічного розвитку.

Ю. Кахк поставив інше завдання, яке може бути розв'язане лише за допомогою математичних методів. Відомо, що переваги великого поміщицького господарства перед дрібним селянським починають виявлятися лише при значному розвитку аграрного капіталізму, ознакою чого є вплив великого господарства на дрібне. Аналіз врожайності на поміщицьких та селянських оранках в Естонії всередині XIX ст. методом кореляції показав відсутність такої залежності, а, отже, те, що аграрний капіталізм був розвинутий ще слабо¹³.

Зараз одним із завдань, які стоять перед дослідниками соціально-економічної історії, є визначення кола та методики розробки тих процесів, що можуть бути піддані математико-статистичному аналізу. При цьому пошуки мають вестися не по лінії вивчення окремих показників, а шляхом всебічного вивчення тих чи інших процесів, і не окремими прийомами, а рядом методів. Важлива щодо цього робота, проведена К. Хвостовою, яка вивчала можливість застосування різних математичних методів в аналізі соціально-економічних процесів середньовіччя.

Успішне розв'язання вказаних завдань стосовно до різних історичних епох дасть змогу піднести рівень соціально-економічних досліджень.

* * *

Історична демографія є тією галуззю, де використання математичних методів більш традиційне, ніж в інших історичних науках. Як відомо, поточна демографія базується на теорії імовірності. Природно, що математичний багаж поточної демографії перейнятий і історичною демографією. Водночас історична демографія користується і своїми власними методами. До них, зокрема, відносяться метод когорт, широкі застосування вибірових сукупностей і вивчення демографічної історії реальних сімей і реальних людей¹⁴.

Значно розширило межі історичної демографії застосування методу «відновлення історії сімей» (BIC), розробленого Л. Анрі в 50-х роках нашого століття¹⁵.

В Радянському Союзі математичні методи знайшли застосування в працях деяких учених, зайнятих питаннями історичної демографії. Як відомо, процедури, пов'язані з BIC, дуже трудомісткі. Це змусило дослідників звернутися до машинної обробки матеріалів.

Подібні спроби за джерелами Естонії зроблені Х. Паллі¹⁶. Стосовно до матеріалів XVII, XVIII та початку XIX ст. розробка програми

¹² И. Д. Ковальченко, Л. В. Милов. О принципах исследования процесса формирования всероссийского рынка (XVIII—XX вв.).— «История СССР», 1969, № 1.

¹³ J. Kahk. Die Krise der feudalen Landwirtschaft...

¹⁴ (L. Henri). An Introduction to English Historical Demography, London, 1966, стор. VII.

¹⁵ M. Fleuri, L. Henri. Des registres paroissiaux à l'histoire de la population.— Manuel de dépouillement et d'exploitation de l'état civil ancien, Paris, 1956; Близький до BIC метод був використаний Х. Хюреніусом в 1942 р. (H. Hygenius. Estlands svenskarna, 1942).

¹⁶ Х. Паллі. К методике обработки демографических материалов Эстонии XIII—XVIII вв. (по ревизии душ 1781—1882 гг.).— Тезисы докладов и сообщений девятой (Таллинской) сессии симпозиума по аграрной истории Восточной Европы (октябрь 1966), Таллин, 1966, стор. 106—108.

утруднюється тим, що прізвища в місцевих селян були відсутні, а прізвиська непостійні. Тимчасом уважне вивчення всіх наявних даних дає змогу одержати дуже добрі наслідки (близько 80% ідентифікації). Звичайно, при цьому програма передбачає й виконання ряду обчислень (кількість хрещень, поховань, вінчань по громадянських та сільськогосподарських роках, середній вік вступу в шлюб, плодючість жінок за віковими групами тощо).

Подібне завдання вирішувалося й І. Д. Ковальченком та В. О. Устиновим, які за допомогою електронно-обчислювальної машини простежували історію селянських господарств у поміщицьких маєтках Центральної Росії першої половини XIX ст. на основі даних подвірних описів, що проводилися в різні відрізки часу¹⁷.

Багато явищ історичної демографії вивчається засобами математичної статистики, особливо кореляційного аналізу. Цей метод часто використовується при з'ясуванні зв'язків між демографічними показниками і явищами іншого роду (в більшості випадків економічними).

Дуже цікаву спробу застосування факторного аналізу при вивченні міграції та соціального розподілу вихідців з сільської місцевості в буржуазній Естонії зробив А. Руусман¹⁸, який обчислив спочатку кореляційну матрицю між шістьма показниками: соціальне походження, стать, вік, освіта, місце проживання та соціальне походження. З кореляційної матриці він обчислив потім факторну¹⁹.

	F'_1	F'_2
Соціальне походження	0,090	0,650
Стать	0,275	0,090
Вік	-0,005	0,365
Освіта	0,445	0,380
Місцеперебування	0,440	0,080
Соціальне становище	0,10	0,705

Факторна матриця показує, що стать, рівень освіти і місцеперебування пов'язані. Конкретний матеріал дає змогу інтерпретувати це так, що чоловіки та люди з більш високим рівнем освіти більш інтенсивно уходили з сільської місцевості в міста (F'_1). Тимчасом соціальне походження справляло великий вплив на соціальне становище в містах мігрантів з хуторів (F'_2). Цікаво відзначити, що останнім часом факторний аналіз привертає увагу американських істориків, наприклад, Ч. М. Доллара²⁰. Є всі підстави сподіватися на ширше застосування цього методу як в історичній демографії, так і взагалі в історичних дослідженнях.

* * *

Археологія належить до групи історичних наук, де застосування статистики найширше. Це зумовлене тим, що радянська археологічна наука досліджує, насамперед, процеси виробництва і рівень життя широких мас населення. Це робить необхідною роботу з масовим матеріалом, обсяг якого дедалі швидше зростає.

¹⁷ І. Д. Ковальченко, В. А. Устинов. Применение электронных вычислительных машин в исторической науке.— «Вопросы истории», 1964, № 5; И. Д. Ковальченко. Русское крепостное крестьянство в первой половине XIX в., М., 1967, стор. 356—366.

¹⁸ А. Руусман. Из опыта применения факторного анализа в историческом исследовании.— Вестник Московского университета. Серия IX. История. 1966, № 6, стор. 78—91.

¹⁹ Там же, стор. 88.

²⁰ Ch. M. Dollar. Innovation in Historical Research. A Computer Approach.— Computer and the Humanities, 1969, N 3, стор. 139—151.

Застосування статистичних методів поставило перед археологами вимогу насамперед систематизації та деталізації всіх наявних класифікацій. Ця робота йшла в двох напрямках.

1. Класифікація предметів *всередині* певної функціонально єдиної групи знарядь праці, предметів побуту, прикрас тощо. При цьому розробляється єдина система ознак, за допомогою яких описуються різні одиниці конкретної класифікації (типи речей). Потім аналізуються співвідношення різних типів всередині відповідної групи.

2. Класифікація комплексів функціонально *різних* груп предметів. У цьому випадку до тих, чи інших ознак речей додаються певні види зв'язків між ними.

В обох цих випадках всі наявні в науці класифікації вдосконалювалися як за рахунок логічної систематизації, так і за рахунок статистичної оцінки важливості тих чи інших ознак предмету (для класифікації в першому випадку), тих чи інших видів зв'язку між ними (у другому випадку).

Класифікації в першій галузі, засновані на детальному й систематичному описі та статистичній оцінці важливості ознак, розроблялися, насамперед, при аналізі найбільш масових категорій археологічних знахідок, на яких, звичайно, базуються висновки про час культурної приналежності тощо, а саме: для пізніх культур — кераміка, для ранніх — масові категорії кам'яного інвентаря. В першій галузі класифікації, придатні для наступної статистичної обробки класифікованого матеріалу та для статистичної перевірки оптимальності самих класифікацій, були розроблені В. Хлебніковою (для середньовічної кераміки Поволжя), І. Каменецьким (античні амфори), Б. Маршаком (середньо-азіатська кераміка), Д. Деопіком (кераміка епохи бронзи, античні амфори)²¹. Загальні наслідки цих робіт говорять про формування певної єдності методики, зокрема про необхідність використання і якісних і кількісних ознак. У дослідженнях кам'яного інвентаря успішними можна вважати роботи М. Гвоздовер і Г. Григорьева по аналізу верхньопалеолітичних пластин і Р. Сулейманова — по аналізу нуклеусів²². Класифікувалися та статистично аналізувалися й такі масові категорії предметів, як прикраси (античні буси — Є. Алексеева, середньовічні буси та пряжки — В. Ковалевська), а також пам'ятки мистецтва (кам'яні статуї Сибіру — Я Шер)²³. Слід підкреслити, що всі запропоновані класифікації та відповідний статистичний апарат застосовані на практиці і дали позитивні наслідки.

В рамках першої галузі крім перелічених робіт, присвячених типологічним класифікаціям окремих груп типів, є й дослідження, присвячені еволюції типологічних рядів, поширенню окремих ознак серед великої кількості типів, еволюції процентного співвідношення типів та їх варіантів, зміні самих типів у часі.

²¹ Т. А. Хлебникова. Гончарное производство волжских болгар X — начала XIII вв. — Материалы и исследования по археологии, № III, М., 1962; Б. А. Маршак. К разработке критериев сходства и различия керамических комплексов. — Археология и естественные науки, М., 1965; И. Каменецкий. Опыт обработки массового керамического материала. — Античные древности Подонья и Приазовья, М., 1969; Д. Деопик. Классификация и статистический анализ керамического комплекса поселений эпохи поздней бронзы Кирово. — Предскифский период и скифы, К., 1969; Д. Деопик, А. Карапетьянц. Некоторые принципы описания массового керамического материала применительно к возможности статистического анализа. — Статистико-комбинаторные работы в археологии, М., 1970.

²² Р. Х. Сулейманов. О нуклеусах из пещерной стоянки Оби-Рахмат. — Краткие сообщения Института археологии, № 114, М., 1968.

²³ Я. А. Шер. Типологический метод в археологии и статистика. — Доклады и сообщения археологов СССР. VII Международный конгресс до- и протонисториков, М., 1966.

Класифікація та статистичне дослідження самих предметів розвивалися в радянській археології у нерозривному зв'язку зі статистичним аналізом їх зв'язків, що утворюють комплекс речей певного функціонального призначення всередині археологічної культури, тому такі дослідження утворюють немов би наступний рівень над дослідженнями першої групи. Це — праці по класифікаційному групуванню предметів всередині культури. Тут необхідно відзначити дослідження І. Каменецького (керамічна тара римського часу в Нижньому Подонні), Д. Деопіка (співвідношення банкових і горщикоподібних посудів на різних етапах пізнього бронзового віку степів), Я. Шера (ліпна кераміка епохи бронзи в Сибіру), згадану працю Р. Сулейманова тощо.

Складнішим є статистичний аналіз у другій галузі — аналіз розподілу типів певного функціонального призначення всередині природного археологічного комплексу (поселення, могильники та інше), або між такими комплексами, і сполучення тих чи інших ознак предметів з «непредметними» рисами комплексу (обряд, планування тощо). Тут світова наука має дуже незначний досвід і майже все встановлюється експериментально.

Статистичному аналізу дискретизованих природних комплексів присвячені праці Г. Федорова-Давидова (поховання середньовічних кочівників), І. Каменецького (поховання землеробських племен Подоння та Приазов'я античного часу), Ю. Смирнова (неолітичні поховання Півночі Європейської частини СРСР) та ін.²⁴

Недискретизовані комплекси досліджувалися А. Бобринським (кругова середньовічна кераміка), Б. Маршаком (кераміка в шарах городища Пянджикент). Статистичному аналізу розподілу кераміки всіх видів у різних хронологічних шарах поселень присвячені праці І. Каменецького (городища Нижньо-Гнилівське, Танаїс), Д. Деопіка (поселення Кірово, городище Танаїс).

Таким чином, зараз розроблені і практично застосовуються методи статистичної обробки археологічного матеріалу на нижчих і середніх рівнях дослідження.

Найширше застосовані статистичні методи для вирішення загальноісторичних проблем на археологічному матеріалі при розробці питань генезису скіфської культури та її зв'язку з кімерійцями. Детальний статистичний аналіз кераміки, порівняний з даними інших категорій речей, дав змогу Д. Деопіку і А. Лескову²⁵ встановити хронологічну спадкоємність культур пізньої бронзи та раннього заліза причорноморських степів і простежити їх генетичну близькість.

На вищих рівнях дослідження, а саме при аналізі комплексів однофункціональних предметів всередині культур або груп культур, і, тим більше, при аналізі комплексу всіх предметів всередині поселення, культури тощо, безперечно, виникнуть і нові проблеми.

Слід також зазначити, що для перелічених праць характерне переважне використання статистичних оцінок суттєвості класифікаційних ознак на кожному етапі дослідження, на відміну від складних формально-логічних схем із статистичним контролем лише «на виході», коли запропонований повний опис предмету.

Крім вказаних напрямків кількісні та якісні машинні методи були застосовані й при розв'язанні ряду інших завдань. Так, цікаві дані були одержані при статистичному вивченні такого джерела, як топоніміка.

²⁴ Г. А. Федоров-Давыдов. Кочевники Восточной Европы под властью золотордынских ханов, М., 1966.

²⁵ Д. Деопик. Назв. праця; А. Лесков. Кировское поселение.— Предскифский период и скифы, К., 1969.

За матеріалами Індонезії та Малайзії Д. Деопік і М. Членов показали, що фактичний частотний матеріал топонімів, створений носіями будь-якої мови, аналогічний такому ж складу самої мови. Виходячи з цього, були реконструйовані ареали поширення ряду стародавніх народів Східної Індонезії.

Не менш цікаві спостереження були зроблені при статистичній обробці епіграфічних матеріалів. Проведений Д. Деопіком аналіз близько чотирьох тисяч імен храмових рабів у Камбоджі VI—VIII ст. довів можливість датування за іменами тих чи інших явищ, а також дав змогу одержати дані про соціальне розшарування серед храмового персоналу, про етнічний склад населення тощо ²⁶.

В. Плющев на основі статистичних методів класифікував російську вишивку і визначив шлях її еволюції в XVIII—XIX ст. Радянський методист Л. Брагіна працює над застосуванням статистичних методів при виявленні взаємозв'язку різних понять, що містяться в філософських трактатах середньовіччя.

Статистичні й машинні методи були застосовані також при вивченні історії науково-технічного прогресу ²⁷. Результати досліджень, виконаних під керівництвом Г. Доброва, становлять як теоретичний так і конкретно-історичний інтерес. Так була побудована теоретична модель структури історичного потоку інформації про технічні ідеї. Ця модель перевірялася експериментально (шляхом машинної обробки патентної інформації) в галузі комбайнобудування за останні 30 років. Була встановлена закономірність зміни частоти повторних пропозицій. Це дало підстави зробити ряд пропозицій, спрямованих на зростання інформованості в даній галузі. На обчислювальних машинах був проведений кількісний аналіз масиву заявок на винаходи в галузі вугільного комбайнобудування. В результаті виявилось, що перерозподіл творчих зусиль дослідників вузькозахватних машин стався за 8—10 років до того, як цей спосіб видобутку був офіційно визнаний прогресивним і головним.

Обробка 30-річного потоку інформації з гірничої науки та техніки, що міститься в літописах книг і журнальних статей, дала змогу встановити періоди зниження темпів і прискореного розвитку гірничої справи.

Значний інтерес становлять виявлення та аналіз наукових зв'язків, їх спрямованості, інтенсивності та структури на основі обробки довідкового апарату в наукових працях.

Такі головні напрямки, по яких йшло застосування кількісних методів обробки та аналізу конкретно-історичних даних і коло основних завдань, розв'язаних за допомогою цих методів. При цьому застосовувалася різноманітна техніка, насамперед, електронно-обчислювальні машини, використання яких дає два аспекти. По-перше, машина — це засіб лічіння. Складний аналіз і великий обсяг обчислень, необхідних для розв'язання ряду завдань, робить неможливою їх постановку на звичайному «ручному» рівні. Наприклад, при вивченні процесу формування єдиного всеросійського ринку було обчислено понад 100 тис. коефіцієн-

²⁶ Д. Деопік. Корпус имен доангкорской Камбоджи.— Эпиграфический сборник Института этнографии, М., 1970.

²⁷ Г. М. Добров. Наука о науке. Введение в общее наукознание, К., 1966; В. В. Налимов. Количественные методы исследования процесса развития науки.— «Вопросы философии», 1966, № 12; Г. М. Добров. Модель потока технической информации.— «Научно-техническая информация», 1966, № 6; Л. П. Смирнов. Опыт использования ЭВМ в историко-техническом анализе конкретных видов техники.— Анализ тенденций и прогнозирование научно-технического прогресса, К., 1967; А. А. Коренной. Информационные связи в науке и методы их исследования.— Наука как объект управления, К., 1969.

тів кореляції. По-друге, машини використовувалися для виконання ряду логічних операцій (класифікація і групування об'єктів, їх ототожнювання і т. ін.). Відповідно до більших об'єктів інформації подібні завдання можуть бути розв'язані також лише за допомогою машини.

Основні аспекти застосування електронно-обчислювальної техніки в історичних дослідженнях висвітлені в працях В. Устинова, який зробив багато в цьому напрямку²⁸. Застосування сучасної обчислювальної техніки відкриває в історичних дослідженнях, як і в інших галузях, принципово нові можливості.

Наслідки, одержані радянськими істориками та їхніми зарубіжними колегами, показують доцільність і ефективність застосування в історичних дослідженнях кількісних і машинних методів обробки та аналізу конкретно-історичних даних.

Успішне застосування в історичних дослідженнях кількісних і машинних методів потребує вирішення ряду загальних і спеціальних питань. Насамперед це — питання про допустимі межі кількісного аналізу, оскільки очевидно, що в історичних дослідженнях абсолютно не все може й повинно бути піддане кількісній оцінці.

Формально математичні методи можуть бути застосовані всюди, де дослідник може виразити кількісно процеси та явища, що їх вивчають. Але, по суті, галузь застосування цих методів при вивченні суспільних процесів має чіткі межі. Найважливішим завданням історичного дослідження є розкриття внутрішньої суті та своєрідності процесів явищ і об'єктів, що вивчаються, їх взаємозв'язків і причинної зумовленості. Отже, кількісний аналіз допустимий лише постільки, оскільки він веде до розв'язання цих питань.

Цим визначається місце кількісного аналізу в історичних дослідженнях. Марксизм розглядає суспільні структури, по-перше, як ті, що узгоджують риси та елементи закономірні та випадкові (ті, що визначають і ті, що підпорядковуються) і, по-друге, як ті, що динамічно видозмінюються. Отже, правильно визначити завдання кількісного аналізу і вірно інтерпретувати його результати можна лише на основі попереднього якісного аналізу явищ або об'єктів, що вивчаються. При цьому історики-марксисти виходять з матеріалістичної теорії та діалектичного методу.

Таким чином, найширше застосування статистичних методів не створює ніякої нової науки. Кількісний аналіз — не мета, а лише засіб пізнання, один з його методів. З цього випливає, що кількісний аналіз не заперечує інших методів дослідження.

Кількісні методи аналізу мають свої переваги. Сформульовані в процесі якісного вивчення наукові гіпотези можуть бути потім перевірені тими чи іншими методами. Якщо при звичайній описово-логічній перевірці тієї чи іншої гіпотези вона просто приймається або заперечується без урахування можливості помилки, то при статистичній перевірці (ясна річ, коли така можлива) по-перше, відома імовірність помилки, а по-друге, очевидний ступінь недостатності наявних даних для вирішення питання. Саме тому К. Маркс і вважав, як пише П. Лафарг, що наука тільки тоді досягає досконалості, коли їй вдається користуватися математикою²⁹.

Таке одне коло умов успішного застосування кількісних методів в історичних дослідженнях. З інших вимог необхідно відзначити насамперед, те, що надійність результатів кількісного аналізу залежить від ре-

²⁸ В. А. Устинов. Применение вычислительных машин в исторической науке. М., 1964.

²⁹ Воспоминания о Марксе и Энгельсе, М., 1956, стор. 66.

презентативності аналізованих даних. Особливо складною є оцінка репрезентативності «природних вибірок», тобто сукупності відомостей, які збереглися частково. Тут необхідна особлива ретельність і обережність в їх використанні. Принципове значення має вибір показників, підданих кількісному аналізу. Вони повинні розкривати суттєві риси досліджуваних об'єктів.

Велику роль відіграє правильний вибір масштабу статистичних одиниць. Він справляє великий вплив на результат. Наприклад, Ю. Кахк і Х. Лігі встановили, що тіснота кореляційної залежності між розмірами феодалної ренти і забезпеченістю селян робочою силою та робочою худобою виявилася різною при обчислюванні її, з одного боку, за сумарними та середніми показниками, а, з другого боку, за даними окремих господарств. У першому випадку вона була значно вищою. Подібні розходження можуть траплятися й при розв'язанні багатьох інших завдань. Масштаби статистичних одиниць слід визначати, виходячи з поставленого дослідницького завдання.

Важливу роль у розв'язанні поставленого завдання відіграє визначення оптимальності застосування того чи іншого статистичного методу. Від неї також залежать одержані результати. Так при кореляційному аналізі динамічних рядів цін величина коефіцієнтів кореляції суттєво змінюється залежно від відрізків часу, охоплюваних кореляційними рядами.

Нарешті, необхідно суворо дотримуватися математичних умов застосування аналітичної моделі і перевіряти її відповідність процесу, що вивчається.

Застосування в історичних дослідженнях кількісних методів і обчислювальних машин вимагає від істориків не лише певних спеціальних знань, але й розширення й поглиблення всієї роботи в галузі методології та методики історичних досліджень. Пов'язані з цим зусилля, без сумніву, принесуть свої результати. Широке застосування в історичних дослідженнях кількісних і машинних методів, безумовно, піднесе рівень історичної науки.

Повідомлення

До 30-річчя возз'єднання Північної Буковини з Радянською Україною

ГАЗЕТА «БУКОВИНСЬКА ПРАВДА»

І. П. ФОСТІЙ

У зв'язку з тим, що історія виникнення й ролі «Буковинської правди» в розвитку революційного руху на Буковині ще належним чином не висвітлена в нашій історичній літературі, коротко зупинимось на цьому, на основі матеріалів цієї газети, а також нових архівних джерел.

Відповідно до рішень II і V конгресів Комінтерну спеціальна нарада з буковинського питання при Виконкомі Комінтерну 26 лютого 1926 р. ухвалила рішення про необхідність ліквідації ЦК Компартії Буковини та влиття буковинської комуністичної організації до складу Компартії Румунії на правах її обласної (крайової) партійної організації.

Однак, не зважаючи на ряд заходів, спрямованих на виконання цього рішення, реорганізація керівних органів буковинської крайової комуністичної організації дещо затягнулася, її подробиці до останнього часу залишились недослідженими. Співставлення і аналіз матеріалів першого номера «Буковинської правди» з новими архівними джерелами дає змогу пролити деяке світло на цю справу.

На титульній сторінці першого номера «Буковинської правди» зазначено: «Квітень. Рік 1. 1926. Чернівці... Орган Комуністичної партії на Буковині». Першу і другу сторінки газети займає «Маніфест Комуністичної партії до робітників і селян Буковини», під яким стоїть підпис «Виконавчий Комітет крайової організації Буковини Комуністичної партії Румунії» і дата: 8 березня 1926 р.

Ці дані газети довгий час давали підставу дослідникам робити висновок про те, що вже у березні 1926 р. на Буковині замість ЦК КПБ діяв крайовий комітет КПР і що саме він і здійснив у Чернівцях видання «Буковинської правди».

Дослідження цього питання показує, що «Буковинську правду» було видано не в Чернівцях, а у Відні і що на Буковині в той час ще продовжував існувати і діяти ЦК КПБ. Секретарем ЦК КП Буковини працював тоді В. Гаврилюк, членами ЦК були І. Стасюк, М. Ковальчук, В. Руснак та І. Клевчук. Весною 1926 р. до Чернівців з Чехословаччини прибув С. Галицький, який незабаром також увійшов до керівного ядра.

Комуністи Буковини встановили тісні зв'язки з Компартією Західної України. На початку травня 1926 р. на Буковину прибув член ЦК КПЗУ О. І. Букшований (партійний псевдонім «Іванович»), під безпосереднім керівництвом якого ЦК КПБ у травні—червні 1926 р. прийняв ряд важливих резолюцій і тез, які визначали практичну політичну лінію ЦК, зокрема резолюції про склад і організаційне будівництво КПБ, про відношення між КПБ і КПР, про вибори, про робітничо-селянський блок, про налагодження зв'язків з ЦК КПР, про закордонні комітети, постанову про ставлення КПБ до Української соціал-демократичної партії, про ставлення КПБ до міжнародної соціал-демократичної партії (ІСДП) ¹.

Рішення ЦК КПБ від 29 травня 1926 р. свідчить про те, що він, визнаючи необхідність входження буковинської партійної організації до складу Компартії Румунії, продовжував домагатися збереження себе як автономного крайового партійного органу, підпорядкованого ЦК КПР. Про це свідчить також і та постанова, яку ЦК КПБ прийняв 8 травня 1926 р. під назвою «Резолюція про закордонні комітети», якою всім представництвам за кордоном відмовлялося в праві «репрезентувати КПБ в цілості, як і зокрема її ЦК». Цією ж резолюцією припинялась діяльність Закордонного Комітету КПБ у Відні. Комітет мав в найкоротший час надіслати Центральному Комітетові «якнайточніший звіт про свою діяльність за цілий час існування та передати всю касу, як і касовий звіт» ².

У звіті, надісланому представником ЦК КПБ І. Зеленком, повідомлялось про роботу Закордонного Комітету КПБ, а також сповіщалось про випуск газети «Буковинська правда». «Видано,—говорилось у цьому документі,—газету «Буковинська правда» з інформаційною метою. В першому номері виголошено програму міжнародного значення Буковини в румунському русі, можливості розв'язання її теперішнього положення, аргументовано докладно національну програму партії та вказано єдиний спосіб розв'язання теперішнього вузла, в якому опинилась Буковина. Газету видано дуже конспіративно, так що ніхто не знає про місце її друку і т. д. Передано її до краю через представника КПР, але вона була затримана якийсь час не знаю чому у самому Відні, і досі ще не доставлена до краю, хоч уже є в Бухаресті. До Америки і на Україну вислано її також, де вона дуже горталася і оживила наших товаришів симпатиків».

5 червня 1926 р. ЦК КПБ ухвалив «Резолюцію про налагодження зв'язків з ЦК КПР», якою було доручено т. Івановичу (О. Бушкованому) вжити заходів до встановлення зв'язків з ЦК КПР для вирішення тактичних і організаційних питань ³.

Хід наступних подій свідчить, що О. Бушкованому, очевидно, не вдалося виконати це завдання. Коли 18 липня 1926 р. сигуранца розкрила в Мамаївцях квартиру І. Л. Клевчука, де знайшла частину архівів КПБ, О. Букшований і секретар ЦК КПБ В. Гаврилюк залишили Буковину і перейшли на територію Польщі. Невдовзі Букшований був заарештований і кинутий до Львівської в'язниці, а Гаврилюк, назвавшись громадянином СРСР Сидором Підгірняком, прибув на Радянську Україну. І. Л. Клевчук помер у військовому госпіталі, куди його напівживого перевезли з сигуранцівських катівень.

У зв'язку з такими складними обставинами, а також тим, що виконання рішення щодо буковинського питання затягувалося, Централь-

¹ Партархів Чернівецького обкому КП України, ф. 3535, оп. 2, од. зб. 1, арк. 6—8; 31—32; 35—38; 40—45.

² Там же, арк. 38.

³ Там же, арк. 28, 41.

ний Комітет КПБ зібрався в приміщенні товариства «Воля» на спеціальне засідання *. В ньому взяли участь І. Д. Стасюк, М. І. Ковальчук, С. Ю. Лупуляк, С. Г. Галицький та В. П. Руснак. На цьому засіданні було утворено Буковинський обласний комітет Компартії Румунії на чолі з секретарем С. Г. Галицьким.

Повернемось тепер до змісту першого номера «Буковинської правди». Газета вийшла на 6 сторінках невеликого формату. Відкривався номер «Маніфестом Комуністичної партії до робітників і селян Буковини». «Маніфест» не тільки розповідав про становище на Буковині, де хазайнували румунські бояри, а й кликав трудящих на боротьбу проти окупаційних властей, за возз'єднання з Радянською Україною. Звинувачувальним актом звучать рядки «Маніфесту» про порядки, встановлені румунськими боярами: «По спинах працівників поля, пролетарів фабрик гуляють батоги воєнної влади, наруга сигуранци, убивства і катування... Вісім років румунського ярма для трудящих мас тягнуться, мов довічна каторга для в'язня, посадженого в тортурну комору. Ця кара тільки почалась, кінця їй не видно: позаду криваві страждання, попереду непрониклива темрява чорної смерті».

Далі розповідалось, що вже в перші дні окупації румунські військові власті заарештували і кинули за ґрати тисячі робітників і селян, а коли в листопаді 1919 р. солдати-буковинці, не бажаючи служити королівській владі, повстали в Чернівцях, Радівцях і Сучаві, «тоді румунські наїзтники почали безприкладні знущання і биття: сто п'ятдесят рекрутів лежали побиті до крові на майдані воєнного шпиталю, просто неба, на снігу, в холоді і негоді. Кого вважали винним, того одразу судили й розстрілювали на околицях Чернівців».

Проводячи шовіністично-колонізаторську політику, румунський уряд прислав на місце українців та інших національних меншостей, які змушені були емігрувати за кордон, румунських колоністів. Трудящі нерумуни були позбавлені громадянських прав. Їм не видавали паспортів, не дозволяли вільно пересуватись по країні без реєстрації в сигуранці.

Колонізаторським цілям служила і так звана аграрна реформа, після якої 400 тис. га землі, відібраних у поміщиків та церковників потрапили до рук колоністів та спекулянтів. Земельна реформа обернулася в неволю. «За власні селянські гроші в деяких повітах дідичі відступили селянам багнисті землі, що нічого не варті. В той же час ліберали і дідичі залишають собі найкращі маєтки, затримали для себе половину землі. Спекуляція, колонізація, ошуканство, обман, еміграція, позбавлення громадських прав — ось що значить земельна реформа боярського уряду!»

Не кращим було становище і робітників. Заробітна плата їх «стала вдвое менша, ніж перед війною, і нижча ніж у цілій Європі». Промисловість перебувала в стані занепаду, зростала армія безробітних, а страхові каси захопили пройдисвіти, які на горі робітників набивали собі кишені. «Так на кошти робітників утримуються вороги робітничого класу, — писала газета. — Робочий день в текстильних фабриках Чернівців тягнеться 14 годин... Десятки тисяч пролетарів Гуцульщини зовсім не організовані і бідні гуцули працюють мов на каторзі, відробляючи

* Точної дати засідання не встановлено. Колишній член ЦК і обкому В. Т. Руснак, який нині проживає в Соціалістичній Республіці Румунії, пише в своїх спогадах, що засідання, на якому Галицького було обрано секретарем обкому, відбулося невдовзі після того, як В. В. Гаврилюк і О. І. Букшований вибули з Буковини. Учасник революційних подій на Буковині Б. Ш. Кац твердить, що обласний Комітет було утворено в травні 1927 р. Це питання належить ще дослідити.

свої «борги» лихварям і дідичам Секлерам, Шерфам, Любомирському — працюють запівдарма.

Військові власті переслідували всіх тих, хто виступав на оборону своїх прав, забороняли збори, страйкарів силою змушували ставати до роботи. «З цієї причини тисячі пролетарів живуть в злиднях, без допомоги, неорганізовані, віддані на ласку шпигунів, переслідувані, нещадно висискувані ненажерними хижакami наживи».

Трудащі краю терпіли від національного гніту. Культура нерумунських національностей на Буковині нещадно нищилась. Українські товариства, за винятком кількох, були розпущені, 231 українську народну школу перетворено в румунську, закрито п'ять гімназій, три семінарії та фахові школи. Рідна мова буковинців переслідувалась. Навіть в церквах забороняли вживати українську мову.

«Маніфест» указував трудящим масам єдино вірний шлях до визволення: «Щоб визволитися з-під боярського ярма, робітники і селяни Буковини повинні організуватись у таку свою партію, яка ставить метою повне соціальне і національне визволення працюючих. Її тактика — революційна боротьба з боярською державою, — боротьба, яка неминуче через масове повстання проти буржуазії мусить знищити капіталістичний лад. Її програма — захоплення боротьбою разом з працюючими і руками працюючих фабрик і заводів та передача їх у руки робітників, конфіскація всієї панської землі та передача її селянству, конфіскація всіх багатств і банків, передача їх робітничій селянській державі. Її найближча політична мета — повалення буржуазної держави, а цієї мети вона досягне через запровадження диктатури пролетаріату і заведення влади Рад робітничих і селянських депутатів та радянської республіки. Її остаточна мета — комунізм».

Далі зазначалося, що Компартія Буковини поставила собі таку ж саму мету, що і партія більшовиків у Росії та на Україні — запровадження робітничо-селянського ладу, передача всіх багатств у руки робітників і селян, обрання робітничих і селянських Рад як органів диктатури пролетаріату, зрівняння в правах всіх народів і надання права їм національного самовизначення аж до відокремлення.

«Щоб здійснити цю програму, — вказувалося в «Маніфесті», — Комуністична партія на Буковині буде гуртувати робітників і селян Буковини в партію, творитиме нелегальні гуртки, підготовлюватиме маси до неминучого вибуху революції, яка скине владу буржуазного боярського класу і встановить робітничо-селянське правління в Румунії і на Буковині».

Окремий розділ «Маніфесту» присвячено Комуністичній партії Румунії. В ньому зазначається, що буковинські комуністи зможуть вести успішну боротьбу з боярським ладом лише спільно з румунськими комуністами: Зокрема: «Комуністична партія Румунії веде боротьбу проти бояр за радянський лад на всім терені Румунії; вона робить те саме, що Комуністична партія на Буковині; мета єдина, тактика одна, засоби тотожні, ворог той самий. Тому ж то і буковинські комуністи мусять входити в єдину партію з румунськими комуністами і бути членами одної революційної армії». Далі сказано: «Коли Буковина об'єднається з Україною, тоді буковинські комуністи ввійдуть у Комуністичну партію України і всього Радянського Союзу».

Підпис Виконавчого комітету замість ЦК КПБ під маніфестом, очевидно, мав засвідчити, що Компартія Буковини прийняла до виконання і вже приступила до реалізації постанови комісії Виконкому Комінтерну від 26 лютого 1926 р. про реорганізацію крайової партійної організації, а наявний у тексті маніфеста спеціальний підрозділ про

Компартію Буковини мав довести до відома комуністів і широких трудящих мас про ті організаційні зміни, які мали відбутися в побудові крайової партійної організації.

На сторінках першого номера «Буковинської правди» було вміщено і інші цікаві статті, серед них «Буковинський автономізм і наше гасло» Г. Григоровича, «Єврейське питання на Буковині» Зингера, «Буковина в укладах та договорах» М. З-ка, «З Буковинської Гуцульщини». «Західна Україна, Карпатська Україна і Буковина» Г. Драгича, «Заклик групи буковинців у Нью-Йорку», звернення «До буковинських комуністів у Канаді та Злучених Державах».

Через усі матеріали газети проходить думка про розгортання боротьби за возз'єднання Північної Буковини з Радянською Україною.

Таким загалом був перший номер першої нелегальної комуністичної газети на Буковині. І хоч комуністам Буковини не вдалося продовжити далі її видання, все ж таки «Буковинська правда» відіграла певну роль в історії комуністичного руху на Буковині, є однією з яскравих його сторінок.

СТАНОВИЩЕ СЕЛЯНСТВА ПІВНІЧНОЇ БУКОВИНИ НАПЕРЕДОДНІ ВИЗВОЛЕННЯ КРАЮ ВІД ОКУПАЦІЇ

С. Д. КОБИЛЯНСЬКИЙ

Антинародна політика правлячих кіл буржуазно-поміщицької Румунії наприкінці 30-х років ХХ ст. привела до різкого погіршення становища трудящих країн. На окупованих українських землях Північної Буковини та Бессарабії нещадна експлуатація селянських мас з боку поміщиків, куркулів та банківського капіталу поєднувалась з жорстоким політичним та національним гнітом.

Одним з найболючіших питань тут було безземелля та малоземелля трудового селянства. На час визволення Північної Буковини та Хотинщини Червоною Армією (червень 1940 р.) з загальної площі 752 700 га земельних угідь на 175 059 селянських господарств припадало 499 500 га, а 380 поміщикам належало 132 965 га, або 24% всієї землі¹. В с. Суховерхові 160 га мали 914 дворів, і 281 га привласнив церковний фонд. В с. Комарівцях 785 селянських господарств володіли 357 га, а у чотирьох поміщиків цього села було 4 061 га².

Невелика кількісно сільська верхівка-куркулі концентрувала в своїх руках значні земельні масиви, тоді як основна маса трудового селянства залишалася незабезпеченою. В с. Лівницях на час возз'єднання (червень 1940 р.) з 393 дворів 153 були безземельними, 170 мали до 1 га, натомість 12 куркулям належало від 10 до 50 га³. В с. Заставні з 1190 дворів 298 не мали землі, а 768 володіли наділами до 2 га⁴. Загалом на Буковині був найвищий процент бідняцьких господарств у порівнянні з іншими областями.

¹ Чернівецький обласний державний архів (далі — ЧОДА), ф. Р-3, оп. 1, спр. 35, арк. 34.

² Там же, арк. 13.

³ Історія міст і сіл УРСР. Чернівецька область, К., 1969, стор. 323.

⁴ Партархів Чернівецького обкому КП України, ф. 41, оп. 1, од. зб. 200, арк. 34.

Економічну нерентабельність господарств з земельною площею до 5 га стверджують дані комунальних та повітових властей, визнавав це і румунський буржуазний економіст Маджару⁵.

Щоб якось звести кінці з кінцями, малоземельні селяни мусили на кабальних умовах орендувати ділянки у великих землевласників, куркулів та спекулянтів-лихварів. Оренда проводилась в двох формах: з торгів — за гроші і з половини — за відробітки. Перша форма була доступною лише заможним селянам та спекулянтам-лихварям. Так, у с. Ленківцях наприкінці 1938 — на початку 1939 р. здавався в оренду фруктовий сад неподільною площею в 25 га. Щоб взяти участь у торгах, потрібно було внести завдаток — 2 750 леїв. Дісталася ця левада куркулю за 37 240 леїв⁶. На таких же умовах орендувалися державні резервні землі, а також землі показових агрономічних та зоотехнічних пунктів⁷. Незаможне селянство здебільшого обробляло землю з половини або з частини врожаю. Про злиденне становище бідняків-орендарів навіть ішлося на засіданні румунського парламенту в квітні 1940 р. Зокрема, вказувалось, що такий селянин «залишається лише з помолом і качанами для худоби»⁸.

Отже, найважливіше для селян питання про землю за 22 роки румунського панування не тільки не було розв'язане, але й до краю загострило соціально-економічне становище на селі.

Широкі маси не мали не тільки достатньої кількості землі, але й найнеобхіднішого сільськогосподарського інвентаря, якого, за даними бухарестської газети «Universul», в Румунії припадало в розрахунок на один га вдвоє менше, ніж в Болгарії, і в 15 разів менше, ніж у Німеччині⁹. Забезпечення інвентарем господарств Північної Буковини та Хотинщини характеризувалося такими цифрами: за статистикою, на січень 1940 р. в с. Магалі не мали реманенту близько 45% селянських дворів¹⁰. Знаряддя обробітку, що видавалися на прокатних пунктах земельних палат залишалися недоступними для трудового селянства і погано використовувалися. У 1938 р., за документацією Клішківецького прокатного пункту, який обслуговував 27 сіл, було застосовано 1—6 травня — одну сівалку і культиватор на площі 2 га, 6—13 — одну однорядну сівалку на площі 2 га, 13—20 — одну віялку, з 21 травня по 14 червня машини та інвентар зовсім не експлуатувалися. 15—30 червня використовувався один культиватор на площі 3 га, 1—15 липня інвентаря ніхто не брав, а до кінця місяця в роботі була лише одна віялка¹¹.

Селяни Північної Буковини та Хотинщини не мали достатньої кількості тягла. На початку 1940 р. в с. Рогізна на 869 господарств припадало 315 коней, у Тарашанах відповідно на 524—178, Чернівці на 898—254, в с. Коровія на 493—147¹². Так було в більшості сіл краю.

Через нестачу інвентаря та тягової сили культура обробітку землі була примітивною, а врожаї низькими. Останнього року окупації на Сокирянщині збирали озимої по 5 ц, а ярої пшениці по 4 ц з га; в Сторожинецькому повіті — по 6 і 5 ц з га; на Кельменеччині озима пшениця

⁵ V. D. Madgearu. Evoluția economiei românești după războiul mondial, București, 1940, стор. 41.

⁶ ЧОДА, ф. 854, оп. 1, спр. 577, арк. 4—33.

⁷ Там же, ф. 301, оп. 1, спр. 182, арк. 23, 28, 29, 127, 132; спр. 183, арк. 7, 12—46, 68.

⁸ «Monitorul Oficial», 1940, N 18, стор. 674.

⁹ «Universul», (Бухарест), 22 вересня 1938 р.

¹⁰ ЧОДА, ф. 15, оп. 1, спр. 22436, арк. 73.

¹¹ Там же, ф. 854, оп. 1, спр. 579, арк. 54—56, 64—68.

¹² Там же, ф. 15, оп. 1, спр. 22436, арк. 58, 132, 163, 167.

дала по 6 ц, яра — 5, жито — 5, кукурудза — 8 ц з га¹³. Цей злидений врожай зернових разом з іншою сільськогосподарською продукцією селяни продавали за безцінок лихварям-спекулянтам¹⁴.

Нестерпним тягарем для мас були державні, повітові та комунальні податки і безліч поборів. У румунському державному бюджеті на 1938/1939 рік у сумі 31 648,6 млн. леїв частка податків становила 21 421,7 млн., з них прямі дорівнювали 5589,6 млн., а непрямі — 15 832,1 млн. леїв¹⁵. Як уряд, так і місцева влада збільшували цю бюджетну статтю з року в рік. У 1939/1940 р. вона вже зросла до 22 665 млн. леїв. Податок становив 19% прибутку господарств від будівель — 5%, торгівлі — 2%. Все це в підсумку розорювало дрібних споживачів-селян. Крім того, вони платили такси за вхід на ринок, за убій худоби, різні посвідчення (про народження, одруження тощо), за акти свідчень та безліч інших. В Непоротовому 596 господарств заплатили за 1938/1939 фінансовий рік всіх грошових зборів на суму 148 616 леїв¹⁶.

На селі існував класовий підхід в оподаткуванні — основний тягар перекладався на маси знедоленого селянства. Так, у селі Кучурові Великому бідняк Георгій Мінтенко за гектар землі і за корову платив 426 леїв на рік, а куркуль з цього села Дмитро Григорчук, у якого було 25 га ріллі, пара коней, чотири корови, багато свиней і птиці, вносив 1980 леїв, тобто тільки по 79 леїв з розрахунку на один гектар¹⁷. Румунські фінансові органи для стягнення податків посилали на села цілі ватаги агентів та жандармів. Основну частину грошей стягували взимку, тобто тоді, коли становище селянина було найскрутнішим. Уявлення про це дають, зокрема, листи бідняків до родичів. В одному з них на початку 1940 р. говорилось: «Усе вони знущаються над бідним народом, як колись... Навіть в 10 разів гірше. Деруть останню шкіру з бідного народу. Ще ніхто не думає сіяти на весну, а румуни вже ходять і фантують за податок. Бідний не має за що купити пару постолів на себе чи на дітей, щоб мали в чому до школи піти. А коли дитина не піде до школи через кілька днів, то таки зараз дають до штрафу і знов деруть шкіру з бідного і фантують, беруть з хати останній кожух...»¹⁸. В іншому листі зазначалося: «Так нас стиснули, що не можемо дихати. Не вистачає нам на них робити, ссуть нас, як п'явки. І не можна нічого сказати, бо б'ють смертельно і кидають до тюрми на кілька років сидіти»¹⁹.

Величезна частина коштів, зібраних з трудового селянства, йшла через державний бюджет на гонку озброєнь та підготовку до антирадянської війни. Витрати на військові цілі в 1939—1940 р. збільшилися у порівнянні з 1935—1936 р. у три рази²⁰. Крім прямих бюджетних коштів, виділялись ще й додаткові, які в 1938 р. становили 4 млрд. леїв²¹. У квітні 1938 р. для покриття так званого фонду національної оборони було запроваджено додаткові податки — такси на споживання борошна, на придбання нафтопродуктів та предметів широкого вжитку. Поряд з цим реалізувались ще примусові військові позики. В рапорті префекта Хотинського повіту королівському наміснику цінута Сучава за 1939 р. повідомлялось, що у відповідь на «настирливість, з

¹³ ЧОДА, ф. Р-3, оп. 1, спр. 35, арк. 54.

¹⁴ Там же, ф. 26, оп. 1, спр. 9, арк. 18, 24—26; спр. 6, арк. 7—8.

¹⁵ "Monitorul Oficial", 1940, N 4, стор. 29.

¹⁶ ЧОДА, ф. 19, оп. 4, спр. 27, арк. 3—7, 14—15.

¹⁷ Там же, ф. Р-3, оп. 1, спр. 35, арк. 13.

¹⁸ «Українські щоденні вісті» (Нью-Йорк), 2 квітня 1940 р., стор. 3.

¹⁹ Там же, 7 квітня 1940 р., стор. 5.

²⁰ И. Попов. Румыния и ее вооруженные силы, М., 1940, стор. 52.

²¹ Там же.

якою уряд проводить озброєння країни», військова позиція в повіті «досягла колосальних сум»²².

Щоб придбати землю та сільськогосподарський інвентар, розрахуватись з численними платежами, трудове селянство потрапляло в залежність від куркульських кооперативних кредитних товариств та лихварів, оскільки пільговий кредит державних банків був для нього недоступним. Тому доводилося брати позику на кабальних умовах під 40—50%, під заклад землі та майна, що прискорювало розорення широких мас трудящих.

Одночасно відбувалося постійне зростання дорожнечі, тоді як оплата праці найманої сили знижувалась. Монополістичний капітал нещадно грабував селян, утримуючи на внутрішніх ринках високі монополістичні ціни на промислові товари та землеробський інвентар при низьких закупочних цінах на сільськогосподарську продукцію.

Румунський буржуазний економіст Константінеску відзначав, що дорожнеча в 1938 р. підвищилась у порівнянні з 1935 р. на 20%²³. Предмети широкого вжитку в Хотинському повіті коштували у 1939 р. проти 1933 р. майже на 132% більше, в Чернівецькому — на 139,8%²⁴. На 1 листопада 1939 р. в порівнянні з серпнем цього ж року по Румунії взуття подорожчало на 25—30%, мануфактура — на 40—50%, паливо — на 15—20%²⁵. Особливо погіршилось становище наприкінці 1939 — на початку 1940 р. Сіль, гас, дрова, взуття та інші товари першої необхідності можна було купити тільки по високих спекулятивних цінах. Якщо в 1938 р. пара черевиків коштувала 250 леїв, то вже наприкінці 1939 р. — до 800 леїв, пара чобіт — 3000 і плуг — 3500 леїв. У той же час за один центнер кукурудзи, основну культуру, яку вирощували дрібні господарства, платили 250, а за жито — 300 леїв²⁶. В багатьох селах Північної Буковини відчувалася велика нестача найнеобхідніших товарів широкого вжитку та продуктів харчування²⁷.

Селянство Північної Буковини та Хотинщини було в значно гірших умовах у порівнянні з селянством центральних повітів Румунії, у тому числі і щодо реалізації продуктів своєї праці.

Наступом на життєві інтереси мас був і декрет уряду про зниження вартості лея в нормах золота весною 1940 р.²⁸

Антинародна політика уряду, визиск трудящих монополістичним капіталом супроводжувались постійним зниженням заробітної плати та посиленням експлуатації сільськогосподарських робітників. У 1938 р. вартість поденної робочої сили на Буковині за офіційними даними, в березні становила: чоловіки — 38, жінки — 30, діти — 20 леїв на день. В жовтні відповідно — 44, 37, 20²⁹. В північній частині Бессарабії у березні: чоловіки — 30, жінки — 22, діти — 17 леїв, а в жовтні відповідно: — 38, 30, 15³⁰. В 1939 р. на Сокирянщині Хотинського повіту заробіток чоловіків дорівнював — 30, жінок — 20, дітей — 15 леїв³¹. Зниження заробітної плати дорослого населення у сільському господарстві в значній мірі відбувалося за рахунок використання праці підлітків в два рази дешевшої. Вартість робочої сили у Північній Буковині та на

²² ЧОДА, ф. 26, оп. 1, спр. 375, арк. 3.

²³ Mitită Constantinescu. Politica economică aplicată, t. I, București, 1943, стор. 361.

²⁴ Statistica preturilor de detalii în anul 1939, București, 1940, стор. 50.

²⁵ «Українські щоденні вісті», 2 січня 1940 р., стор. 4.

²⁶ ЧОДА, ф. 301, оп. 1, спр. 179, арк. 153.

²⁷ Там же, ф. 15, оп. 1, спр. 22427, арк. 107.

²⁸ «Українські щоденні вісті», 7 березня 1940 р., стор. 1.

²⁹ Breviarul statistic al României, t. II, 1939, стор. 201—202.

³⁰ Там же.

³¹ ЧОДА, ф. 301, оп. 1, спр. 179, арк. 153.

Хотинщині була значно нижчою, ніж у Старому Королівстві. До того ж, масове безробіття позбавляло бідняків і цих мізерних засобів для існування. Про долю заробітчан того часу самі селяни писали: «Роботи нема, а як є, то так платять, абись не здох. Платять по 40 леїв денно і того нема. Усе подорожчало, що не можна докупитися»³². Щоб заробити собі на чоботи, селянин мусив поневіритися в наймах півроку.

Набір робочої сили в поміщицьких, куркульських та лихварських господарствах проводився здебільшого зимою, коли у бідноти кінчалися запаси зерна та харчів і вона була змушена брати все це в кредит у заможної верхівки та погоджуватись на продиктовані нею умови відробітків. Становище сільськогосподарських робітників значною мірою погіршало з прийняттям закону «Про організацію і заохочення сільськогосподарського виробництва» та змінами до нього у квітні 1940 р. Цей закон відкривав для великих землевласників необмежені можливості інтенсивної експлуатації. За невиконання умов найму робітник підлягав штрафу до 2 тис. леїв та ув'язненню до двох місяців. Закон не обмежував робочого дня, не передбачав охорону праці жінок та дітей, соціальне забезпечення трудящих. «Ставлення роботодавців до сільськогосподарських робітників було, як до худоби»,— визнавали деякі депутати румунського парламенту в квітні 1940 р.³³

Тяжким ударом для селянських господарств була реквізиція у них худоби, возів, одягу для румунської армії та мобілізація чоловіків на військову підготовку в так звані концентри. Ось що писав про це селянин з Північної Буковини в жовтні 1939 р.: «У нас слотова осінь не дає робити. Ми також маємо буряки, та й відай пропадуть, бо то й вдома робота. а в полі нема кому. А мене цигани (маються на увазі румунські урядовці.— С. К.) вчепилися і тримають ціле літо. Багато забрали в селі людей, 80 коней, 5 возів»³⁴. В іншому такому листі, адресованому родичам закордон на початку 1940 р., говорилося: «Тепер так є: беруть людей до війська, позабирали коні, вози... Одні коні виздихали, другі додихають, вози поламали»³⁵.

Про масове незадоволення селян реквізиціями змушені були доповідати по інстанціям урядовці та поліція. Як зазначалося у доповідній записці поліції Сучавського повіту міністру внутрішніх справ 26 лютого 1940 р., «масові реквізиції коней, які були зроблені в нашому повіті, відбилися безпосередньо на сільському господарстві з тим наслідком, що близько 20% площі, визначеної для озимини, не тільки не були засіяними, але й заволоченими... Але ще більше незадоволене населення тим, що при поверненні коней багато їх загинуло або в військових частинах, або під час перегонки назад, або уже по прибутті до власників.

Потерпілі селяни ходять по різних інстанціях з проханням, щоб їм компенсували втрати, але їм скрізь відмовляють»³⁶. Таке становище було характерним для всієї Буковини та Хотинщини. В селян часто забирали останню худобину, внаслідок чого поголів'я як коней, так і великої рогатої худоби, за останні роки значно скоротилося. Весною 1940 р. загалом по Румунії більшість селянських господарств не мала жодної молочної корови³⁷.

Крім прямої реквізиції, існувала ще й прихована, в різних формах, у тому числі під виглядом Червоного Хреста. Рапорт префекта Хотин-

³² «Українські щоденні вісті», 7 квітня 1940 р., стор. 5.

³³ «Monitorul Oficial», 1940, N 17, стор. 659.

³⁴ «Українські щоденні вісті», 7 квітня 1940 р., стор. 5.

³⁵ Там же.

³⁶ ЧОДА, ф. 26, оп. 1, спр. 1267, арк. 37.

³⁷ «Monitorul Oficial», 1940, N 8, стор. 335.

ського повіту наприкінці 1939 р. свідчив, що серед місцевого населення Червоний Хрест зібрав для військових частин: 660 сорочок, 657 пар білизни, 758 пар рукавиць, 380 пар панчох, 520 шарфів, 219 безрукавок та багато іншого одягу³⁸.

Селян примушували також відбувати трудову повинність. Так, комунальна влада в с. Чагор у своєму розпорядженні, посилаючись на адміністративні закони 1938 р., вказувала, що «всі мешканці комуни віком від 17 до 60 років зобов'язані виконувати натуральну повинність, а саме: 1) робочі без інвентаря відбuvають 5 робочих днів на рік; 2) робочі з кіньми будуть вивозити по 2 м³ гравію на кожного коня на визначені місця, хто не може виконувати роботу сам, повинен найняти за себе робітника; 3) всі мешканці комуни зобов'язані у разі потреби нести натуральну повинність стільки днів, скільки буде потрібно. Хто відмовиться — заплатить штраф від 500 до 1000 леїв і буде ув'язнений»³⁹. Таким чином, сваволя властей у визиску трудящих фактично ставала необмеженою у всьому краї.

Навіть румунські буржуазні економісти мусили визнати, що життя селянина в Румунії цих років було найбільш злиденним у порівнянні з іншими країнами Європи. Можна без перебільшення визначити становище трудового селянства Північної Буковини та Хотинщини як катастрофічне. В той час, коли уряд вів політику демпінгового вивозу у Німеччину та інші капіталістичні країни так званих надлишків зерна з Бессарабії та Буковини, хлібороби цих земель голодували, перебиваючись на одній мамалізії. В селах панував хронічний голод.

Внаслідок поганого харчування та незадовільного стану охорони здоров'я в краї були дуже поширеними інфекційні захворювання, зокрема туберкульоз. Через недоїдання, злидні та соціальні хвороби в селах Північної Буковини та Хотинщини значно зростала смертність, особливо серед дітей. Так, у с. Рідківцях 1937 р. народилося 131 чол., а померло 87, 1938 р. відповідно — 126 і 72, 1939 р. 128 і 78⁴⁰.

Посилювалася також культурна деградація, низьким був процент грамотних. В офіційному повідомленні комунальних властей з с. Суховерхова зазначалося, що населення через скрутні матеріальні умови не має можливості посилати дітей в школу. В с. Чорнівка в 1939/1940 навчальному році було записано до школи 547 учнів, а відвідувало її лише 366, або 66%⁴¹. У звіті префектури Хотинського повіту за 1939 р. констатувалося, що серед населення віком понад 7 років письменних тільки 30%, а серед жінок — 16%⁴².

Румунізаторська політика буржуазно-поміщицьких кіл спрямовувалась не тільки на знищення української культури, але була замахом на саме існування українців на їх споконвічних північнобуковинських землях. У звіті румунського товариства, покликаного поширювати культуру і літературу на Буковині, з цинічною відвертістю говорилося: «У нас на Буковині і в сусідній Бессарабії потрібно викинути євреїв і українців та відправити їх туди, звідки вони прийшли... Українці повинні бути вислані в їх Україну за Дністром і Бугом, а кордони Буковини будуть колонізовані міцними елементами з організму нашого народу»⁴³. Румунські буржуазні ідеологи шукали виправдання тяжкого

³⁸ ЧОДА, ф. 26, оп. 1, спр. 375, арк. 4.

³⁹ Там же, ф. 15, оп. 1, спр. 22393, арк. 2.

⁴⁰ Там же, спр. 22436, арк. 85, 95, 138, 221; оп. 4, спр. 10, арк. 11, 12.

⁴¹ Там же, арк. 162, 171.

⁴² Там же, ф. 26, оп. 1, спр. 6, арк. 13.

⁴³ Там же, ф. 836, оп. 2, спр. 11, арк. 3.

становища селянських мас у «перенаселенні» та «ліношах селян»⁴⁴. Вони навмисне закривали очі на соціальні та політичні фактори, ігнорували справжню причину, яка крилася в аграрній політиці правлячих кіл, спрямованій на забезпечення максимальних прибутків для поміщиків, експортерів зерна, банкірів, промисловців, монополістичних об'єднань. Монополії мали тісний зв'язок з урядовими колами. Так, державний діяч К. Аржетояну був головою та членом 13 адміністративних рад найбільших промислових та кредитних установ. Міністр економіки Бужор входив у склад семи аналогічних органів⁴⁵. Адміністративна рада лісорозробного об'єднання «Будовина» складалася з віцеміністрів, директорів великих банків Бухареста, Відня, Праги, бухарестських князів та буковинських поміщиків, депутатів румунського парламенту, професорів⁴⁶. Монополістичні хижакі з допомогою місцевих буковинських поміщиків та буржуазії нещадно експлуатували багатства та людські ресурси українських земель Північної Буковини й Хотинщини.

Дедалі тяжче становище селянських мас, як і всіх трудящих, прийняття ряду антинародних законів, посилення мілітаризація економіки та підготовка до антирадянської війни, політичний терор і національний гніт, підтримка урядовими колами діяльності фашистських організацій,— все це привело до ще більшого загострення соціальних і національних суперечностей у Північній Буковині та Бессарабії.

Боротьбу трудящих проти поневолювачів, за возз'єднання краю з Радянською Україною очолювала обласна комуністична організація Буковини — бойовий загін Румунської Комуністичної партії. В умовах жорстокого політичного терору, підпілля комуністи проводили велику роботу, мобілізуючи маси, у тому числі селянство, для відсічі фашистській загрозі, на захист СРСР, готуючи трудящих до битв за соціальне і національне визволення. Під цим впливом селяни все більше й більше активізувались, про що свідчать численні арешти та судові процеси за революційну діяльність і симпатії до комуністів. За даними директорату поліції цінута Сучава з 11 липня 1939 р. по 29 березня 1940 р. до тюремного ув'язнення було засуджено за комуністичну діяльність та антидержавні виступи 213 чол.⁴⁷ У березні 1940 р., як повідомляв міністерство внутрішніх справ інспекторат цієї ж поліції, розгорнувся визвольний та прорадянський рух у Північній Буковині і, зокрема, в Хотинському повіті, де на початку березня 1940 р. було передано до трибуналу близько сотні чоловік⁴⁸.

Посилювалось ідейне та організаційне керівництво комуністів, які залучали до революційної боротьби численні селянські маси. Ширився опір фіскальним чиновникам і військовим властям під час реквізицій та стягнення податків, бойкот воєнної позики, гострішою ставала критика на адресу короля та існуючого порядку⁴⁹. Зростала ненависть трудового селянства до фашистських погромників. Аржетояну писав у ці дні в своєму щоденнику, що в селах панує велике збудження і незадоволення⁵⁰. Готовність до боротьби була настільки великою, що гнобителям уже не допомагали ні попівські проповіді, ні жандармські багнети. У звіті товариства румунізаторських діячів на Буковині, зокрема, відзначалось: «Якщо раніше піп міг тримати в руках паству лише си-

⁴⁴ "Monitorul Oficial", 1940, N 17, стор. 654.

⁴⁵ Compass. Finanzielles Jahrsbuch, Wiens, 1940.

⁴⁶ Societatea anonimă pentru industria lemnului „Bucovina”, Чернівці, 1925.

⁴⁷ ЧОДА, ф. 26, оп. 1, спр. 1267, арк. 62—69.

⁴⁸ Там же, арк. 61—63.

⁴⁹ "Monitorul Oficial", 1939, N 6.

⁵⁰ С. Argetoianu. Insemnărilor, cz. 3, 1938, стор. 4100.

люю переконання і словом, то тепер не може втримати навіть з допомогою жандармського багнета»⁵¹.

Загальне незадоволення серед українців Північної Буковини та Бессарабії, як і у всій країні, особливо загострилося наприкінці 1939—на початку 1940 р., коли фашистська Німеччина майже повністю підпорядкувала собі Румунію. Це посилювало ненависть до профашистської королівської влади. Буковинські селяни в той час писали своїм родичам закордон: «Тут не знайдете і одної людини, яка сказала б: хочу, або горжуся румунською владою»⁵².

Винятково великий вплив на розгортання революційної боротьби мав визвольний похід Червоної Армії на Західну Україну та встановлення там Радянської влади. Буковинське трудове селянство разом з усіма трудящими тягнулось до своїх братів-визволителів. Про ці настрої свідчать листи буковинців. Так, у лютому 1940 р. один селянин писав своїм родичам: «Багато пішло до Галичини. Тисячі хлопців і дівчат, та й чоловіки з жінками і дітьми, хати полишали і пішли»⁵³.

Сонячного червневого дня 1940 р. настав довгожданий час визволення Червоною Армією українських земель Північної Буковини та Бессарабії. 2 серпня 1940 р. Верховна Рада Союзу РСР на прохання трудящих Північної Буковини та Хотинщини прийняла ці землі до складу Української Радянської Соціалістичної Республіки. Для селянства, як і для всього населення краю, почалось нове щасливе життя у братній сім'ї радянських народів.

⁵¹ ЧОДА, ф. 836, оп. 2, спр. 11, арк. 6.

⁵² «Українські щоденні вісті», 23 квітня 1940 р., стор. 3.

⁵³ Там же, 7 квітня 1940 р., стор. 5.

ВКЛАД ТРУДЯЩИХ РАДЯНСЬКОЇ БУКОВИНИ У ПЕРЕМОГУ НАД ФАШИСТСЬКОЮ НІМЕЧЧИНОЮ

С. І. КОМАРНИЦЬКИЙ

У грізні дні, коли вирішувалось питання про життя і смерть Радянської держави, Комуністична партія підняла радянський народ на захист своєї соціалістичної Вітчизни, спрямувала діяльність усіх радянських, господарських, громадських організацій і військових органів на боротьбу з агресором, вселила в серця радянських людей непохитну віру в перемогу. Трудящі Буковини разом з усім радянським народом піднялися на священну боротьбу з ворогом.

Виконуючи вказівки ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У, Чернівецька обласна партійна організація у перші ж дні віроломного нападу загарбників підпорядкувала свою роботу вимогам війни. Обласний комітет, міськком, райком партії перетворилися у бойові штаби мобілізації трудящих на відсіч ворогові. О 6 годині ранку 22 червня 1941 р. відбулось розширене засідання бюро Чернівецького обкому КП(б)У спільно з секретарями міськкому, райкомів партії та партійно-радянським активом міста, на якому заслухали інформацію про стан на радянсько-німецькому фронті і намітили заходи перебудови роботи організацій відповідно до воєнної обстановки¹.

¹ Партійний архів Чернівецького обкому КП України, ф. 1, оп. 1, од. зб. 128, арк. 1.

Відбулись збори партійно-радянського і комсомольського активу в районах області, де обговорювалось питання — «Завдання комуністів у виконанні Указу Президії Верховної Ради Союзу РСР про мобілізацію до лав Червоної Армії». Всі комуністи були закріплені за селами, підприємствами і установами для розгортання масово-роз'яснювальної та політико-виховної роботи. На спорудженні оборонного рубежу працювали тисячі буковинських селян з підводами, молодь міст і сіл.

Вже 24 червня Кельменецький, Хотинський, Кіцманський і Чернівецький сільський райони повністю виконали свої завдання по мобілізації. Інші наближались до його завершення. За 23 і 24 червня 1941 р. тільки для укомплектування частин 17-го стрілецького корпусу, що діяли на території області, було призвано і передано 17248 чол. рядового, сержантського та офіцерського складу. На агітпунктах військкоматів вели роботу понад 200 агітаторів. Мобілізація в Чернівецькій області повністю була закінчена за три дні — з 23 по 25 червня².

Виятково дружно і вчасно з'явилися до призовних пунктів призовники-гуцули Путильського району³. У багатьох місцях вільного краю було подано немало заяв про бажання добровільно вступити до рядів Червоної Армії. У Хотинському районі на призовні пункти прийшли численні учасники повстання 1919 р. проти румунських бояр⁴. 60 робітників Шевченківського району міста Чернівців і 86 робітників Ленінського району подали заяви з проханням направити їх на фронт. Від старших товаришів не відставала і молодь непризовного віку. Тільки за чотири дні в райкоми комсомолу, у військкомати і на призовні пункти надійшло близько 1500 заяв від молоді⁵. Юні патріоти просили зарахувати їх в діючу армію. 23—24 червня 1941 р. з окупованого фашистами с. Черепківці Глибоцького району втекло 150 чол., які прийшли у Чернівецький облвійськкомат з проханням зарахувати їх добровольцями у Радянську Армію⁶. «Нас звільнив Радянський Союз від гніту румунських бояр,— писали хотинські комсомольці.— Червона Армія принесла нам щастя, свободу, честь, а фашисти хочуть це відібрати... Нікому не віддамо свого щастя. Хай не думають фашистські собаки завоювати наш край. До останньої краплі крові тисячі таких як ми будемо захищати Радянську Росію»⁷.

У містах і селах Буковини уже в перший день війни прокотилась хвиля багатолюдних мітингів і зборів, які нерідко перетворювались в клятви-зобов'язання бійців, які йшли на передові рубежі. На фабриках, заводах, на мітингах робітники і службовці оголошували себе мобілізованими і закликали збільшити випуск продукції, підвищити продуктивність праці. Так, наприклад, працівники Чернівецького тресту «Укрголовхліб» приділяли велику увагу правильній організації хлібовипікання. Безперейвно, цілу добу, працювали пекарі міста, щоб дати населенню потрібну кількість хліба. Робітники підприємств тресту працювали з великим піднесенням, набагато перевиконуючи норми виробітку⁸.

В селах відбувалися багатолюдні мітинги. 22 червня в с. Кліш-

² ПА ІІП ЦК КП України, ф. 57, оп. 4, од. зб. 11, стор. 24; од. зб. 13, арк. 288—292.

³ «Радянська Буковина», 28 червня 1941 р.

⁴ Партійний архів Чернівецького обкому КП України, ф. 1, оп. 5, од. зб. 461, арк. 11, 27.

⁵ Там же, оп. 1, 5, 13, од. зб. 182, арк. 71 та ін.

⁶ Там же, оп. 1, од. зб. 198, арк. 5.

⁷ «Радянське життя», 24 червня 1941 р.

⁸ «Комсомолец Буковини», 25 червня 1941 р.

ківцях на мітинг прийшли 2000 чол., у Малинцях — 320 чол. 45 бідняцько-середняцьких господарств с. Коленцівців Хотинського району звернулись 24 червня в райком партії з заявою про те, щоб організувати колгосп. Селяни сіл Стрілецький Кут, Коровія, Чагор, Кут Баїнський Чернівецького (тепер Глибоцького) району повністю внесли гроші по передплаті на позику.

Під вогнем ворожих літаків у Чернівецькій області на повний хід працювали фабрики, заводи і установи. Перше місце в самовідданій праці посідали комсомольці, молодь.

Незважаючи на важкі умови, трудящі Буковини всіма силами допомагали Радянській Армії. Жителі прикордонної Чернівецької області ще в перші дні війни показали приклад патріотизму. Вони допомагали 18-й армії споруджувати оборонні рубежі⁹. Особливо велику активність виявили партійні організації Вашківецького, Хотинського, Кіцманського і Чернівецького районів. Тільки 25 червня 1941 р. у Вашківецькому районі на роботу з'явилося 6000 селян, які мали близько 1000 підвід, та 450 робітників і службовців, у розпорядженні яких було понад 100 вантажних автомобілів¹⁰. На заклик обласної парторганізації для виконання різних робіт по спорудженню оборонних рубежів з'явилося близько 30 000 патріотів Радянської Буковини¹¹.

Трудящі Буковини гаряче відгукувались на заклик партії — всіляко підтримувати боротьбу радянських воїнів. Ця підтримка виявилась у різноманітних формах: разом з прикордонниками робітники і селяни брали участь у боротьбі проти фашистів, забезпечували воїнів продовольством, переховували від фашистів поранених бійців. Патріотичному піднесенню трудящих області сприяли героїчні подвиги прикордонних частин Чернівецької ділянки фронту. Боротьба з фашистськими полчищами не припинялась навіть в роки тяжкої окупації.

Окупанти спалили сімнадцять фабрик і заводів, зокрема завод гумових виробів «Каурум», трикотажну фабрику «Геркулес». Повністю вивезли цінне устаткування з 78 і частково — з 46 підприємств, зруйнували залізничний транспорт, водопровід, мости через р. Прут, міську телефонну станцію, центральну частину головного корпусу університету — колишньої резиденції митрополитів, пограбували музей, обладнання готелей «Палас» і «Сіті». Лише в Хотині було зруйновано 2573 житлових будинки¹². За 33 місяці «господарювання» німецько-румунських окупантів поголів'я всіх видів худоби зменшилось на 51,5%, робочих коней (основної тягової сили) — на 55,7%. Відступаючи, загарбники знищили та вивезли 6865 овець та кіз, 3350 свиней, 33 954 штуки хатньої птиці, 24 548 ц зерна, 227 354 ц картоплі, 477 465 ц борошна. Народне господарство зазнало на 1 518 520 104 крб. збитків¹³.

21 квітня 1944 р. представники робітників, селян, трудової інтелігенції Буковини зібрались на багатолюдний мітинг у Чернівцях, присвячений визволенню. Вони звернулися з листом до радянських воїнів-визволителів: «Від усього серця бажаємо вам нових перемог у боротьбі з німецькими розбійниками. Бийте їх ще дужче, наближайте день остаточного розгрому гітлерівської Німеччини. Ми вам усіма засобами бу-

⁹ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр., том I, К., 1967, стор. 108.

¹⁰ Партійний архів Чернівецького обкому КП України, ф. 1, оп. 1, од. зб. 186, арк. 3.

¹¹ Там же, од. зб. 182, арк. 1—7.

¹² Радянська Буковина 1940—1945. Документи і матеріали, К., 1967, стор. 230.

¹³ ПА ІП ЦК КП України, ф. 57, оп. 4, од. зб. 288, стор. 9—10; Радянська Буковина 1940—1945, стор. 228.

демо допомагати. У найкоротший строк відбудуємо зруйноване господарство області, дамо фронту більше продукції»¹⁴.

Ліквідація тяжких наслідків війни стала першочерговим, невідкладним завданням трудящих визволеного краю. І в цьому їм велику допомогу подали союзний і республіканський уряди. З промислових центрів України, Російської Федерації та інших республік до Північної Буковини йшли ешелони з будівельними матеріалами. Завдяки цієї допомоги відбудова промисловості, транспорту, комунального господарства в Чернівецькій області здійснювалась швидкими темпами.

«Що ти сьогодні зробив для фронту?» — під таким лозунгом працювали буковинці, виконуючи норми на 200—300%. Уже на початку квітня 1944 р. робітники Чернівецької електростанції дали електроенергію, а робітники водоканалу — воду. Відновився рух міського транспорту. За станом на 12 квітня почали працювати 23 підприємства. Величезних зусиль коштувало повернути до життя зруйновані фабрики, заводи. Але трудовий ентузіазм людей не знав меж.

Так, власними силами енергетики й механіки цукрового заводу «Жучка» склали 10 гідравлічних насосів, відремонтували та встановили ротор турбогенератора на 750 квт. Завод був підготовлений до пуску на два місяці раніше передбаченого строку. Незабаром почали працювати 2 трикотажні та 2 текстильні фабрики, що виробляли шкарпетки, хустки та полотно¹⁵. За короткий строк введені були три горільчаних заводи, заводи «Емальпосуд», крохмальний, миловарний і дріжджовий¹⁶. Робітники Чернівецького заводу металовиробів виготовили понад 1000 деталей штампів та інструментів. У травні 1944 р. вони дали першу продукцію Червоній Армії. Робітники добре розуміли, що кожний пущений верстат, кожний цех, що почав діяти, — нове джерело постачання фронту, новий удар по ворогу. За короткий час в області відбудували 155 підприємств, у тому числі 76 заводів, 25 фабрик, 3 деревообробних комбінати, 37 млинів, 14 хлібопекарень. Розгорнулося масове соціалістичне змагання. На Чернівецькому залізничному вузлі воно охопило дві тисячі робітників. Напружено працювало паровозне депо. Бійці Н-ського бронедивізіону у своєму листі дякували робітникам за швидкий і високоякісний ремонт бронепоездів. «На цих паровозах, — писали вони, — нам доводиться витримувати жорстокі бої на дорогах війни, і в нас не було жодного випадку аварії чи зупинок через недоброякісний ремонт»¹⁷.

Яскраво рух допомоги фронту проявився у створенні фонду оборони — в добровільному зборі коштів і продовольства для додаткового виробництва усіх видів зброї і боеприпасів, забезпечення Радянської Армії всім необхідним для успішної боротьби з ворогом. Серед інших форм участі трудящих у зборі коштів на оборону велику питому вагу мали індивідуальні внески грошей з особистих заощаджень, облігацій державних позик, відрахування частини заробітку. Так, депутат Верховної Ради УРСР голова Кіцманської міськради Д. М. Гешко передплатила позику на 1500 крб. і внесла всі гроші готівкою. Наслідуючи її приклад, жителі Шишківців передплатили облігацій на 28 600 крб., а всього по Кіцманському району було передплачено позики на 187 400 крб. У Кельменецькому районі за станом на 5 травня 1944 р. селяни внесли готівкою 29 105, у Хотинському — 15 140 крб.

¹⁴ Чернівецький краєзнавчий музей, інв. А-321, стор. 7—10; «Радянська Буковина», 21 квітня 1944 р.

¹⁵ «Радянська Буковина», 15 квітня 1944 р.

¹⁶ Партійний архів Чернівецького обкому КП України, ф. 21, оп. 2, од. зб. 16, арк. 12-а.

¹⁷ «Радянська Буковина», 28 березня 1969 р.

У серпні 1944 р. сума передплати по області досягла 9 млн. 300 тис. крб.¹⁸

На фронт йшли тисячі посилок. Тільки селяни Чернівецького району відправили їх понад 1500, учні чернівецьких шкіл — 511. Солдати одержували з Буковини сало, печиво, цукор, тютюн, рукавиці.

Крім грошей, облигацій, державних позик, трудівники сільського господарства віддавали державі з власних запасів зерно, овочі, фрукти, м'ясо, масло, яйця та ін. Селяни Буковини здавали хліб у фонд Червоної Армії. Загальні збори селян Сату-Маре, Проботешті та Мовила колишнього Герцаївського району (тепер Глибоцького) у резолюції записали: «Натхненні історичними перемогами Червоної Армії, бажаючи віддячити нашим героїчним воїнам за визволення трудящих Буковини від німецького фашизму і на ознаменування свята Великої Жовтневої соціалістичної революції, яке ми знов святкуватимемо, вносимо додатково у фонд допомоги Червоній Армії 6000 пудів хліба, і зобов'язуємося здати його повністю до 1 листопада 1944 р.»¹⁹ Цей патріотичний почин підхопили всі селяни цього та інших районів. За два місяці після визволення Буковини у фонд Червоної Армії надійшло 132 тис. ц хліба, тисячі тонн картоплі, м'яса, молока. Велику допомогу подавали селяни також сім'ям фронтовиків та інвалідам Вітчизняної війни. На 27 листопада 1944 р. Герцаївський та Сторожинецький райони повністю виконали свої зобов'язання по здачі зерна у фонд допомоги фронту. Їх внесок становив 45, а Глибоцького і Хотинського районів 120 тис. пудів. У Кельменецькому районі понад план було здано до фонду Червоної Армії 133 570 пудів зернохліба та 7085 ц картоплі²⁰. Вдень і вночі працювали селяни й на відбудові зруйнованих мостів та шляхів.

«Все для фронту! Все для перемоги!» — такий одностайний клич лунав на мітингах, які проходили на підприємствах і в установах області. Яскравим свідченням цього було рішення збудувати танкову колону «Радянська Буковина». Патріотичний почин колективу 1-ї міської лікарні, який зібрав 40 тис. крб. на будівництво танкової колони, скоро підхопили всі трудящі визволеної частини області²¹. Для цієї мети трудящі міста Чернівців здали 3 393 815 крб., Кіцманського району — 1453 тис. крб., Сокирянського — 1303 тис. крб., Садгірського — 867 тис. крб., Чернівецького сільського району — 866 808 крб., Кельменецького — 798 тис. крб., Герцаївського — 640 крб., Хотинського — 604 тис. крб.²² На 17 листопада 1944 р. сума зібраних на танкову колону «Радянська Буковина» досягла 11 414 623 крб., а на кінець року в державний банк було внесено понад 13 млн. крб.²³

Крім грошей трудящі вносили цінні речі, золото. Селяни з Кельменців Дорофей Леонтійович Ковальський на побудову танків дав сімдесят п'ять золотих карбованців. Які стежки не проходили його ноги? В якій економії Бессарабії, Аккерманщини, Ізмаїльщини, Трансільванії, Буковини не мліли від праці його мозолисті руки? Ще в 1940 р. його обрали заступником голови сільської Ради. Під час окупації Д. Л. Ковальський сидів у румунській, кам'янецькій, хотинській в'язницях. «— Дивіться люди, Я прожив 60 літ. Я не мав долі 60 літ!», — говорив Ковальський на селянських зборах. — Тепер я знайшов і волю

¹⁸ «Радянська Буковина», 20 квітня 1965 р.

¹⁹ «Радянська Буковина», 22 жовтня 1944 р.

²⁰ «Радянська Буковина», 17 грудня 1944 р.

²¹ «Радянська Буковина», 12 липня 1944 р.

²² ПА ІПІ ЦК КП України, ф. 57, оп. 4, од. зб. 40, арк. 99.

²³ Там же, арк. 103.

і Батьківщину. Чи знаєте ви яке це щастя!»²⁴. Потім розкрив руку на очах усіх виклав на стіл усе своє збереження — золоті. Це було справжнє високе патріотичне почуття. Таких прикладів чимало. Так, працівник панчішної фабрики № 2 т. Бойчук, головний інженер міського водоканалу т. Дудикевич, працівник облкоопспілки т. Таубер та інші здали 11 золотих речей.

В березні 1945 р. заступник начальника головного управління формування і бойової підготовки бронетанкових військ Червоної Армії генерал-майор танкових військ Ліподаєв повідомляв Чернівецький облвиконком, обком КП(б)У та міськком КП(б)У, що на кошти, зібрані трудящими області, танкова колона «Радянська Буковина» збудована і передана військовій частині генерал-майора танкових військ Скворцову. Далі Ліподаєв просить повідомити про це всі організації й особи, які брали участь у зборі коштів на збудування танкової колони²⁵.

Своїм мистецтвом служили фронту і артисти Чернівецької філармонії. У 1944 р. для військових частин та у госпіталях вони дали понад 200 концертів. Гурток самодіяльного мистецтва с. Шипинців часто виступав перед пораненими евакогоспіталю № 5894. У своєму листі до авторів воїни писали: «Народні пісні чудово виконані вами. Вони відображають глибокі почуття подяки і любові визволеного народу Буковини до Червоної Армії і викликають у нас ще більше бажання скоріше повернутись на фронт і ще нещадніше громити ненависного фашистського звіря».

Велику допомогу подавав пораненим воїнам колектив 1-ї лікарні Чернівців, а товариство Червоного Хреста організувало станцію переливання крові. В жовтні 1944 р. у місті налічувалось вже понад 500 донорів.

За самовіддану працю по організації забезпечення фронту в 1944 р. було нагороджено медаллю «За доблестный труд в Великой Отечественной войне 1941—1945 гг.» сотні буковинців²⁶.

Значну роль у відбудові промисловості, сільського господарства в 1944—1945 рр. відіграли комсомольці та молодь Буковини. На відбудові зруйнованого господарства і впорядкування міста молодь Буковини відпрацювала 34 000 робочих годин, а також збрала 8000 кг кольорового та 73 373 кг чорного брухту²⁷.

Багато відважних синів Буковини прославились у грізні роки Великої Вітчизняної війни. Серед них ми насамперед називаємо Івана Федоровича Козачука — уродженця села Прилипче Заставнівського району. Він — учасник розгрому німців під Москвою, битви під Сталінградом. Нагороджений орденом Леніна, орденом Червоного Прапора, Червоної Зірки, Вітчизняної війни II ступеня, а також багатьма медалями. За героїчний подвиг при форсуванні Дніпра Указом Президії Верховної Ради СРСР від 15 січня 1944 р. І. Ф. Козачуку присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

А скільки ратних звитяг на рахунку жителя с. Каплівки Хотинського району, колишнього командира відділення розвідників, кавалера всіх трьох орденів Слави, старшого сержанта М. С. Дудки, уродженця с. Данківці цього ж району І. Г. Малого, двічі нагородженого орденом Червоної Зірки. Колишні воїни Дмитро Скинтеї, Олександр Чабан, Василь Кирстюк, Танасій Ватрич з с. Кам'янки Глибоцького

²⁴ «Радянська Буковина», 25 листопада 1944 р.

²⁵ «Радянська Буковина», 14 березня 1945 р.

²⁶ Чернівецький обласний державний архів, ф. Р-1706, оп. 1, спр. 7, арк. 32, 34, 40, 43.

²⁷ Партійний архів Чернівецького обкому КП України, ф. 21, оп. 2, од. зб. 69, арк. 8.

району, Іван Зелений з Василівки Сокирянського району, Дмитро Котерн, Василь Томаш — кіцманчани, Федір Герасименко з Межиріччя Сторожинського району та багато інших теж принесли орденні солдатської слави.

В боях за Батьківщину відзначився Ілля Мацук з Ленківців колишнього Садгірського району. Він брав участь у боях за визволення Орші, Харкова, Риги та багатьох інших міст і сіл. На його бойовому рахунку сімнадцять німецьких танків і бронетранспортерів. За мужність і відвагу він нагороджений орденами Вітчизняної війни II ступеня, Червоного Прапора, двома орденами Червоної Зірки, медаллю «За відвагу»²⁸. Колишній старший сержант з с. Новосілки Кіцманського району О. Скакун від Верховного командування одержав 36 подяк, він — кавалер багатьох орденів та медалей. С. Хомецький з Рогізни був кулеметником, бився з фашистами під Сталінградом, на Кавказі, в Німеччині, нагороджений орденом Червоної Зірки і чотирма бойовими медалями. П. С. Дячук (с. Бузовиця Кельменецького району) героїчно загинув під Сталінградом, брати Євген та Іван Прядій — у жорстоких боях під Керчу.

Тисячі буковинців поповнили ряди наших Збройних Сил після звільнення краю від німецько-румунських загарбників. Вони стали відважними воїнами, громилі фашистів у тих місцях і селах, де раніше мучились у концтаборах. «Я знову в Німеччині,— писав своїм землякам-буковинцям Семен Андрійчук — житель с. Новосілки Кіцманського району.— Але тепер я тут не раб. Я прийшов сюди зі зброєю в руках помститися ворогам. Проходжу знайомими вулицями Бунцлау, по яких нас гнали на каторжну роботу. Зараз вони пусті. Від табору, де вмирали наші товариші, де страждав я, не залишилось і сліду. А завод, на якому ми працювали, зруйнований, і під його руїнами закінчив своє життя кат-хазяїн»²⁹.

Буковинці — активні учасники визволення Варшави, Софії, Будапешта, Данціга, Кенінгсберга, Берліна, Праги... Колишні воїни з с. Молодії — Д. І. Сташко, Д. С. Вербовський штурмували рейхстаг. Іван Гарюк з Бузовиці Кельменецького району загинув за два дні до перемоги. Під час взяття Берліна 24 квітня 1945 р. загинув смертю хоробрих учасник Хотинського комсомольського підпілля Є. М. Гончар. Тисячі буковинців полягли на фронтах Великої Вітчизняної війни. Тільки з родини Агатіїв (с. Ржавинці Заставнівського району) 12 чоловік віддали життя за Батьківщину. За проявлений героїзм в бою під Данцігом житель с. Перебиківці Хотинського району кулеметник С. О. Рябий посмертно нагороджений орденом Вітчизняної війни II ступеня.

За неповними даними на фронтах Великої Вітчизняної війни брали участь понад 50 тисяч буковинців, з них 12 921 — загинули, 22 025 — нагороджено орденами та медалями Радянського Союзу.

Ціною свого життя вони кували перемогу. Їм вічно жити у пам'яті народній.

²⁸ «Радянська Буковина», 13 липня 1945 р.

²⁹ «Радянська Буковина», 2 жовтня 1945 р.

УЧАСТЬ МОЛОДІ ЧЕРНІВЕЦЬКОЇ ОБЛАСТІ У СОЦІАЛІСТИЧНИХ ПЕРЕТВОРЕННЯХ НА СЕЛІ (1944—1958 рр.)

В. М. КОСТАШ

Радянська молодь виступає в соціалістичному суспільстві активною творчою силою. Комсомольці на всіх етапах розвитку нашої країни були опорою і помічником Комуністичної партії, провідником її ідей. Одним з переконливих підтверджень цього є участь молоді Радянської Буковини в соціалістичних перетвореннях на селі.

Ліквідація тяжких наслідків війни (фашисти завдали народному господарству краю збитків на суму понад 1,5 млрд. крб.)¹, здійснення соціалістичних перетворень на визволеній від окупантів території Буковини стали першочерговим, невідкладним завданням. У його розв'язанні партійним організаціям, органам Радянської влади велику допомогу подавала молодь і, насамперед, найорганізованіша, передова її частина — комсомольці. Уже в 1945 р. комсомольські організації діяли в 305 селах з 334. Для їх зміцнення на місця обком ЛКСМУ направив 150 комсоргів та 540 активістів, що мали досвід комсомольської роботи².

Серед безлічі питань, які вирішувались комсомолом, найголовнішим було підготувати селян до колективізації. Про це, зокрема, свідчить рішення зборів комсомольського активу Чернівецької області від 15 травня 1946 р.: «Вважати, що головним завданням сільських комсомольських організацій є пропаганда колгоспного будівництва, роз'яснення селянам переваг колективного господарювання в порівнянні з одноосібним, турбота про зміцнення і розвиток громадського господарства колгоспів, охорона колгоспних земель і соціалістичної власності»³. У вирішенні складних проблем соціалістичного будівництва, зокрема проведенні колективізації сільського господарства, молоді активісти всебічно використовували історичний досвід Комуністичної партії, комсомольських організацій східних областей України.

Форми і методи підготовки селянства до колективного ведення господарства були найрізноманітнішими. Комсомольці створювали гуртки по вивченню Статуту сільгоспартії, влаштовували читання статей з періодичної преси, проводили бесіди про досягнення колгоспів східних областей, організацію і оплату праці в них тощо. Лекційну пропаганду вели групи, створені при обкомі, райкомах ЛКСМУ та первинних комсомольських організаціях. Тільки лекторська група обкому комсомолу в 1948 р. прочитала понад 700 лекцій, в тому числі 600 для сільської молоді⁴. Молодіжні агітатори вели роботу передусім в 377 клубах і хатах-читальнях, які були центрами агітаційної роботи.

¹ Партархів Чернівецького обкому КП України, ф. 1, оп. 2, од. зб. 9, арк. 18—19

² Там же, ф. 21, оп. 2, од. зб. 157, арк. 16, 17.

³ Там же, ф. 21, оп. 2, од. зб. 156, арк. 30.

⁴ Там же, од. зб. 545, арк. 8.

Там селяни мали змогу дістати відповіді на всі питання колгоспного будівництва.

Бажливим завданням було ліквідувати тяжку спадщину національного й соціального гноблення — неписьменність і малописьменність. Його розв'язання створювало можливість залучити всіх трудящих до активного політичного й громадського життя, що прискорило здійснення соціалістичних перетворень. У 114 вечірніх школах сільської молоді працювало 2008 культармійців. Комсомольці зібрали для шкіл і бібліотек області майже 19 тис. книг та підручників⁵. Новоселицька районна організація взяла на себе зобов'язання: кожному комсомольцю навчити принаймні одного неписьменного читати й писати. Цей почин знайшов широку підтримку в області⁶.

Селянство жваво цікавилось вивченням основ агрономічних знань. В селах за активною участю молоді створювалися агрозоотехнічні гуртки (тільки в Сокирянському районі їх діяло 28)⁷, де трудящі знайомились з передовими методами ведення господарства. Тут вони переконувалися, що застосування у великих господарствах складних машин не тільки полегшує працю, але дає можливість вирощувати вищі врожаї сільськогосподарських культур. Таким чином, пропаганда агрономічних знань певною мірою сприяла посиленому потягу селянства до колективного господарювання.

В селах за активною участю комсомольців створювалися земельні громади, супряжні групи, ремонтні майстерні, зерноочисні пункти, які мали довести селянам переваги колективної праці. Але, звичайно, найкращим агітатором були господарські успіхи перших радгоспів і колгоспів.

Соціалістична перебудова села проходила в гострій класовій боротьбі. На території Путильського, Вижицького, Вашківського та інших районів розбійничали розрізнені групи розгромлених бандерівських банд «Вусатого», «Юрася», «Перебийноса», які тероризували місцеве населення, поширювали провокаційні чутки⁸. В ліквідації буржуазно-націоналістичних недобитків органам Радянської влади велику допомогу подавали юнаки і дівчата. При органах НКВС створювалися групи сприяння боротьбі з бандитизмом. На 1 березня 1945 р. їх функціонувало 314, в тому числі 87 комсомольсько-молодіжних⁹. Ліквідація бандитизму сприяла прискоренню соціалістичних перетворень на селі.

Комсомольці часто виступали ініціаторами створення колгоспів. Так, у с. Горбове Глибоцького району 12 членів ВЛКСМ ввійшли до ініціативної групи, яка проводила значну агітаційно-роз'яснювальну роботу. Її наслідком була організація колгоспу «Перемога». У с. Товбуряни Новоселицького району першими вступили до сільгоспартілі 17 комсомольців, 5 з них стали членами правління. За допомогою молоді колгоспи виникли також у сс. Тарасівці та Щербинці¹⁰. Особливо діяльну участь у колективізації сільського господарства взяли молоді активісти Кіцманського, Сокирянського, Новоселицького, Садгирського районів. Лише в останньому до 1948 р. з ініціативи молоді було створено 8 артільей¹¹.

⁵ Партархів Чернівецького обкому КП України, ф. 21, оп. 2, од. зб. 150, арк. 32, 43.

⁶ Там же, од. зб. 252, арк. 11.

⁷ Там же, од. зб. 357, арк. 13.

⁸ Там же, од. зб. 66, арк. 3, 7.

⁹ Там же, од. зб. 157, арк. 4, 5.

¹⁰ Там же, арк. 34, 35; од. зб. 357, арк. 9, 10.

¹¹ Там же, од. зб. 357, арк. 47.

Але під час колективізації не вся молодь йшла в авангарді. Певною мірою це пояснюється тим, що деякі первинні організації проводили переважно культмасові заходи, а питання колгоспного руху вважали побічними в своїй роботі. Обком і райкоми ЛКСМУ вказали на цей недолік. Посилився масовий вступ молоді до колгоспів. Тільки протягом 1948 р. членами сільгоспартілей стали тисячі юнаків і дівчат, зокрема 3443 комсомольці¹².

До 1950 р. буковинське село було повністю колективізоване. І в цьому значний внесок молоді, насамперед комсомольців краю. Пленум обкому партії 4 липня 1950 р. підкреслив, що «комсомольські організації брали активну участь у перебудові дрібних селянських одноосібних господарств на новий соціальний лад»¹³.

У зв'язку з суцільною колективізацією постало нове відповідальне завдання — досягти організаційно-господарського зміцнення створених колгоспів, перетворити їх у високопродуктивні господарства. Молодь почала брати активнішу участь у вирішенні господарських питань, а також у проведенні агітаційно-масової та виховної роботи. Кадри для села готувались, насамперед, з місцевої молоді. Юнаки й дівчата вчилися в Ставчанській школі механізації сільського господарства та Петричанській агроветшколі. До того ж, колгоспна молодь оволодівала професіями спеціалістів сільського господарства в навчальних закладах інших областей республіки¹⁴. Здобуті знання вона вдало застосовувала на практиці для збільшення громадського багатства колгоспів. Поза увагою комсомольців не залишалось жодної важливої ділянки колгоспного виробництва. У 1949 р. на Буковині було 450 комсомольсько-молодіжних ланок по вирощуванню високих врожаїв. Сільська молодь боролась за скорочення строків та підвищення якості польових робіт, щороку заготовляла велику кількість місцевих добрив, проводила снігозатримання¹⁵. Уже в 1947 р. за ударну працю на колгоспних ланах 12 членів ЛКСМУ було відзначено орденами і медалями, а ланкову О. Хорбут 1948 р. першою в області удостоєно високого звання Героя Соціалістичної Праці¹⁶.

Беручи активну участь у постах і бригадах комсомольського контролю, молодь допомагала партійним організаціям боротися з такими порушеннями Статуту сільгоспартілі, як нераціональне використання громадської землі і колгоспного майна, неправильне нарахування трудоднів тощо. В 205 колгоспах діяли комсомольські пости контролю за ремонтом сільгоспреманенту, зберіганням зерна, догляду за посівами¹⁷.

Комсомольські організації залучали до своїх лав передову молодь міст і сіл Буковини. Лише за 10 місяців 1950 р. до ЛКСМУ було прийнято 2135 молодих колгоспників області¹⁸. Укрупнення колгоспів сприяло зміцненню комсомольських організацій, які активізували масово-політичну роботу. Комсомольці були першими помічниками комуністів.

Дедалі ширше розгортався рух за вирощування високих врожаїв зернових культур, передусім пшениці й кукурудзи. В 1954 р. за високі

¹² Чернівецький обласний державний архів, ф. Р-4, оп. 9, спр. 720, арк. 29; Партархів Чернівецького обкому КП України, ф. 21, оп. 2, од. зб. 356, арк. 110.

¹³ Партархів Чернівецького обкому КП України, ф. 1, оп. 2, од. зб. 1215, арк. 34.

¹⁴ Там же, ф. 21, оп. 2, од. зб. 157, арк. 8, 9.

¹⁵ Там же, од. зб. 673, арк. 4.

¹⁶ «Радянська Буковина», 27 жовтня 1968 р.

¹⁷ Партархів Чернівецького обкому КП України, ф. 21, оп. 2, од. зб. 357, арк. 13.

¹⁸ Там же, ф. 1, оп. 2, од. зб. 710, арк. 107.

врожаї останньої змагалось 120 комсомольсько-молодіжних ланок¹⁹. Тоді ланки С. Миронець і С. Швець з Кіцманського і Д. Ефтемій з Новоселицького районів зайняли в республіканському змаганні молодих кукурудзоводів три перших місця. Вони були нагороджені перехідними Червоними прапорами та Перехідними вимпелами ЦК ЛКСМУ і Міністерства сільського господарства УРСР, а також одержали цінні подарунки²⁰. Ще кращих успіхів передовики досягли в 1955 р. Ланка Д. Ефтемій збрала 90,3 ц (план — 24 ц) кукурудзи з гектара на площі в 15 га. Крім того, завдяки ущільненому посіву було одержано ще 4,2 ц квасолі та 23,7 ц баштанних культур. Інші також мали високі показники²¹.

Рекордних врожаїв домоглася молодь на вирощуванні цукрових буряків та городніх культур. В 1957 р. 498 комсомольсько-молодіжних ланок зібрали в середньому по області 302 ц цукрової сировини з гектара²². По 663 ц на площі в 6 га виростили молоді буряководи з колгоспу ім. Фрунзе Глибоцького району. Самовіддана праця їх була високо оцінена партією та Радянським урядом — ланкова М. Довгей удостоєна звання Героя Соціалістичної Праці, а члени ланки нагороджені орденами і медалями. По 568 ц коренеплодів з гектара одержали Герой Соціалістичної Праці М. Кошмарик та її товариші (колгосп ім. Кірова Заставнівського району)²³.

Безперечно, для того, щоб нові трудові навички, свідоме ставлення до праці увійшли в життя кожного буковинця необхідна була наполеглива виховна робота партійних і комсомольських організацій. Вони докладали всіх зусиль у боротьбі з пережитками минулого в психології трудящих. У процесі здійснення соціалістичних перетворень у молоді виховувалося свідоме ставлення до праці, риси активних будівників нового життя.

Комсомольці виступали застрільниками соціалістичного змагання. Основні його форми були такі: боротьба за високу якість польових робіт, швидкісні методи праці, найраціональніше використання техніки тощо. Значного поширення набуло соцзмагання в тваринництві. Комсомольці колгоспу ім. Леніна Сокирянського району стали ініціаторами шефства над громадським тваринництвом, яке після створення колгоспів було однією з найвідсталіших ділянок сільськогосподарського виробництва. Почин підхопила молодь інших колгоспів.

Шефство колгоспної молоді над громадським тваринництвом сприяло підвищенню його продуктивності. Комсомольці, позаспілкова молодь були першими у боротьбі за одержання високих надоїв молока, в організації належного догляду за тваринами тощо. Так, наприклад, на фермах колгоспу ім. Жданова Новоселицького району вони постійно стежили за дотриманням розпорядку дня і раціону годівлі, витрачанням кормів, санітарним станом приміщень. У будинку тваринника, обладнаному на фермі, регулярно проводились агітмасові заходи, читались лекції, випускались стіннівки. Мобілізуюча роль комсомольців певною мірою сприяла тому, що в 1954 р. тут одержали більше ніж по 3 тис. кг молока від кожної корови²⁴.

Рік у рік зростала кількість молодих тваринників. Якщо в жовтні 1953 р. на фермах області працювало лише 624 члени ЛКСМУ, то в

¹⁹ Партархів Чернівецького обкому КП України, ф. 21, оп. 2, од. зб. 1272 а, арк. 1.

²⁰ Там же, од. зб. 1365, арк. 5.

²¹ Там же, од. зб. 1366, арк. 10.

²² Там же, од. зб. 1555, арк. 11.

²³ Там же, арк. 11—12.

²⁴ «Радянська Буковина», 26 лютого 1955 р.

1954 р.—1594²⁵. У колгоспі ім. Будьонного Новоселицького району доярка О. Журату отримала групу низькопродуктивних корів, від яких її попередниця надоювала за рік лише по 1230 л молока. О. Журату за допомогою зоотехніка розробила індивідуальні раціони годівлі тварин, поліпшила догляд за ними. Це дало позитивні наслідки — тільки за 11 місяців 1954 р. надій від кожної фуражної корови становив 2500 л, а наступного року доярка одержала вже по 4596 л молока. Наполегливо працювали й інші молоді тваринники. Завдяки їх ударній праці колгосп достроково виконав план надою молока²⁶.

Часто молодь створювала комсомольсько-молодіжні ферми, які за короткий час досягали значних виробничих успіхів. Так, протягом кількох років у колгоспі «Більшовик» Вижицького району надій на фуражну корову становив лише 800—900 л. Комсомольсько-молодіжний колектив своєю самовідданою працею домігся підвищення надоїв більше, ніж у два рази і посів перше місце серед тваринників району²⁷. У 1957 р. в області було 84 комсомольсько-молодіжні тваринницькі ферми, які часто відігравали вирішальну роль у піднесенні продуктивності тваринництва. Наприклад, у колгоспі ім. Кірова Вижицького району на фермі працювало 32 комсомольці, а в артілі ім. Леніна Хотинського району — 20²⁸.

Отже, зміцнення ферм молодими кадрами стало важливою умовою піднесення продуктивності громадського тваринництва. Комсомольські організації застосували різні форми пропаганди й поширення передового досвіду, зокрема екскурсії в передові сільгоспартілі, видання листівок про досвід майстрів сільськогосподарського виробництва, проведення бесід, лекцій тощо. Так, досвід телятниці М. Мельничук з Кіцманського району, свинарки Г. Олентир з Новоселицького і ланкової І. Витюк з Сторожинецького обговорювався на комсомольських зборах, в молодіжних ланках, бригадах і на фермах²⁹.

Свій гідний внесок в організаційно-господарське зміцнення колгоспів зробили молоді механізатори. 1954 р. в області працювали 32 молодіжні тракторні бригади, багато з них систематично перевищували виробничі завдання³⁰. Активно включившись у Всесоюзне соціалістичне змагання молодіжних тракторних бригад, механізатори першої молодіжної бригади Кіцманської МТС завоювали почесне право бути учасниками Всесоюзної сільськогосподарської виставки³¹.

Велике значення для організаційно-господарського зміцнення колгоспів мало шефство трудящих підприємств над колгоспним селянством. Це вилилося в допомогу необхідною промисловою продукцією, трудовою участю молоді в сільськогосподарському виробництві тощо. В 1954 р. молодь 73 промислових підприємств Чернівців взяла шефство над колгоспами області. Вона допомагала механізувати тваринницькі ферми, електрифікувати приміщення, ремонтувати сільськогосподарські машини. Комсомольці будівельно-монтажної контори № 12 допомогли

²⁵ Партархів Чернівецького обкому КП України, ф. 21, оп. 2, од. зб. 1272 а, арк. 32.

²⁶ Там же, арк. 39, 40.

²⁷ Там же, од. зб. 1365, арк. 20.

²⁸ «Радянська Буковина», 24 липня 1957 р.; Партархів Чернівецького обкому КП України, ф. 21, оп. 2, од. зб. 1366, арк. 58.

²⁹ Партархів Чернівецького обкому КП України, ф. 21, оп. 2, од. зб. 1365, арк. 27.

³⁰ Там же, од. зб. 1270, арк. 14.

³¹ «Радянська Буковина», 5 жовтня 1954 р.

підшефному колгоспу ім. Богдана Хмельницького побудувати корівник, гараж, водоймище для розведення риби³².

Міська молодь часто виступала перед колгоспниками з концертами, лекціями, проводила бесіди, організовувала на селі художню самодіяльність. Це сприяло піднесенню культурного рівня колгоспників. Молоді посланці фабрик і заводів, учбових закладів вносили свій вклад у зміцнення дружби робітничого класу з колгоспним селянством.

Щоб активізувати діяльність молоді в господарському будівництві, обком, райком КП(б)У, парторганізації поліпшували керівництво первинними комсомольськими організаціями, постійно спрямовуючи їх роботу. Тільки в 1951—1952 рр. бюро обкому КП(б)У 9 разів розглядало питання про роботу комсомольських організацій і партійне керівництво ними³³. Партійні комітети не обмежувались лише обговоренням звітів. Вони зосереджували увагу на господарській діяльності молоді в колгоспах, на підвищенні загальноосвітнього і політичного рівня членів ЛКСМУ. Велике значення приділялось поліпшенню якісного складу керівних комсомольських працівників. Збільшився партійний прошарок серед них. На початку 1958 р. в області серед 110 звільнених комсомольських працівників 72 були комуністами³⁴.

Поряд з добором кадрів, удосконаленням стилю їх роботи партійні комітети вживали заходів, спрямованих на піднесення ролі первинних організацій ЛКСМУ. Це сприяло їх зростанню та організаційному зміцненню. За 1956—1957 рр. до лав ЛКСМУ було прийнято 12 112 юнаків і дівчат, серед них 4378 колгоспників³⁵.

Велика увага приділялася доцільній розстановці молоді на виробничих ділянках. Зокрема, на початку 1954 р. у колгоспному виробництві працювало 8660 комсомольців з 10 230, що налічувалися в 253 первинних організаціях³⁶. Всі вони були взірцем соціалістичного ставлення до праці.

Але не тільки виробничими справами займалася колгоспна молодь. Їй належить важлива роль у налагодженні роботи будинків культури, сільських клубів, бібліотек, хат-читалень, які були головними центрами культурного виховання широких мас селянства. Завдяки цьому робота культосвітніх закладів значно поліпшилась. В клубах виникли гуртки художньої самодіяльності — хорові, драматичні, музичні, читалися лекції. В найвіддаленіших хуторах, бригадах, на тваринницьких фермах створювались пересувні бібліотеки.

Багато юнаків і дівчат працювали завідуючими клубами і бібліотеками. Наприклад, наприкінці 1953 р. серед 944 культосвітніх працівників області було 579 комсомольців. Переважна більшість молоді віддавала улюбленій справі всі свої сили. Наприклад, Н. Гаврилюк з с. Банилів Вишницького району так організувала свою роботу, що сільська бібліотека, якою вона завідувала, на республіканському огляді-конкурсі була визнана зразковою³⁷.

Юнаки і дівчата допомагали розповсюджувати періодичні видання. Комсомольці та позаспількова молодь колгоспів «Перемога», ім. Жданова та інших сільгоспартілей Кельменецького району взяли на себе зобов'язання охопити передплатою все доросле населення, до-

³² Партархів Чернівецького обкому КП України, ф. 21, оп. 2, од. зб. 1144, арк. 43, 44.

³³ Там же, ф. 1, оп. 2, спр. 1669, арк. 220.

³⁴ Там же, ф. 21, оп. 2, спр. 1546, арк. 37.

³⁵ Там же, арк. 33.

³⁶ Чернівецький облдержархів, ф. Р-4, оп. 9, спр. 2271, арк. 167.

³⁷ Партархів Чернівецького обкому КП України, ф. 1, оп. 2, од. зб. 2150, арк. 53; од. зб. 1215, арк. 194.

сягти такого становища, щоб кожний колгоспник виписував принаймні одну газету або журнал. Цей почин знайшов широку підтримку в інших районах³⁸. Молодь брала також активну участь у діяльності агіткульбригад, члени яких проводили бесіди, знайомили трудівників колгоспних ланів з рішеннями Комуністичної партії і Радянського уряду. Крім того, вони виступали з концертами, допомагали у випуску стіннівок, оформленні наочної агітації. Добре працювали агітколлективи Герцаївського Будинку культури, Драчинського клубу Вижицького району, колгоспу ім. Кірова Заставнівського району та ряд інших³⁹.

Беручи участь у боротьбі за соціалістичні перетворення на селі, колгоспна молодь постійно підвищувала свій ідейний і виробничий рівень. Багато юнаків і дівчат стали здібними керівниками та організаторами. У 1949 р. в сільському господарстві працювало на керівній роботі 1760 комсомольців (1947 р.— 1200)⁴⁰. Чимало з них висувалось на ці посади партійними і радянськими органами.

В 1957 р. трудівники колгоспних ланів області зібрали найвищий в республіці урожай зернових культур, вийшли на перше місце по виробництву молока на 100 га угідь і на третє — по виробництву м'яса. В цьому є частка праці й молоді Радянської Буковини, яка завжди була в перших лавах борців за піднесення сільського господарства.

Партія та уряд високо оцінили виробничі досягнення трудящих області. В лютому 1958 р. Указом Президії Верховної Ради Союзу РСР за успіхи у виробництві та заготівлі продуктів рослинництва і тваринництва Чернівецька область нагороджена орденом Леніна⁴². Молодь Радянської Буковини була і є вірним помічником Комуністичної партії в дальшому розвитку народного господарства.

³⁸ Партагів Чернівецького обкому КП України, ф. 1, оп. 2, од. зб. 992, арк. 58.

³⁹ Там же, од. зб. 1365, арк. 25; ф. 21, оп. 2, од. зб. 1365, арк. 25.

⁴⁰ Там же, ф. 1, оп. 2, од. зб. 252, арк. 18; од. зб. 673, арк. 6, 7.

⁴¹ Там же, ф. 21, оп. 2, од. зб. 973, арк. 119.

⁴² «Правда», 27 лютого 1958 р.

З історії інтернаціональних зв'язків і дружби народів

ДІЯЛЬНІСТЬ ВСЕСЛОВ'ЯНСЬКОГО КОМІТЕТУ ПО ЗГУРТУВАННЮ АНТИФАШИСТСЬКИХ СИЛ (1941—1945 рр.)

М. В. КУЯН

Всеслов'янський комітет відігравав значну роль у боротьбі проти гітлеризму. Проте до цього часу його діяльність в роки Великої Вітчизняної війни не знайшла більш-менш повного висвітлення в історичній літературі, хоч в цілому вона оцінюється досить високо¹.

Всеслов'янський комітет виник незабаром після нападу гітлерівської Німеччини на Радянський Союз. Уже в липні 1941 р. в Москві відбулися збори представників прогресивної слов'янської еміграції та слов'янських народів СРСР, де було вирішено провести мітинг та створити комітет з метою єднання зусиль для боротьби проти фашистських поневолювачів². 10—11 серпня 1941 р. у Москві на мітинг зібралися представники майже всіх слов'янських народів. З палкими промовами виступили відомий російський письменник О. Толстой і професор З. Неєдли з Чехословаччини, чорногорський поет Р. Стиєнський і болгарський громадський діяч О. Стоянов, словенський журналіст І. Регент та професор Белградського університету Б. Масларич, а також польські, македонські, хорватські діячі³.

Учасники мітингу, закликаючи до солідарності у боротьбі проти спільного ворога, рішуче відкидали ідею панславізму як реакційну течію, глибоко ворожу високим принципам рівності народів і національного розвитку всіх країн. «Ми об'єднуємося,— говорилося у зверненні, схваленому ними,— як рівні з рівними. У нас одне завдання і одна мета — розгром гітлерівських армій і знищення гітлеризму. У нас одне гаряче всеохоплююче прагнення — щоб слов'янські, також, як і всі інші, народи мирно і вільно розвивалися в рамках своєї державності... Наше завдання знищити гніт німецького фашизму»⁴.

Полум'яний заклик до боротьби проти фашизму знайшов гарячий відгук серед слов'янської громадськості не тільки в нашій країні⁵, а й за рубежом. Матеріали мітингу були видані окремими брошурами в СРСР і США⁶. В Болгарії розповсюджувались підпільно надруковані

¹ Українська Радянська Енциклопедія, т. 13, К., 1963, стор. 256; История Коммунистической партии Чехословакии, М., 1962, стор. 479—480; Й. Колейка. Славянские программы и идея славянской солидарности в 19 и 20 веках, Прага, 1964, стор. 162—188; Plenča Dušan. Mednarodni odnosi Jugoslavije u toku drugog svetskog rata, Beograd, 1962, стор. 39.

² Й. Колейка. Назв. праця, стор. 162.

³ «Правда», 11 серпня 1941 р.; К братьям угнетенным славянам. Выступление представителей славянских народов на Всеславянском митинге, состоявшемся в Москве 10—11 августа 1941 г., М., 1941.

⁴ «Правда», 12 серпня 1941 р.

⁵ «Правда», 16 і 17 серпня 1941 р.

⁶ ЦДАЖР СРСР, ф. 6646, оп. 1, спр. 73, арк. 10.

листівки з промовами О. Толстого і О. Стоянова⁷. Орган Комуністичної партії Югославії газета «Борба», що виходила на визволеній партизанами території, давши високу оцінку Всеслов'янському мітингу в Москві, закликала народи Югославії та Болгарії створити єдиний фронт проти окупантів⁸. Велике піднесення викликала ця подія і серед слов'ян, які проживали у США⁹.

5 жовтня 1941 р. у Москві¹⁰ відбулися установчі збори представників слов'янської громадськості. Посланцями російського народу були О. Толстой, О. Фадєєв, О. Гундоров, А. Лаврентьев; українського — О. Корнійчук та І. Локота, білоруського — Янка Купала, польського — В. Василевська, македонського — Д. Влахов, чеського — З. Неєдли і О. Лисогорський, словацького — М. Чулен, сербів — Б. Масларич, хорватів — Д. Салай, словенців — І. Регент, черногорців — Р. Стийєнський, болгарів — О. Стоянов. Установчі збори заслухали питання про утворення постійнодіючого органу об'єднаних слов'ян для боротьби проти гітлеризму. Було ухвалено: «Створити з представників громадськості СРСР, Польщі, Чехословаччини, Югославії, Болгарії і слов'янських земель, тимчасово окупованих Німеччиною та Італією, Всеслов'янський комітет з місцезнаходженням його в Москві». Всі 17 учасників установчих зборів вважалися його членами. Головою ВК було обрано генерала Збройних Сил СРСР О. Гундорова, а заступниками — О. Корнійчука, З. Неєдли, О. Стоянова, Б. Масларича, М. Янушайтіса. Відповідальним секретарем став А. Лаврентьев¹¹.

Своє наступне засідання Всеслов'янський комітет провів 30 березня 1942 р. Він розглянув питання про скликання II Всеслов'янського мітингу, намітив найближчі завдання роботи та обговорив проект звернення до пригноблених слов'ян¹².

За період, що минув від часу жовтневого засідання ВК, процес створення антифашистської коаліції наблизився до завершення¹³. Проте Радянський Союз один продовжував нести основний тягар війни. Розгромом німецько-фашистських загарбників під Москвою було зірвано план «блискавичної війни» і розвіяно міф про непереможність гітлерівської армії. Цю звістку народи пригнобленої Європи зустріли з великим ентузіазмом. Полум'я партизанської війни охопило Балкани. Тільки проти патріотів Югославії окупанти змушені були кинути восени 1941 р. близько 25 дивізій¹⁴. Кінець 1941 р. ознаменувався народженням національно-визвольних армій Югославії та Греції. Розгорнули збройну боротьбу народи України і Білорусії. Створювалися перші партизанські загони в Польщі, Болгарії. До активного опору окупантам перейшли патріоти Чехословаччини. На чолі національно-визвольного руху стали комуністи. Саме вони, діючи у глибокому підпіллі, в умовах жорстокого фашистського терору, були ініціаторами створення широкого антифашистського фронту. Комуністичні партії всіх слов'янських країн підтримали ідею солідарності, бо вона відповідала корінному завданню часу — мобілізації всіх демократичних сил на розгром фашизму.

⁷ «Правда», 18 серпня 1941 р.

⁸ ЦДАЖР СРСР, ф. 6646, оп. 2, спр. 22, арк. 78; «Славяне», 1944, № 10, стор. 34.

⁹ «Правда», 18 серпня 1941 р.

¹⁰ ЦДАЖР СРСР, ф. 6646, оп. 1, спр. 1, арк. 1.

¹¹ Там же.

¹² Там же, арк. 3.

¹³ Великая Отечественная война Советского Союза. 1941—1945. Краткая история, М., 1965, стор. 148.

¹⁴ Tu a man Franjo. Rat protiv rata. Partizanski rat u prošlosti i budočnosti, Zagreb, 1957, стор. 317.

В умовах, коли реакційні кола буржуазних емігрантських урядів виступали проти активізації руху Опору, а німецьке командування, користуючись відсутністю другого фронту, посилено готувалося до нового наступу проти Червоної Армії, рішення березневого пленуму ВК провести II Всеслов'янський мітинг набирало особливої політичної ваги і значення у консолідації прогресивних антифашистських сил. Пленум розглянув і затвердив план проведення мітингу, визначив найближчі завдання у роботі Всеслов'янського комітету та його президії¹⁵. Особливу увагу було приділено проекту звернення до пригноблених слов'ян. Остаточне редагування його мала завершити комісія у складі О. Корнійчука, В. Василевської та Я. Коласа. Пленум доручив президії налагодити видання щомісячника «Славяне» як органу комітету. Було також розглянуто питання про організацію радіопередач для слов'янських країн, окупованих німецько-фашистськими військами та їх сателітами¹⁶.

6 квітня 1942 р. пленум ухвалив створити національні секції Всеслов'янського комітету. Керівником російської секції було затверджено академіка О. Толстого, української — видатного радянського драматурга і громадського діяча О. Корнійчука, білоруської — письменника Я. Коласа, польської — письменницю В. Василевську, чехословацької — професора З. Неєдли, південно-слов'янської — професора Б. Масларича. Склад самого комітету було значно розширено. Пленум розглянув і затвердив «Положення про Всеслов'янський комітет» як «постійнодіючий орган об'єднання слов'ян для боротьби з гітлеризмом». «Положення» передбачало такі основні завдання та форми роботи комітету: згуртування всіх слов'ян для боротьби з гітлеризмом, повне його викорінення і відновлення національної незалежності слов'янських країн і територій, окупованих фашистськими військами, викриття за допомогою радіо, преси, а також на мітингах і зборах гітлерівських планів винищення слов'янських націй та їх культур; збирання фактів про звірства і варварське знущання німецьких фашистів над мирним населенням; встановлення зв'язків з закордонними громадськими слов'янськими організаціями, видавництвами та громадськими діячами; видання періодичного органу з метою публікації у ньому матеріалів про роботу комітету та національно-визвольний рух слов'ян проти гітлеризму. За «Положенням» президія Всеслов'янського комітету складалася з голови, його заступників, керівників секцій і відповідального секретаря. Вона скликалась не рідше одного разу в три місяці, а національні секції — одного разу на два тижні¹⁷. Організаційні принципи, розроблені на березнево-квітневих пленумах, залишились без істотних змін протягом всієї війни.

II Всеслов'янський мітинг, що відбувся у Москві 4—5 квітня 1942 р., відзначався набагато більшим представництвом¹⁸, ніж попередній. Він пройшов під знаком активізації боротьби проти фашистських поневолювачів. У своєму вступному слові голова Всеслов'янського комітету О. Гундоров закликав до рішучої відсічі гітлерівському фашизму. «Справжні патрісти слов'янських країн, — сказав він, — повинні брати приклад з наших братів, — росіян, українців, білорусів і південних слов'ян, які широко розгорнули рух партизанів — народних месників»¹⁹. Хвилюючі, сповнені гніву і ненависті до окупантів промови висловили представники від усіх слов'янських народів. Лейтмотивом їх

¹⁵ ЦДАЖР СРСР, ф. 6646, оп. 1, спр. 1, арк. 7, 17, 18.

¹⁶ Там же, арк. 17, 19.

¹⁷ Там же, арк. 32, 34, 35, 36.

¹⁸ Там же, спр. 4, арк. 5.

¹⁹ «Правда», 5 квітня 1942 р.

виступів був заклик: «Час вирішальних битв настав. Беріть в руки зброю, слов'яни!»²⁰. З теплим словом учасники мітингу звернулись також і до «братів слов'ян, що проживають за межами своєї батьківщини»²¹.

Хід роботи II Всеслов'янського мітингу в Москві переконливо показав, що ідея бойової солідарності стала реальною силою. Вона об'єднала всі слов'янські народи під прапором антифашистської боротьби. Це підтверджувалося також численними вітаннями, які надійшли в ті дні до Москви від зарубіжних слов'янських організацій, газет, окремих осіб, а також від німецьких, угорських, іспанських, французьких та інших антифашистів²². Доказом того, що ідея слов'янської солідарності стала успішним мобілізуючим фактором, є вся дальша діяльність Всеслов'янського комітету.

Вітання, одержані від слов'янських організацій дали можливість встановити з ними перші зв'язки. З цією метою ВК відповів на 60 таких послань. Одна з перших телеграм, направлених за кордон, адресувалась з'їздові американських слов'ян в Детройті у квітні 1942 р.²³ Трохи пізніше було надіслано також в інші країни ще 23 вітання з нагоди мітингів, зборів і конференцій. У цих телеграмах комітет просив слов'янські організації інформувати про їх роботу. З свого боку, уже на кінець серпня 1942 р. він направив за кордон 236 статей. Зокрема, до газет і журналів, що видавалися слов'янськими організаціями, мн, було відправлено: у США — 139 статей, в Канаду — 71, Англію — 8, Аргентину — 6, Австралію — 3 і т. д. До кінця 1942 р. було надіслано ще 418. У своїй кореспонденції Всеслов'янський комітет намагався «давати такий матеріал, що не тільки показував би зарубіжним слов'янам, як борються слов'янські народи Європи, але закликав би їх до боротьби, активної допомоги своїм братам по крові»²⁴.

Враховуючи зростаюче співчуття світової громадськості до героїчної боротьби радянського народу, а також інших народів поневоленої Європи, заокеанська прогресивна преса охоче друкувала ці матеріали²⁵. Потік кореспонденції за кордон зростав. Так, 1942 р. було відправлено 1645 статей і одержано відповідь про їх успішне друкування від 31 слов'янської газети. На кінець серпня 1943 р. Всеслов'янський комітет користувався послугами 51 зарубіжної слов'янської газети. У 1944 р. надійшло уже 6146 статей в 71 періодичне видання²⁶, а за 8 місяців 1945 р. — 3494 до 114 зарубіжних органів²⁷. Ця інформація несла світовій громадськості правду про титанічну боротьбу народів СРСР на фронті і в тилу, про героїчну Червону Армію та її визвольну місію, роль слов'янських народів у русі Опору, заклик до бойового єднання. Виконуючи рішення II Всеслов'янського мітингу, ВК з червня 1942 р. став видавати свій щомісячний друкований орган — журнал «Славяне», основною метою якого було «згуртування слов'янських народів для боротьби в союзі з усіма волелюбними народами проти гітлерівської Німеччини та її васалів»²⁸. Незважаючи на тяжкі роки війни, журнал виходив регулярно тиражем в 4 тис. примірників. З них 2 тис. відправлялось за кордон, через міжнародну книгу, а 600 — у

²⁰ «Славяне», 1942, № 1, стор. 5—10.

²¹ Там же, стор. 9.

²² «Правда», 5, 6, 7, 8 квітня 1942 р.

²³ ЦДАЖР СРСР, ф. 6646, оп. 1, спр. 1, арк. 39.

²⁴ Там же, арк. 39; спр. 21, арк. 52.

²⁵ Там же, спр. 31, арк. 39—40, 42—49.

²⁶ Там же, спр. 4, арк. 44; спр. 31, арк. 2; «Славяне», 1944, № 9, стор. 38.

²⁷ ЦДАЖР СРСР, ф. 6646, оп. 1, спр. 4, арк. 44.

²⁸ «Славяне», 1942, № 1, стор. 3.

Червону Армію, польські, чехословацькі й югославські військові частини в СРСР ²⁹.

У цьому виданні висвітлювались хід воєнних дій проти німецько-фашистських загарбників, подвиги Червоної Армії, партизанська боротьба, викривались звірства окупантів, вміщувались загальнослов'янські матеріали тощо. Протягом 1942—1943 рр. у журналі друкувались 146 авторів, з них росіян — 65, українців — 13, білорусів — 26, поляків — 15, чехословаків — 11, югославів — 9, болгарів — 7 ³⁰.

Всеслов'янський комітет інформував світову громадськість про бойове єднання антифашистів не тільки через пресу. 31 липня 1942 р. для слов'янських країн було організовано систематичні радіопередачі. За перші два місяці відбулось 92 трансляції на Україну, Білорусію, Польщу, Сербію, Хорватію, Словенію, Чехію, Словаччину, Америку, Францію, Німеччину та Італію. Ці передачі проводились не рідше одного разу на тиждень для кожної слов'янської країни. Як правило, переважали матеріали про розгортання боротьби проти спільного ворога, партизанський рух, визвольну місію радянського народу і Червоної Армії, рух слов'янської солідарності. До кінця 1942 р. було організовано ще 250 радіопередач, у тому числі для слов'янських країн Європи 148, слов'ян Америки — 49, України і Білорусії — 52 і т. д. Всього до 1 вересня 1945 р. по радіо трансливалось 4 тис. статей та інших матеріалів ³¹.

1943 р. увійшов в історію як рік корінного перелому в ході другої світової війни. Великі воєнні й політичні успіхи СРСР у боротьбі з озвірілими фашистськими ордами ще більше активізували діяльність Всеслов'янського комітету. Наприкінці січня та на початку лютого 1943 р. відбувся його черговий пленум, на якому А. Лаврент'єв виступив з доповіддю «Про стан боротьби слов'янських народів проти гітлеризму» ³². Пленум розглянув організаційні питання, зокрема затвердив В. Осьмініна відповідальним секретарем комітету, а Т. Горбунова — відповідальним секретарем журналу «Славяне». Членами ВК також стали відомий український кінорежисер О. Довженко та письменник П. Панч. Пленум намітив конкретні завдання, спрямовані на дальшу активізацію боротьби слов'ян проти поневолювачів і підкреслив необхідність викривати антинародну діяльність реакційних кіл емігрантської буржуазії ряду країн ³³. Беручи до уваги розмах і специфіку антигітлерівських виступів в окремих країнах, стратегічне їх значення для переможного наступу Червоної Армії взимку 1943 р., ВК оголосив звернення до поневолених слов'ян Європи, а також до братів, які проживали в США, Англії, Канаді, Австралії, в країнах Південної Америки та в інших державах ³⁴.

Значну роботу здійснив ВК по підготовці III Всеслов'янського мітингу. 7 травня 1943 р. відбувся його пленум, який розглянув питання про порядок проведення мітингу та проект звернення. Для остаточного редагування останнього було створено комісію у складі О. Фадеева, О. Довженка, Р. Стійєнського ³⁵.

III Всеслов'янський мітинг відкрився 9 травня 1943 р. у Москві. У ньому брало участь 2 тис. чол. — представники всіх слов'янських народів, а також Червоної Армії, Чехословацької військової частини в СРСР, партійних, комсомольських, державних, профспілкових і громад-

²⁹ ЦДАЖР СРСР, ф. 6646, оп. 1, спр. 28, арк. 24; спр. 4, арк. 51.

³⁰ Там же, арк. 23, 29.

³¹ Там же, спр. 1, арк. 40, 48; спр. 21, арк. 60; спр. 73, арк. 13.

³² Там же, спр. 22, арк. 78.

³³ Там же, спр. 1, арк. 43; спр. 31, арк. 1, 2.

³⁴ Там же, спр. 28, арк. 40.

³⁵ Там же, спр. 1, арк. 47.

ських організацій, радянської та зарубіжної преси³⁶. Перед ними стояли широкі завдання: обмін досвідом боротьби слов'янських народів, організація зриву «тотальної мобілізації» в окупованих країнах, дальше розгортання збройного опору німецько-італійським окупантам³⁷.

Грунтовна підготовка мітингу та широка інформація про хід його роботи сприяли зміцненню слов'янської солідарності, дальшій популяризації діяльності Всеслов'янського комітету. На його адресу із союзних країн і СРСР надійшло 275 привітань, зокрема від партизанів України, Білорусії та Польщі, Головного штабу Народної Гвардії Польщі, Виконкому Антифашистського віча національного визволення Югославії, Верховного штабу НВАЮ³⁸.

Таким чином, протягом 1942—1943 рр. Всеслов'янський комітет став справжнім бойовим центром слов'янської солідарності, визнаним органом антифашистської боротьби братніх народів. Ідея єднання антигітлерівських сил знайшла палкий відгук не тільки в окупованих країнах, але піднесла патріотизм, національну гідність і дух солідарності в широких емігрантських колах, де рух за об'єднання прогресивних елементів набрав досить активного характеру. Уже восени 1941 р. виник Комітет слов'янської єдності в Аргентині. Навесні 1942 р. відбувся з'їзд, на якому було створено Національний комітет слов'янського конгресу США, через рік зібрався слов'янський конгрес країн Латинської Америки³⁹. На початку 1944 р. після тривалої боротьби з реакційними емігрантськими колами виник Всеслов'янський комітет у Лондоні, а влітку — Всеслов'янський комітет країн Близького Сходу⁴⁰. Значно активізували свою роботу організації в Австралії і Новій Зеландії⁴¹. І цілком природним було те, що ці нові прогресивні об'єднання повністю солідаризувалися з Всеслов'янським комітетом у Москві. Таким чином визнавалися не тільки його заслуги, а й авангардна роль народів СРСР у боротьбі з фашистською агресією, те, що на радянсько-німецькому фронті вирішувалося майбутнє всього людства. Це була також одна з форм вияву пролетарської солідарності трудящих зарубіжних країн з першою соціалістичною державою світу.

Особливе місце у діяльності Всеслов'янського комітету в роки війни зайняв пленум, який відбувся 16—17 жовтня 1943 р. у Москві. Він проходив у дні підготовки Московської конференції трьох держав — СРСР, США і Англії. Матеріали пленуму, які відображали точку зору слов'янських народів на питання міжнародної політики, що торкалися їх, були опубліковані в радянській пресі в день відкриття цієї конференції. В них також містився заклик до народів світу «підняти голос за прискорення розгрому ворога, за врятування життя мільйонам»⁴². Пленум з особливою силою підкреслив міжнародне значення слов'янської єдності, роль бойової співдружності братніх народів, їх місце у боротьбі антифашистської коаліції проти гітлерівських загарбників⁴³.

Закликаючи до розгортання і активізації визвольної боротьби, Всеслов'янський комітет всіма засобами допомагав створенню військових

³⁶ ЦДАЖР СРСР, ф. 6646, сп. 1, спр. 28, арк. 35; «Славяне», 1943, № 5, стор. 3.

³⁷ Там же, спр. 24, арк. 22.

³⁸ Там же, спр. 31, арк. 23; спр. 73, арк. 4.

³⁹ Там же, спр. 73, арк. 3; «Славяне», 1942, № 1, стор. 55, 63; № 2, стор. 62—63.

⁴⁰ Й. Колейка. Назв. праця, стор. 175; ЦДАЖР СРСР, ф. 6646, оп. 1, спр. 73, арк. 3.

⁴¹ ЦДАЖР СРСР, ф. 6646, оп. 1, спр. 73, арк. 3.

⁴² Там же, спр. 28, арк. 42; спр. 73, арк. 4; «Славяне», 1944, № 1, стор. 47—48.

⁴³ ЦДАЖР СРСР, ф. 6646, оп. 1, спр. 28, арк. 43.

частин слов'янських народів на території СРСР. Його представники виїздили на місця їх формування, де читали лекції, проводили бесіди, брали участь у вирішенні різних організаційних питань⁴⁴. Так, у жовтні 1943 р. комітет заслухав звіт З. Неєдли про поїздку делегації до чехословацького батальйону. А коли стало відомо, що на території СРСР розпочато формування югославської військової частини, президія ухвалила «послати делегацію від Всеслов'янського комітету для встановлення контакту і проведення ряду заходів»⁴⁵. Перед від'їздом на фронт югославські воїни надіслали телеграму, в якій писали: «Всеслов'янський комітет брав активну участь в організації нашої бригади, допомагав нам підвищувати наші політичні знання, прищеплював нам почуття братерської дружби і слов'янської солідарності... Ми виправдаємо Ваше довір'я і будемо нещадно бити ворога, жорстоко мстити фашистським загарбникам за дорогу нам Югославію, за муки і страждання всіх пригноблених слов'янських народів»⁴⁶.

Всеслов'янський комітет розгорнув також велику роботу по підготовці мітингу слов'ян-воїнів, який відбувся 23—24 лютого, в день 26-ї річниці Червоної Армії⁴⁷. В Колонному залі Будинку Союзів зібрались представники Червоної Армії і Військово-Морського Флоту, 1-го Польського корпусу в СРСР, чехословацьких військових частин і Югославської добровільної військової частини. Мітинг відкрив голова ВК генерал-лейтенант О. Гундоров. З палкими промовами, повними гарячої віри у близьку перемогу, нерушимість слов'янської бойової співдружності виступили прославлений льотчик двічі Герой Радянського Союзу українець О. Молодчий, командир Чехословацької бригади в СРСР Л. Свобода, командир 1-го Польського корпусу З. Берлінг і командир Югославської військової частини в СРСР М. Месич. Вірні сини слов'янських народів, учасники жорстоких боїв з німецькими фашистами закликали до рішучої збройної боротьби⁴⁸. Мітинг наочно продемонстрував великі досягнення Всеслов'янського комітету — від перших спроб консолідації сил у тяжкі дні літа 1941 р. до збройної маніфестації єдності слов'янства у боротьбі проти фашизму.

У роки війни комітет використовував і такі форми роботи, як ювілейні вечори, присвячені знаменним датам з історії окремих народів чи видатним слов'янським діячам, прийоми, зустрічі, різні послання, вітання, радіомітинги, радіовечори та ін.⁴⁹. Змістом їх було одне — бойове єднання для розгрому спільного ворога. Діяльність ВК в роки війни високо оцінили і окремі відомі діячі, і офіційні органи слов'янських країн. Так, ще наприкінці 1943 р. Президія Антифашистського віча народного визволення Югославії у вітальній телеграмі відзначала: «Ми висловлюємо свою братерську подяку Всеслов'янському комітету за допомогу, що подається ним нашій Батьківщині, діти якої беззавітно борються за справедливу справу».

У січні 1945 р. Л. Свобода, у той час командир 1-ї Окремої Чехословацької бригади в СРСР, підкреслював, що комітет «дійовим чином допомагає зміцнювати узи братерства між слов'янськими народами». Й. Броз-Тіто весною 1945 р. говорив: «Від імені народів Югославії, Югославської армії дякую Всеслов'янському комітетові за розуміння наших потреб, за вашу активну допомогу в нашій боротьбі». Влітку

⁴⁴ Й. Колейка. Назв. праця, стор. 167—168; «Славяне», 1944, № 9, стор. 39.

⁴⁵ ЦДАЖР СРСР, ф. 6646, оп. 1, спр. 23, арк. 28; спр. 1, арк. 61.

⁴⁶ «Славяне», 1944, № 9, стор. 44.

⁴⁷ ЦДАЖР СРСР, ф. 6646, оп. 1, спр. 1, арк. 4.

⁴⁸ «Славяне», 1944, № 3, стор. 3.

⁴⁹ ЦДАЖР СРСР, ф. 6646, оп. 1, спр. 73, арк. 18; «Славяне», 1944, № 9, стор. 39, 44.

1945 р. Чехословацький уряд, відзначаючи заслуги цього органу в зміцненні дружби і братерства слов'ян, нагородив його голову О. Гундорова і відповідального секретаря В. Мочалова орденами Білого Лева і Чехословацького Військового хреста⁵⁰.

Таким чином, заснований у 1941 р. Всеслов'янський комітет незабаром став визнаним ідейним центром бойової єдності слов'янських антифашистських сил. У роки війни він провів значну роботу по консолідації народів у їх боротьбі проти фашистських поневолювачів. У повоєнні роки цей орган був реорганізований у Слов'янський комітет СРСР. Зберігаючи традиції, набутий досвід він поставив собі за мету сприяти розвитку й зміцненню братерської дружби між народами СРСР і слов'янських країн.

⁵⁰ ЦДАЖР СРСР, ф. 6646, оп. 1, спр. 83, арк. 7; спр. 91, арк. 917; «Известия», 15 грудня 1943 р., 27 червня 1945 р. Протокол і друга засідання АВНО, 1-а, Београд, 1953, стор. 168.

СОЛІДАРНІСТЬ ТРУДЯЩИХ ІНДІЇ З РАДЯНСЬКИМ НАРОДОМ У 1941—1945 рр.

Л. О. ЛЕЩЕНКО

Майже за два роки до нападу гітлерівців на СРСР Індія формально вже перебувала у стані війни з Німеччиною. З вересня 1939 р. віце-король без консультацій з представниками громадськості оголосив Індію воюючою на боці Великобританії. Цей акт лише підкреслював колоніальний статус Індії — великої країни, поневоленої імперіалістами, населення якої у переддень другої світової війни становило 389 млн. чол.

Своєрідність економічного і політичного становища країни породжувала специфічні риси у русі антифашистської солідарності, що тісно пов'язувався і переплітався з національно-визвольною боротьбою, з наполегливими вимогами надання Індії незалежності. Повна зневага Лондона до прагнень і сподівань індійського народу викликала масове поширення антибританських настроїв і перешкоджала повному використанню величезних потенціальних матеріальних і людських ресурсів Індії у війні проти Німеччини. Це, звичайно, аж ніяк не означало, що індійці почували меншу відразу до фашизму, агресії та загарбницьких воєн, ніж інші волелюбні народи. Проте, перебуваючи в колоніальному рабстві, їм було важко погодитись боротися за свободу Великобританії.

З питання участі Індії у війні енергійно виступила найвпливовіша в масах політична партія — Індійський національний конгрес (ІНК), що об'єднувала представників національної середньої, дрібної буржуазії, а також ліберальних поміщиків. В резолюції, схваленій 14 вересня 1939 р., Робочий комітет ІНК* засудив фашистську агресію і людиноненависницьку расову теорію, проте висунув таку умову — надати Індії право на самовизначення за її участь у війні. «В недавньому

*Робочий комітет Індійського національного конгресу — керівний орган ІНК, складається з 21 члена (13 — призначаються новим головою партії, 7 — обираються делегатами з'їзду, до нього входить і голова ІНК).

минулому,— зазначалось у резолюції,— народ Індії йшов на серйозний ризик й охоче робив великі жертви, щоб добитися для себе свободи і створити в Індії вільну демократичну державу. Тому його симпатії цілком на боці демократії і свободи. Але Індія не може зв'язати себе війною, що називається війною за демократичну свободу, тоді коли сама вона такої свободи позбавлена і коли у неї віднімають навіть ту обмежену свободу, яку вона має»¹.

Ненавість індійських патріотів до фашизму неодноразово підкреслювали визначні діячі національно-визвольного руху країни. Джавахарлал Неру заявляв, що «в Індії не може бути будь-яких стосунків з Гітлером, який відзначається жорстокістю і бажає владарювати над усім світом, ставлячися з презирством до індійського народу, як народу нижчої раси»². Раджендра Прасад писав у своїх мемуарах: «Не можна сказати, щоб я бажав поразки Англії у війні. Зрозуміло, я не міг і подумати про перемогу Німеччини... Я відчув, що наш обов'язок — допомогти англійцям розгромити Німеччину і перешкодити тим самим поширенню гангрени... Незважаючи на слабкість англійського уряду і його несправедливе ставлення до Індії, німецька агресія настільки нас вразила, що всі ми на якийсь час забули про діяння англійських імперіалістів»³.

Мозаїка соціальної і класової структури Індії була типовою для колоніальних, слаборозвинутих країн Азії. Еліту суспільства становили колоніальна адміністрація, великі поміщики-феодалы, князі, компрадоори. Нижчі шаблі ієрархічної драбини займали середня і дрібна буржуазія, а ще нижче — неможливе селянство і пролетаріат; хоч нечисленний (4—5 млн. чол. на початку другої світової війни), проте здебільшого сконцентрований на великих підприємствах, бойовий і енергійний у захисті інтересів усіх трудящих. В Індії налічувалась величезна кількість «передпролетарів» — вихідців з селянських мас і міських низів — батраки, поденщики, підмайстри та ін. Більшість селян страждала від безземелля і засилля поміщиків. Тут, на соціальному «дні», панували жахливі умови життя та праці, безпросвітні злидні, голод, хвороби, неписьменність. Серед цих найбідніших прошарків індійського суспільства, що виступали основною рушійною силою у боротьбі проти експлуатації та колоніального гніту, великим впливом користувалась Комуністична партія Індії (КПІ), заборонена властями ще 1934 р. Багато членів нелегальної КПІ входили до ІНК, складаючи його ліве крило.

Восени 1940 р. уряд Великобританії відмовився обіцяти незалежність Індії після закінчення війни. У відповідь на розпочату з ініціативи лідера ІНК Мохандаса Ганді масову кампанію індивідуальної громадянської непокорі колоніальні власті вдалися до репресій, заарештували і кинули до в'язниць близько 25 тис. конгресистів.

В таких складних умовах внутрішньополітичного життя і піднесення національно-визвольного руху в Індію надійшла звістка про розбійницьке вторгнення фашистських полчищ на територію СРСР. Зухвала агресія проти країни Рад, авторитет якої серед широких кіл індійської громадськості був досить високим, викликала обурення і гнівний протест робітників, селян, прогресивної інтелігенції. Справедливий, визвольний характер Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу стимулював могутній рух антифашистської солідарності індійського народу з СРСР — оплотом демократичних сил у всьому світі.

¹ Джавахарлал Неру. Открытие Индии, М., 1955, стор. 464.

² ЦДАЖР СРСР, ф. 5283, оп. 19, спр. 142, арк. 172.

³ Раджендра Прасад. Автобиография, М., 1961, стор. 492.

З далекої Індії до радянського посольства в Лондоні (як колоніальна країна вона не мала безпосередніх дипломатичних відносин з СРСР) у липні 1941 р. надійшов лист від Асоціації індійських прогресивних письменників, де зазначалося: «Ми шлемо привітання нашим товаришам — трудовій інтелігенції Радянського Союзу — вірним синам радянського народу, хранителям культурних ідей народів СРСР. Ми дивимось на вас, як на авангард світової культури в боротьбі проти тих хто на багатті спалює книги, висилає діячів інтелігенції і намагається затьмарити свідомість народу. Ми не припинимо нашої боротьби доти поки великий Радянський Союз не здобуде перемогу над силами фашизму»⁴.

Індійські патріоти вірили в перемогу СРСР над найлютішим ворогом людства. Ця віра пронизувала численні вітання, що надходили до Радянського Союзу від різних груп і організацій країни. «Тисячі робітників, селян і студентів...— телеграфували 21 серпня 1941 р. трудящому округу Кандіш (провінція Бомбей),— ...висловлюють солідарність: Радянським Союзом і від усього серця зобов'язуються подати підтримку російському народові й Червоній Армії у виконанні їх історичного завдання — в знищенні фашизму». Робітники-трамвайники м. Мадра також засуджували віроломний напад гітлерівської Німеччини на Радянський Союз, висловлювали захоплення героїчною боротьбою Червоної Армії і бажали СРСР швидкої перемоги⁵.

Радикальний поворот у ході другої світової війни, що стався внаслідок нападу фашистської Німеччини на СРСР, знайшов відображення в нових лозунгах і практичних діях основних політичних партій Індії ІНК, зокрема, хоч і продовжував наполягати на воєнному неспівробітництві з Великобританією до одержання країною незалежності, але висловлював щирі солідарність з антифашистською боротьбою радянського народу. В резолюції, схваленій у грудні 1941 р., його Робочий комітет підкреслював, що «Радянський Союз відстоює моральні, культурні й суспільні цінності, які мають найважливіше значення для прогресу людства. Робочий комітет вважає, що було б трагедією, коли потрясіння війни привели до зруйнування цих досягнень і здобутків. Робочий комітет захоплюється гідною подвигу самопожертвою і героїчною мужністю радянського народу, який захищає країну та свободу, шле йому свої щирі симпатії»⁶. Комуністична партія Індії, висунувши лозунг народної війни, вирішила з метою швидшого досягнення цілей антигітлерівської коаліції підтримати зусилля Англії у боротьбі проти блоку фашистських держав. Вона закликала до активізації дій Індії, маючи на увазі, щоб «воєнні зусилля її були гідні індійської нації, спрямовувалися б національним урядом, а не теперішнім іноземним»⁷. У тяжких умовах підпілля КПІ наполегливо організовувала підтримку СРСР як авангарду світових демократичних сил.

Багато тогочасних індійських газет, що представляли різні політичні течії країни, висловлювали думку громадськості про неминучість

⁴ Из истории международной пролетарской солидарности. Документы и материалы. Сборник VI. Международная солидарность трудящихся в борьбе за мир и национальное освобождение, против фашистской агрессии, за полное уничтожение фашизма в Европе и Азии (1938—1945), (далі — Международная солидарность трудящихся...) М., 1962, стор. 298.

⁵ Документы пролетарской солидарности. Сборник документов о содружестве трудящихся Советского Союза с трудящимися стран Азии, Африки и Латинской Америки в 1918—1961 годах, М., 1962, стор. 89—90.

⁶ Аджой Гхош. Октябрьская революция и национально-освободительное движение в Индии, М., 1957, стор. 21.

⁷ А. М. Дьяков. Индия во время и после второй мировой войны (1939—1949 гг.), М., 1952, стор. 31.

краху антирадянської фашистської авантюри. «Напад на таку країну, як Росія, є лише актом розпачу,— писала на початку липня 1941 р. газета «Бомбей кронікл».— Немає такої сили, яка могла б розтрити Червону Армію. Гітлер заклав основи для своєї остаточної і вирішальної поразки». Інша індійська газета — «Трібюн» зазначала: «Величезна територія Росії, її численне населення, безмежні матеріальні ресурси й ентузіазм народів, які населяють Радянський Союз, роблять неможливим завоювання цієї країни. Якби не були задуми Гітлера і якби не розгортався хід воєнних операцій, фашисти кінцем кінцем переконуються, що день, коли вони вторглись в Росію, був для них фатальним»⁸.

Почуття симпатії індійських трудящих до героїчного радянського народу дедалі міцнішали. Свідченням цього став масовий мітинг солідарності, проведений з ініціативи великої кількості робітничих і селянських організацій у Калькутті наприкінці липня 1941 р. В прийнятій тут резолюції говорилося, що Індія твердо стоїть на боці Радянського Союзу в його смертельному двобої з фашизмом. Учасники мітингу вирішили організувати Товариство друзів Радянського Союзу (ТДРС) і обрали його тимчасовий комітет⁹. Незабаром організації ТДРС виникли в багатьох місцях Індії. Вони публікували листівки, брошури, журнали, в яких поширювали правду про життя і боротьбу радянського народу, викривали антирадянські інсинуації реакційної англо-індійської преси. Енергійно сприяв Товариству друзів СРСР визначний письменник-гуманіст, мужній борець проти колоніального гніту, фашизму і війни Рабіндранат Тагор.

Орган ЦК КП Індії журнал «Комуніст» опублікував у серпні 1941 р. маніфест Асоціації інтелігенції Бенгалії на захист СРСР, який підписало понад 70 чол. на чолі з відомим хіміком, лідером бенгальської інтелігенції Ачарія Прафулла Чандра Рай. І хоч багато з них не схвалювали радянську владу, а дехто заявляв, що не згоден з теорією марксизму, всі разом вони не приховували свого подиву досягненнями СРСР. «Протягом двадцяти з невеликим років в умовах незвичайних труднощів трудящі Радянського Союзу творили — ми в цьому певні — нову цивілізацію,— писали індійські патріоти.— І навіть ми, в Індії, жертви віковичної безглуздості й деградації, не можемо залишатись байдужими, коли цивілізація в небезпеці. Безпорадні і пригноблені, ми шлемо наші добрі побажання Радянському Союзові і з нетерпінням чекаємо дня, коли він здобуде перемогу над агресором»¹⁰.

У вересні 1941 р. Всеіндійська селянська спілка провела по всій країні «Тиждень Радянського Союзу». Вона також вирішила зібрати кошти для підтримання антифашистської боротьби СРСР. Члени комітету спілки надіслали радянському послу в Лондоні телеграму, в якій засуджували напад фашистської Німеччини на Радянський Союз і висловлювали симпатії до СРСР і його Червоної Армії. Індійські газети повідомляли в ті дні, що виконавчий комітет пенджабської організації соціалістичної партії у схваленій резолюції вітає мужню боротьбу Червоної Армії.

Яскравою демонстрацією солідарності з Країною Рад стали численні мітинги, що відбувалися в різних містах Індії у першотравневі дні 1942 р. На одному з них у Бомбеї робітники вітали героїчний радянський народ і бажали йому успіху в боротьбі проти фашизму. На трьох багатолюдних мітингах у Лахорі висловлювалося захоплення титаніч-

⁸ Международная солидарность трудящихся..., стор. 298.

⁹ Там же, стор. 317.

¹⁰ Там же, стор. 331.

ною боротьбою народів Радянського Союзу. Серед учасників маніфестацій продавались червоні прапорці з емблемою СРСР. Зібрані від цього кошти мали бути використані для допомоги Радянському Союзові медикаментами та медичним обладнанням. Подібні заходи провадилися у Калькутті¹¹.

В день, коли минув рік з моменту нападу фашистської Німеччини на СРСР, всі індійські радіостанції транслювали спеціальні передачі. По країні прокотилася хвиля мітингів і демонстрацій. Центральними вулицями Бомбея рухалися довгі колони велосипедистів з лозунгами і закликами до народу підтримати Росію. У Калькутті через встановлений на автомобілі гучномовець пояснювалося значення героїчного опору Радянської країни гітлерівській агресії¹².

Англійські колоніальні власті, намагаючися залучити на свій бік лідерів національно-визвольного руху, в грудні 1941 р. випустили з в'язниць арештованих членів ІНК, в тому числі Дж. Неру. Однак на початку 1942 р. сесія ІНК знову ухвалила відмовитись від співробітництва з властями доти, поки в Індії не буде створено відповідального національного уряду. Водночас сесія вітала боротьбу СРСР проти фашизму та агресії. «Поширення війни на Радянський Союз,— відзначив Дж. Неру,— посилює симпатії індійських народів до прогресивних сил, але не змінило нашого ставлення до політики англійського уряду в Індії, бо вона базується на інших основах...»¹³ Активно виступаючи проти будь-яких антирадянських наклепів і пропаганди, він заявив на одному з мітингів друзів СРСР у 1942 р., що «населення може дотримуватись різних точок зору з багатьох питань — як політичних, так і економічних. Але багато можуть утриматись від захоплення Радянським Союзом»¹⁴. Дж. Неру погоджувався на присутність під час війни англійських і американських військ у країні при умові, якщо незалежна Індія стане стороною, що бере участь у війні. Проте він ніколи не виправдував присутності в ній іноземних військ у мирний час. У серпні 1942 р. англійські власті знову заарештували провідних діячів ІНК і тримали їх у в'язниці до кінця війни.

Комуністична партія Індії, що вийшла з підпілля 1942 р., вперше здобула можливість мати свої легальні друковані органи, в тому числі центральний — «Піплз Уор» («Народна війна»). Він виходив шістьма мовами і мав значну популярність. КПІ сприяла повсюдному поширенню почуттів солідарності індійських трудящих з героїчним радянським та іншими волелюбними народами. Комуністи вимагали припинення репресій проти ІНК і звільнення з в'язниць його членів. Вважаючи, що справа національної свободи Індії тісно пов'язана з великою битвою народів світу проти фашизму, вони з інтернаціоналістських позицій засуджували розпалювання екстремістами шовіністичних настроїв і закликали індійський народ до згуртування для активної участі в опорі агресорам. Як вірець самовідданої боротьби за збереження світової цивілізації КПІ ставила безприкладний двобій героїчного радянського народу з гітлерівськими загарбниками. «Бійцям Червоної Армії немає рівних у сміливості, їх воля, героїзм і відданість справі свободи безмежні...», — вказувалося у зверненні КПІ до індійського народу 1 листопада 1942 р. з нагоди 25-річчя Жовтневої революції. — Хто вказав

¹¹ Международная солидарность трудящихся..., стор. 446.

¹² Там же, стор. 455.

¹³ А. М. Дубинский. Освободительная миссия Советского Союза на Дальнем Востоке (Из истории международных отношений, национально-освободительной борьбы народов Восточной и Юго-Восточной Азии в годы второй мировой войны), М., 1966, стор. 325.

¹⁴ ЦДАЖР СРСР, ф. 5283, оп. 19, спр. 142, арк. 175.

шлях народам? Хто запалив смолоскип свободи? Хто перепинив шлях агресорам, які мріють поневолити світ і уярмити людство? Це зробили героїчна Червона Армія і радянський народ...»¹⁵.

Того ж 1942 р. Товариство друзів Радянського Союзу розпочало видавати у Калькутті журнал «Індо-Сов'єт джорнел», що проповідував ідеї дружби між СРСР та Індією¹⁶. Щоправда, внаслідок перешкод з боку властей журнал виходив нерегулярно, але він відіграв чималу роль у консолідації рядів ширших прихильників індо-радянської дружби. «Товариство друзів Радянського Союзу — непартійна організація, — зазначалось у посланні всеіндійської організації ТДРС радянському народові в листопаді 1942 р. з нагоди 25-ї річниці Жовтня, — але сама тільки назва говорить про нашу непримиренну ненависть до фашизму. Наші робітники ставляться до Радянського Союзу як до своєї власної країни. Наші селяни знають, що лише в Радянському Союзі була розв'язана селянська проблема. Наша інтелігенція розуміє, що тільки в радянському суспільстві не існує занепаду мистецтва й науки. Тому всі прогресивні народи визнали керівну роль Радянського Союзу в нинішній світовій боротьбі проти фашизму, що з радістю і гордістю відзначається індійськими друзями Радянського Союзу»¹⁷.

Чим більше зростав опір фашистським загарбникам і чим відчутніших поразок зазнавали вони на радянсько-німецькому фронті, тим ясніше ставало, що крах нацистських агресорів неминучий. Після Сталінградської битви у волелюбних народів світу з'явилась певність у перемозі над коричневою чумою. З другої половини 1943 р. війна перейшла у фазу визволення поневолених фашистами народів і остаточного розгрому агресорів. Відбувалося даліше зростання міжнародного авторитету СРСР, дедалі ширилося коло його зарубіжних друзів серед трудящих різних країн.

Дедалі нових прибічників здобував рух антифашистської солідарності з СРСР в Індії. З нагоди пам'ятних дат СРСР і міжнародного робітничого руху індійські трудящі влаштовували масові маніфестації, хоч офіційно уряд їх заборонив. Так, на честь 25-річчя Червоної Армії у Делі 25 лютого 1943 р. відбувся мітинг, скликаний з ініціативи КПІ. Один з ораторів, Шарма, у своєму виступі назвав Червону Армію армією-визволителькою світу, що врятувала Індію від злих замірів Гітлера, і закликав давати відсіч будь-яким намаганням ганьбити Радянський Союз. Під кінець мітингу його учасники співали пісні про Червону Армію і проголошували на її честь лозунги. У березні 1943 р. з нагоди Міжнародного жіночого дня з ініціативи ТДРС у Бомбеї зібралися жінки-письменниці, вчительки, студентки. «Індійські жінки — друзі Радянського Союзу, — зазначалось у схваленій на мітингу резолюції, — шлють палкий привіт хоробрим радянським сестрам, які своєю безмежною мужністю і жертвами у визвольній війні проти найжорстокішого ворога жінок усього світу — фашизму викликають повагу і захоплення... Радянські жінки проливають свою кров не тільки за свої права, але й за врятування жінок усього світу від страхіть і принижень фашистського рабства. Взірець радянських жінок надихає індійських жінок»¹⁸.

Визначною подією став I з'їзд Компартії Індії (травень 1943 р.). На той час КПІ налічувала у своїх лавах 16 тис. членів і мала значний вплив у таких великих індустріальних центрах, як Калькутта і Бомбей.

¹⁵ Международная солидарность трудящихся..., стор. 490—491.

¹⁶ ЦДАЖР СРСР, ф. 5283, оп. 19, спр. 142, арк. 71.

¹⁷ Международная солидарность трудящихся..., стор. 495.

¹⁸ Там же, стор. 51, 521—522.

Індійські комуністи обіцяли «невтомно боротися за створення національної єдності, за організацію національного уряду для оборони Індії, щоб народи нашої країни у співробітництві з народами всього світу йшли вперед на остаточний штурм держав осі і на завоювання свободи для всіх народів»¹⁹.

По всій країні розгортали діяльність організації ТДРС, зокрема, восени 1943 — у Срінагарі (Кашмір). Один з її керівників, Л. Дхар, просив через уповноваженого Всесоюзного товариства культурного зв'язку з закордоном (ВТКЗ) в Афганістані надіслати літературу про життя і досягнення СРСР. Голова ТДРС у Срінагарі Н. Кілам від імені членів товариства 6 листопада 1943 р. телеграфував ВТКЗ: «З нагоди 26-ї річниці Жовтневої революції шлемо товариські вітання героїчному радянському народові і Червоній Армії — захисникам ідеалів Жовтневої революції... Ми зобов'язуємося мобілізувати наш кашмірський народ на висловлення симпатій мужньому радянському народові у його справедливій боротьбі проти фашистського варварства». Крім видання «Індо-Сов'єт джорнел» у Калькутті, ТДРС навесні 1945 р. почало видавати на мовах урду і кашмірі новий журнал, що повністю присвячувався ознайомленню індійського народу з радянською культурою²⁰.

Рух солідарності викликав величезний інтерес громадськості Індії до культурних здобутків радянського народу. Цей інтерес проявлявся у найрізноманітніших формах. У березні 1944 р. на ім'я радянського кінорежисера Г. Васильєва надійшов з Бомбея лист від генерального секретаря Всеіндійської асоціації народних театрів Аніл де Сільва. У листі містилося прохання надіслати нові радянські кінофільми, оскільки вони викликають велике зацікавлення індійських робітників і селян. «Ви не можете собі уявити,— писала вона,— яке це має значення для нас, робітників і селян. Ви знаєте, наш народ пригноблений і бідний... Наша Асоціація, як і всі подібні асоціації в колоніальній країні, бідна, і ми не можемо сподіватись придбати фільми, особливо тепер... Ми всі стежимо за успіхами Червоної Армії, і ми знаємо також, що Червона Армія врятувала нас під Сталінградом». За дорученням кіносекції ВТКЗ В. Пудовкін відповів міс Аніл де Сільва. Зокрема він писав: «Ми дуже раді, що радянські кінофільми з інтересом сприймаються індійськими глядачами. Ми постараємося вислати Вам кращі радянські кінофільми для демонстрації у Вашій асоціації. Будемо просити кінокомітет вислати Вам звукову кіноустановку...»²¹

ТДРС у Лахорі в листі за підписом Г. Л. Кханна звернулось до уповноваженого ВТКЗ у Кабулі з проханням допомогти організувати виставку, присвячену Червоній Армії, «перемоги якої вразили весь світ і стали предметом обговорення кожної людини». 21 січня 1943 р. з Лахора надійшла інша телеграма, в якій говорилося: «Ми, лахорські друзі Радянського Союзу, вітаємо вас у Ленінський день і висловлюємо наше захоплення героїчною боротьбою радянських народів і славними перемогами Червоної Армії. Ви є вірцем усього світу і покажете, що таке насправді народна війна. Ваша армія, захищаючи великі здобутки соціалізму, боронить також кордони Індії і веде народи світу до перемоги»²².

Окремі радянські громадяни, що приїздили до Індії, оточувалися повсякденною увагою з боку прогресивних організацій. Так, 19 травня 1943 р. радянський агроном-ентомолог Костиншев і Ульяновцев були запрошені в Індурську школу на зустріч з активом місцевого Товариства

¹⁹ Международная солидарность трудящихся..., стор. 553.

²⁰ ЦДАЖР СРСР, ф. 5283, оп. 19, спр. 143, арк. 34, 55, 57.

²¹ Там же, спр. 141, арк. 29, 31.

²² Там же, спр. 1461, арк. 14, 36.

друзів СРСР. Близько 100 членів товариства різних національностей (індуси, маратхи, сикхи та інші) тепло вітали радянських представників і вручили їм червоний прапор з проханням передати його героїчним захисникам Сталінграда²³.

В Індії було також немало впливових противників дружби з СРСР. Це, насамперед, — запеклі внутрішні реакціонери, шовіністи, прислужники англійських колонізаторів. Після того, як СРСР у травні 1942 р. уклав союзний договір з Великобританією, деякі з них — одні свідомо, інші через дезінформацію та слабку обізнаність з цілями, характером і ходом антигітлерівської війни, навіть намагалися розпалити антирадянську кампанію. Тому треба віддати належне мужній і благородній боротьбі справжніх патріотів Індії за дружбу з радянським народом, за свободу і прогрес своєї країни. Цікаво відзначити, що під впливом величезного зростання міжнародного авторитету СРСР навіть серед таких відомих консервативних елементів, як магараджі численних індійських князівств, окремі діячі займали патріотичні позиції. Так, магараджа князівства Індур вносив великі суми грошей на військові цілі та в організацію Червоного Хреста, зокрема передав 50 тис. індійських рупій у фонд товариства Червоного Хреста СРСР. Магараджа тепло ставився до Радянського Союзу. Під час зустрічі з главою спеціальної британської місії С. Кріпсом, що приїздив до Індії 1942 р., він домагався відповіді, чому в Індії немає жодного радянського консульства.

Важливим засобом виховання інтернаціональних почуттів індійських трудящих стало влаштування різних виставок, присвячених СРСР. Забиті нуждою, часто зовсім неписьменні індійські робітники і селяни, прагнули дізнатись правди про життя країни великого Леніна. Незмінний успіх мали виставки, засновані на матеріалах ВТКЗ. Так, організовану ТДРС навесні 1943 р. в Лахорі виставку, присвячену СРСР, відвідало близько 12 тис. селян Пенджаба. З 3 до 9 травня вона демонструвалась у Бомбеї, а потім у сільському районі Бхакуна, де з нею ознайомились 15 тис. чол., у тому числі 2 тис. жінок. Враження відвідувачів виставки висловив один старий селянин, який сказав: «Я знаю, що Червона Армія є армією робітників і селян. Ми всі хочемо надіслати продовольство для Червоної Армії»²⁴. Тільки врахувавши те, що в цей час в Індії панував жорстокий голод, можна по-справжньому оцінити таку готовність індійських селян до самопожертви*. Один з підлітків заявив: «Я хочу, щоб хто-небудь негайно забрав мене до Радянської країни»²⁵. Таким чином, ознайомлення з виставками множило почуття поваги і симпатії до Країни Рад, надихало індійських патріотів на визвольну, антифашистську боротьбу.

Найважливішу роль у зростанні лав борців-антифашистів у Індії відігравали організації ТДРС. Їх благородна діяльність, спрямована на розвиток індійсько-радянської дружби, давала відчутні результати, вона була частиною загальноіндійського руху за незалежність. 15 серпня 1943 р. загальні збори у Бомбеї, в яких узяли участь понад 100 чол., схвалили таку резолюцію: «Вже понад два роки Ви, люди Радянського Союзу, і Ваша Червона Армія витримуєте удар гітлерівського чудовиська, що намагається захопити весь світ, і сьогодні, незважаючи на відсутність другого фронту, Ви чините опір фашистському імперіалізму і воюєте за честь волелюбних народів усього світу. Ви захищаєте не

²³ ЦДАЖР СРСР, ф. 5283, оп. 19, спр. 142, арк. 25.

²⁴ Там же, арк. 21; спр. 140, арк. 120.

* Влітку 1943 р. голодували 125 млн. чол. у Бенгалії, у провінціях Бомбей, Мадрас, Біхар, Орісса і Ассам. Лише в одній Бенгалії померло від голоду понад 4 млн. чол.

²⁵ ЦДАЖР СРСР, ф. 5283, оп. 19, спр. 140, арк. 120.

тільки вашу країну соціалізму, ваше життя і культуру, але й життя і культуру всього людства. Ваші жертви, стремління і героїзм Червоної Армії яскраво освітлюватимуть шлях боротьби, полегшать виконання покладених на нас завдань, допоможуть боротися пліч-о-пліч з Вами і волелюбними народами всього світу за свободу своєї Батьківщини...»²⁶

Глибока повага до СРСР, що здобув блискучі перемоги у війні проти фашизму, сприяла об'єднанню всіх прибічників індійсько-радянської дружби. На початку червня 1944 р. з участю понад 100 делегатів відбувся I Всеіндійський конгрес Товариства друзів Радянського Союзу. У вступному слові його голова Віджайя Л. Пандіт заявила: «Народи всього світу з дедалі зростаючим захопленням спостерігають за героїчною боротьбою, яку веде хоробрий радянський народ проти сильного противника... Нині, у час злигоднів і горя, наші серця нерозривно зв'язані з Росією, ми схилиємося перед її успіхами і шлемо їй найкращі побажання у тяжкі хвилини випробувань». Конгрес обрав президентом ТДРС видатну учасницю національно-визвольної боротьби С. Найду. У резолюції вказувалося: «Всеіндійський конгрес друзів Радянського Союзу сердечно вітає радянський народ, його вчених, письменників і артистів та героїчну Червону Армію, що веде переможний наступ на фашизм. Своєю безприкладною самовідданістю і героїзмом радянські люди не тільки захищають свою Батьківщину, але й рятують весь світ від лиха. Вони підняли на ноги поневолені народи Європи і допомагають їм створювати нову народну Європу. Своїм безприкладним опором під Сталінградом вони остаточно поховали гітлерівський план світового панування і дали можливість поневоленим народам світу самим визначити своє майбутнє»²⁷.

В горнилі битв другої світової війни проходили найсерйозніше випробування дружні почуття волелюбних народів, їх відданість ідеалам демократії і прогресу. Життя влаштувало такий екзамен і представникам дружнього індійського народу. Як свідчать нові документи з архівів фашистської Німеччини, досліджені істориками НДР, гітлерівці намагались використати на радянсько-німецькому фронті взятих ними в полон у Північній Африці індійських солдатів та офіцерів. Однак сформована з них військова частина відмовилась виступити проти Червоної Армії. Розлучені гітлерівці жорстоко розправились з непокірними. До військового суду, влаштованого у Кенігсбергу в 1944 р., було віддано півсотні патріотів, з них 10 — страчено, решту кинуто до фашистських в'язниць²⁸.

Радо зустрів індійський народ переможну весну 1945 р. Першотравневі свята у Бомбеї, Лахорі, Калькутті, Лакнау, Равалпінді проходили урочисто під знаком солідарності з Радянським Союзом. З ініціативи профспілок у Делі відбувся масовий мітинг населення. «У день 1 Травня,— зазначалось у прийнятій на ньому резолюції,— робітники і громадяни міста Делі, зібравшись на мітинг, вітають бійців Червоної Армії, які, долаючи останні оборонні лінії Берліна, скоро зметуть гітлерівських злочинців з лиця землі...» Свято у Калькутті пройшло в радісній атмосфері, викликаній повідомленням про перемогу радянських військ в Берліні. В багатьох робітничих районах міста вивішувались червоні прапори, часто з радянською емблемою серпа і молота. Червоні прапорці майоріли на міських автобусах. На одному з масових мітингів, де були представники всіх верств населення, голова Всеіндійського конгресу профспілок М. Бос заявив: «Сьогодні ми святкуємо

²⁶ ЦДАЖР СРСР, ф. 5283, оп. 19, спр. 140, арк. 110.

²⁷ Там же, арк. 89, 96.

²⁸ «Правда», 17 листопада 1967 р.

день 1 Травня з почуттям, що його я не можу висловити. Це почуття розділить увесь світ, і пригноблені народи побачать у радянських повідомленнях про гучні перемоги своє власне визволення. Ці перемоги є смертельним ударом по капіталізмові і його кровному братові — імперіалізмові. Ці перемоги служать надією, що світ управлятиметься на основі принципів справедливості і рівності. Недалеко той час, коли день 1 Травня радісно святкуватиметься не тільки в Росії, але й у всіх країнах світу»²⁹.

«Наші робітники глибоко захоплені радянським народом, Червоною Армією та їх великими досягненнями», — писав з Голден Рок (провінція Мадрас) у листі до ВТКЗ 8 травня 1945 р. М. Кал'янасандарам, редактор двотижневика «Тозіраласи» — органу профспілки робітників Південно-Індійської залізниці, що виходив тамільською мовою³⁰.

Рух антифашистської солідарності народів світу з героїчним радянським народом був серйозним моральним фактором і могутньою силою, що наблизила час історичної перемоги над агресорами у другій світовій війні. В цьому русі гідне місце належить індійським партіям, щирим прихильникам індійсько-радянської дружби.

²⁹ «Международная солидарность трудящихся...», стор. 721—722.

³⁰ Центральний архів ВЦРПС, ф. 1, оп. 10, спр. 34, арк. 9.

ВЗАЄМНІ ВІДВІДУВАННЯ КОЛЕКТИВІВ ТРУДЯЩИХ УРСР І ЗАРУБІЖНИХ СОЦІАЛІСТИЧНИХ КРАЇН (1956—1969 рр.)

М. В. ЗНАМЕНСЬКА

З перших днів виникнення співдружності соціалістичних країн основою їх взаємовідносин стали політичний союз і всебічне співробітництво. Пролетарський інтернаціоналізм, збагатившись новим змістом, набув нових якостей, став соціалістичним. Принципи його знайшли свій діючий прояв у розвитку братерського співробітництва і взаємодопомоги між трудящими СРСР та зарубіжних соціалістичних країн. Важливе місце у цих братерських зв'язках займає Українська РСР — невід'ємна й складова частина СРСР.

Велику роль у розвитку й зміцненні дружби й співробітництва трудящих України, з одного боку, і Болгарії, Польщі, Румунії, Угорщини, Чехословаччини, НДР та Югославії, з другого, відіграє Українське Товариство дружби і культурного зв'язку з зарубіжними країнами.

Однією з важливих форм зміцнення інтернаціональних зв'язків є обмін делегаціями, туристськими групами активістів Товариств дружби, поїздами миру і дружби. Діяльність у цьому напрямі особливо поширилася з середини 50-х років у зв'язку з зростанням політичної активності трудящих, встановленням тісних контактів радянських громадських організацій, наукових і культурних закладів країн соціалізму, а також дальшим зближенням їх економіки.

На основі широкого міжнародного співробітництва Радянського Союзу розвивались і міцніли дружні зв'язки Радянської України. Так,

у 1951 р. УРСР відвідало 65 іноземних делегацій, протягом 1954 р. у два з половиною рази більше, а у 1959—1960 рр. в УРСР побувало понад 1,6 тис. делегацій зарубіжних спеціалістів промисловості й сільськогосподарства, художніх та спортивних колективів з 70 країн світу¹.

Делегації зарубіжних соціалістичних країн приїжджають на Україну на запрошення УТДКЗ, Союзу радянських Товариств дружби або інших організацій (творчих спілок, міністерств, відомств тощо). На зустрічах з представниками товариств дружби з СРСР відбувається обмін думками з різних актуальних проблем сучасності, підсумовуються наслідки спільної діяльності й співробітництва, розробляються плани на майбутнє й перспективи розвитку дружніх відносин, укладаються договори, угоди, зокрема про спільне проведення днів, декад та тижнів культури, місячників дружби тощо.

У складі делегацій, які приїжджають на Україну по лінії Товариства, переважно представники громадських та культурних організацій — активні пропагандисти дружби й співробітництва з Радянським Союзом. З утворенням обласних та міських відділень Товариств дружби з НРБ, НДР, ПНР, УНР, ЧССР та СРР збільшилась кількість зарубіжних туристських груп, які були прийняті місцевими організаціями цих товариств. Так, у 1964 р. Львівське обласне відділення Товариства радянсько-угорської дружби прийняло 1094 угорських туриста, а Херсонське — 1089². У 1965 р. колективні члени Полтавського обласного відділення ТРБД зустріли 360 туристів з Болгарії³.

З року в рік зростає кількість делегацій, спеціалізованих туристських груп, поїздів і автобусів дружби, окремих зарубіжних діячів, що приїждять в УРСР. За останні роки їх кількість зросла більше ніж у 10 разів. Лише по лінії УТДКЗ республіку щороку відвідують понад 5 тис. іноземних гостей⁴. Зокрема, у 1967 р. активісти Товариства працювали з 170 делегаціями (937 чол.) та 340 тургрупами (16229 чол.)⁵.

Ще на початку розвитку інтенсивних зв'язків між народами УРСР й зарубіжних країн соціалізму, у 1956—1957 рр., Українське Товариство дружби тільки у Києві прийняло 49 делегацій загальною кількістю 369 чол.⁶ Серед них делегації Товариств польсько- та німецько-радянської дружби, ділячі науки і культури Болгарії, Румунії, журналісти, учасники чехословацької естафети миру і дружби. Гості побували на підприємствах, у партійних, профспілкових, молодіжних та інших організаціях Києва, де встановлювали дружні та ділові контакти з радянськими людьми.

У 1961 р. 10 областей УРСР регулярно обмінювалися делегаціями трудящих з 13 спорідненими областями соціалістичних країн, зокрема Харківська область і Познанське воеводство (ПНР), Херсонська і область Зала (УНР), Одеська і Варненська (НРБ), Чернівецька і Сучавська (СРР) та ін. У тому ж році актив УТДКЗ влаштував зустріч 61486 громадянам з соціалістичних країн, з яких 17 153 чол. відвідали

¹ Архів Українського товариства дружби і культурного зв'язку з зарубіжними країнами (далі — УТДКЗ). Республіканська конференція УТДКЗ 5 березня 1959 р., стор. 18; Україна і зарубіжний світ, К., 1970, стор. 420.

² Архів УТДКЗ. Матеріали роботи Українського відділення ТРУД за 1964 р.

³ «Зоря Полтавщини», 22 березня 1966 р.

⁴ А. С. Кисіль. Україна вчора, сьогодні, завтра, К., 1969, стор. 129, 132.

⁵ Архів УТДКЗ. Постанова Президії УТДКЗ та колегії Управління по іноземному туризму при Раді Міністрів Української РСР «Про роботу з іноземними делегаціями і туристами» від 4 липня 1968 р.

⁶ Архів УТДКЗ. Книга реєстрацій іноделегацій, що відвідали УРСР у 1956—1957 рр.

республіку у складі 54 поїздів дружби і миру. Тільки у Львові з 9 такими поїздами побувало тоді 3230 туристів з Чехословаччини⁷.

З 1961 р. УТДКЗ організовує зустрічі зарубіжних гостей, що прибувають поїздами миру і дружби. Вони комплектуються за участю Товариств дружби з СРСР з представників кількох професій. Це значно полегшує спілкування трудящих, встановлення ділових зв'язків. Товариство дружби організовувало роботу з кожною такою групою так, щоб товариші мали можливість побувати на тих підприємствах і в організаціях, які їх цікавлять, зустрітись з українськими спеціалістами.

За останні десять років громадськість республіки зустріла близько 200 поїздів миру і дружби з Болгарії, Угорщини, Польщі, Чехословаччини, Румунії, НДР. Для гостей — працівників партійних, профспілкових і громадських організацій, трудівників промислових підприємств і установ, передовиків сільського господарства, металургів, шахтарів, будівельників, педагогів, лікарів, вчених, митців, переможців конкурсів «Що ви знаєте про Радянський Союз?» влаштовувалися мітинги-зустрічі, вечори дружби, концерти, відвідання підприємств і організацій. Тільки Київ за останнє десятиріччя відвідало близько 200 делегацій з соціалістичних країн Європи⁸.

З 1966 р. практикується обмін поїздами дружби між спорідненими областями та містами — між Донецьком і Катовицями, Черкасами і Бидгощю, Львовом і Жешовом (ПНР), Полтавою і Великотирновом, Житомиром і Михайловградом (НРБ), Києвом і Лейпцігом (НДР)⁹ та ін. За час перебування поїзда дружби в Донецькій області польські гірники відвідали 40 промислових підприємств¹⁰. «Поїздка польських технічних спеціалістів на Україну була надзвичайно корисною і повчальною, — писав на адресу Товариства один з керівників поїзда член Політбюро ЦК ПОРП Е. Герек. — Досвід радянських гірників, металургів, будівельників допоможе нам у прискоренні технічного прогресу, у досягненні нових успіхів у соціалістичному будівництві»¹¹. Тепло за традиційним народним звичаєм зустрічали полтавчани своїх побратимів з Великотирнова, що прибули до них у квітні 1969 р.¹² У Палаці культури бавовнопрядильної фабрики було влаштовано вечір, присвячений 8-річчю встановлення дружніх зв'язків між спорідненими областями. Виступаючи на вечорі, голова правління обласного відділення Товариства радянсько-болгарської дружби, ректор інженерно-будівельного інституту І. С. Доценко розповів про зв'язки, співпрацю побратимів. Болгарські кооператори були гостями трудівників колгоспів «Маяк комунізму» Великобагачанського, ім. Макаренка Полтавського, «Червона зірка» Хорольського районів, робітників радгоспу «Чутове», де знайомилися з досвідом роботи господарств¹³.

Для 267 активістів-агітаторів Товариства німецько-радянської дружби, які прибули на святкування 50-ї річниці Великого Жовтня, УТДКЗ

⁷ Архів УТДКЗ.

⁸ «Радянська Україна», 7 січня 1962 р., «Вечірній Київ», 10 вересня 1962 р.; «Красное знамя» (Харків), 22 вересня 1963 р.; «Київська зоря», 8 червня 1963 р.; «Радянська Україна», 1 та 17 листопада 1968 р.

⁹ «Социалистический Донбасс», 29 серпня 1967 р.; «Киевская правда», 15 жовтня 1968 р.; «Радянська Україна», 17 грудня 1968 р.; «Зоря Полтавщини», 13 квітня 1969 р.; «Радянська Житомирщина», 16 серпня 1969 р.; «Вечірній Київ», 25 березня, 25 липня 1969 р.

¹⁰ Архів УТДКЗ.

¹¹ «Радянська Донеччина», 15 жовтня 1965 р.

¹² Архів УТДКЗ.

¹³ «Зоря Полтавщини», 13 квітня 1969 р.; «Комсомолец Полтавщини», 15 квітня 1969 р.

разом з Секцією суспільних наук АН УРСР влаштувало вечір, на якому гості прослухали лекцію «Україна за 50 років Радянської влади», поділилися історико-революційні і хронікально-документальні фільми¹⁴.

Важливе місце у повсякденній роботі Товариства займають зустрічі делегацій, туристських груп і окремих спеціалістів, які щороку прибувають в УРСР для поширення ділових контактів, обміну досвідом по інтернаціональному вихованню трудящих, для участі у масово-політичних заходах — місячниках дружби, днях, декадах, тижнях культури тощо. Тільки у Києві в 1969 р. було влаштовано теплий прийом 21 делегації, 70 тургрупам, 25 поїздам дружби з європейських країн соціалізму (близько 10 тис. чол.)¹⁵.

Спорідненим областям, округам і воєводствам УРСР та зарубіжних соціалістичних країн, які мають спільні риси в розвитку народного господарства, набагато легше формувати делегації та спеціалізовані туристські групи з людей окремих професій, тим більше, що такі групи трудящих складаються переважно з представників організацій (заводів, фабрик, колгоспів, учбових закладів тощо) — колективних членів Товариств дружби, які підтримують зв'язки з відповідними організаціями за кордоном.

В 1959—1969 рр. 9 обласних відділень Товариства радянсько-польської дружби обмінялися з 9 воєводствами ПНР понад 180 делегаціями¹⁶. Особливо плідним є взаємовідвідування трудящих прикордонних областей УРСР і ПНР, ЧССР, УНР, СРР. Завдяки географічній та мовній близькості між побратимами встановилися тісні ділові контакти, проходить активний обмін досвідом тощо. Планами прикордонного обміну щороку передбачається взаємовідвідування партійно-радянських та культосвітніх працівників, спеціалістів промислового й сільськогосподарського виробництва, вчителів, лікарів, залізничників, молоді. Багато з них від'їжджають автобусами дружби (по 30—32 особи). Львівщина з травня по вересень 1964 р. відправила по маршруту Львів — Варшава — Львів 133 автобуси, з якими в ПНР та ЧССР побували 1256 радянських туристів¹⁷.

Між 23 спорідненими областями УРСР та 33 областями, воєводствами й округами соціалістичних країн Європи налагоджено систематичний обмін невеликими делегаціями трудящих (5—6 осіб), які комплектуються з людей споріднених спеціальностей, а також з представників партійних, державних і громадських організацій. В основі взаємовідвідувань — вивчення усього передового, нового, поширення його серед трудящих країн соціалістичної співдружності. Делегації укладають договори на соціалістичне змагання, налагоджують систематичний обмін передовим досвідом, одержують взаємну інформацію про життя й діяльність колективів. До роботи з зарубіжними делегаціями, групами туристів УТДКЗ залучає широкий актив: відомих громадських і державних діячів, вчених, працівників культури й мистецтва, передовиків промисловості й сільського господарства республіки.

Глибоко усвідомлюючи важливість пропаганди ідей дружби народів, їх інтернаціонального єднання, підвищення ефективності спілкування трудящих братніх країн, УТДКЗ з 1964 р. почало комплектувати туристські групи активістів за фаховим принципом. За кордоном побували представники промисловості й сільського господарства, науков-

¹⁴ Архів УТДКЗ. «Радянська Україна», 8 червня 1967 р.

¹⁵ Архів УТДКЗ. Матеріали Українського відділення Товариства радянсько-польської дружби.

¹⁶ Там же.

¹⁷ В. Маланчук, І. Петрів. Нас єднає велика мета, Львів, 1955, стор. 211.

ці, медики, вчителі, працівники культури й мистецтва. У 1969 р. було надіслано 18 таких груп спеціалістів¹⁸.

У 1968 р. відбувся обмін 6 делегаціями між Херсонською областю і Шуменським округом НРБ. Автогосподарники з Болгарії запозичили поточний метод обслуговування машин та бригадодільничний метод їх ремонту, а робітники заводу скла й фарфору «Кітка» вивчали організації та умови праці, преміальну оплату, підготовку кадрів на Херсонському ордена Леніна бавовняному комбінаті¹⁹. Херсонські автотранспортники, текстильники, які відвідали Шуменський округ, ознайомилися з роботою болгарських підприємств, з діяльністю профспілок тощо.

Посланці України, які відіжджали у братні республіки, читали лекції, проводили бесіди про народногосподарський розвиток УРСР, про життя радянських людей, їх героїчну історію.

Члени делегації Українського відділення Товариства радянсько-польської дружби, які брали участь у святкуванні 150-річчя від дня народження Т. Г. Шевченка, прочитали в ПНР понад 40 лекцій перед студентами вузів, вчителями у Вроцлаві, Кракові, Ольштині, Кошаліні тощо²⁰.

Активісти Товариства дружби у 1967 р. виступили з 50 доповідями з різних питань внутрішньої та зовнішньої політики Радянської держави* в НДР, Болгарії, Польщі, Угорщині, Чехословаччині, Румунії та Югославії.

Рейси радянських пароплавів (пасажирських суден, сухогрузів) у Варну, Бургас, Русе, Лом (НРБ), Комарно (ЧССР), Сегед (УНР), Росток (НДР), Гданськ (ПНР) тощо є своєрідною формою зміцнення міжнародних зв'язків, співробітництва між народами. Екіпажі радянських пароплавів — ці делегації трудящих — гідно представляють за кордоном Радянську країну, виступають повпредами СРСР, полум'яними пропагандистами соціалістичної дійсності, посередниками у встановленні дружніх зв'язків між радянськими людьми та народами соціалістичних країн. Делегації радянських моряків бувають бажаними гостями на підприємствах і в організаціях, школах, встановлюють дружні та ділові контакти, запозичують і впроваджують цінний досвід друзів. Серед екіпажів теплоходів — колективних членів Товариства дружби з НРБ — «Орел», «Ялпук», «Ижора», «Кронштадт», «Армения», «Одесса», «Николаев», «Владивосток» ініціаторами встановлення дружніх зв'язків, трудового змагання з трудящими братніх країн виступають Комітети дружби, що створені на радянських кораблях. Так, екіпаж теплоходу «Ялпук» підтримує зв'язки з колективом консервного комбінату «Республіка» у м. Свиштов, портовиками м. Лома, сільськогосподарським технікумом у с. Караїсен (НРБ). Комітет радянсько-болгарської дружби, очолюваний капітаном судна І. Пасічником, підписав договір з портовиками м. Лома про взаємодопомогу, що сприяло успішному виконанню місячної програми порту²¹.

Неодноразово на прохання моряків соціалістичних країн Українське Товариство дружби надсило їм літературу, фотодобірки, виставки, альбоми, плакати, інші наочні матеріали, які широко використовув-

¹⁸ Архів УТДКЗ.

¹⁹ Архів УТДКЗ. Інформація про роботу Херсонського обласного відділення Товариства радянсько-болгарської дружби за 1968 р., стор. 3.

²⁰ Архів УТДКЗ.

* Підраховано за матеріалами поточних архівів українських відділень товариств дружби з соціалістичними країнами.

²¹ Архів УТДКЗ. Інформації про діяльність колективних членів ТРБД — теплоходів Дунайського державного пароплавства, 1966 р.

вались у виховній роботі партійних та профспілкових організацій болгарського, чехословацького, румунського та угорського пароплавств.

Товариство дружби веде роботу з моряками соціалістичних країн головним завданням якої є глибоке й всебічне ознайомлення з радянською дійсністю, досягненнями у розвитку народного господарства науки і культури, роз'яснення миролюбної зовнішньої політики КПРС та Радянського уряду. З цією метою в інтерклубах для моряків влаштовуються інтернаціональні вечори, концерти, зустрічі з радянськими людьми, лекції, бесіди, екскурсії на підприємства, в колгоспи, учбові заклади²². Протягом лише 1965 р. такою роботою було охоплено 6 тис. моряків²³.

В 1964—1965 рр. ізмаїльчани тепло зустрічали 82 судна з Болгарії, зокрема теплохід «Шипка», на якому прибули курсанти Варненського мореходного училища²⁴. У 1968 р. Ізмаїльський порт відвідало 265 кораблів Чехословацького Дунайського пароплавства, для екіпажів яких міське відділення Товариства радянсько-чехословацької дружби організувало 110 лекцій та бесід, 58 концертів професіональних та самодіяльних колективів, 23 вечори інтернаціональної дружби, 32 екскурсії²⁵.

При Одеському обласному відділенні Товариства радянсько-болгарської дружби створено спеціальну комісію (15 чол.), яка сприяє зустрічам болгарських і радянських моряків, ознайомленню гостей з історичними пам'ятниками міста-героя, організовує колективні відвідання музеїв, театрів, виставок тощо.

УТДКЗ проводить роботу з зарубіжними делегаціями, тургрупами, моряками у тісному контакті з партійними, радянськими, профспілковими й комсомольськими організаціями УРСР, міністерствами і відомствами, творчими спілками, Управлінням по іноземному туризму при Раді Міністрів УРСР, відділеннями Всесоюзного акціонерного товариства «Інтурист».

З року в рік міцніють дружні зв'язки і співробітництво між народами УРСР і зарубіжних соціалістичних країн. Яскравим прикладом цього є діяльність такої масової організації, як Українське Товариство дружби і культурного зв'язку з зарубіжними країнами. Обмін делегаціями, тургрупами допомагає взаємному вивченню й використанню передового досвіду на конкретних прикладах, сприяє вихованню людей в дусі соціалістичного інтернаціоналізму.

²² «Надніпрянська правда», 7 лютого 1965 р.

²³ Архів УТДКЗ.

²⁴ О работе Одесского областного отделения Общества советско-болгарской дружбы, Одесса, 1965, стор. 18—19.

²⁵ Архів УТДКЗ.

Замітки

О. І. СЕМКІВ

ПРО КЕРІВНИЦТВО ПАРТІЙНИМИ ОРГАНІЗАЦІЯМИ УКРАЇНИ ДОПОМОГОЮ МІСТА СЕЛУ (1959—1965 рр.)

У справі комуністичного перетворення радянського суспільства авангардна роль належить робітничому класу. В. І. Ленін указував, що «тільки цей клас може допомогти трудящим масам об'єднатися, згуртуватися і остаточно відстояти, остаточно

закріпити комуністичне суспільство, остаточно його побудувати»¹.

Нині, як і раніше, одним з основних політичних і господарських питань є змичка між містом і селом, взаємовідносини між робітничим класом і селянством. Тому актуальним є висвітлення нагромадженого в роки семирічки позитивного досвіду шефства, здійснюваного підприємствами України над колгоспами і радгоспами в справі ліквідації відставання сільськогосподарського виробництва, зміцнення й розвитку матеріально-технічної бази, піднесення культури на селі. Разом з тим важливо відзначити й недоліки, що мали місце.

Як відомо, шефство міста над селом зародилось у перші роки соціалістичного будівництва. Виникло воно не за декретом чи постановою, а внаслідок самодіяльності й ініціативи трудящих в умовах радянського ладу.

Великого значення цій важливій формі зміцнення союзу робітничого класу і трудового селянства надавав В. І. Ленін². Основними лєнінськими принципами шефства міста над селом є його масовість, організованість, цілеспрямованість, систематичність, планомірність, багатогранність, взаємна матеріальна заінтересованість. Всі ці принципи, тісно пов'язані між собою, в ході соціалістичного і комуністичного будівництва поглиблюються і розширюються, дістають дальший розвиток у рішеннях Комуністичної партії.

В роки семирічки склалися нові умови для здійснення шефської допомоги селу. В зв'язку з реорганізацією МТС і продажем техніки колгоспам останні були покликані електрифікувати виробництво, впроваджувати комплексну механізацію, досягнення науки тощо. Отже, ширшого значення набула передача підшефним господарствам досвіду організації виробництва на державних підприємствах.

Дедалі більше застосовувалась плановість у шефській діяльності. Поряд з річними складались перспективні плани допомоги підшефним господарствам. Так, план комплексної механізації сільськогосподарського виробництва в колгоспах і радгоспах Київської області на 1960 р. був розроблений з активною участю партійних організацій, учених, керівників промислових підприємств. Передбачалось допомогти побудува-

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 255.

² Див. В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 410.

ти 148 корівників, 28 телятників, переобладнати 73 свинарники, механізувати в 143 колгоспах водопостачання, електрифікувати 79 колгоспів³.

Для поліпшення організації шефства Калінінський райком КП України м. Донецька створив Раду комуністичної взаємодопомоги, до складу якої входили представники трудящих району міста, а також підшефного Великоновосілківського району. На початку кожного року на зборах трудящих підприємств, будов, учбових закладів та організацій, з одного боку, та трудівників ланів, працівників відділень «Сільгосптехніки» — з другого, укладався договір про комуністичну взаємодопомогу. Головна увага в ньому приділялась механізації господарства, проектуванню та спорудженню зрошувальної системи, будівництву культосвітніх закладів, підготовці кадрів, розвитку раціоналізаторського руху на селі. Цей же договір передбачав шефські зобов'язання колгоспників перед робітниками⁴.

Особливого значення набула правильна розстановка сил, оскільки здійснення комплексної механізації було пов'язане з вирішенням ряду складних технічних завдань. Зазначалися організації, що несли відповідальність за весь комплекс робіт. Так, бюро Харківського обкому КП України 12 березня 1960 р. прийняло постанову «Про шефство підприємств і організацій Харкова над колгоспами області», згідно з якою 278 підприємств і організацій Харкова⁵ повинні були надавати допомогу колгоспам області. При цьому за кожним з них закріплювалось два-три підприємства. Така ж робота проводилась партійними організаціями Київської⁶, Донецької⁷ та ряду інших областей республіки.

Матеріально-технічна допомога підшефним господарствам також давалась на договірних засадах. У договорі вказувався обсяг робіт, встановлювались строки їх виконання, називались підприємства-шефи, підшефні господарства зобов'язувалися сплачувати останнім матеріальні витрати.

На багатьох підприємствах, у науково-дослідних інститутах та учбових закладах виникали ініціативні групи, громадські конструкторські бюро і технічні ради. У відповідь на рішення січневих (1961 р.) пленумів ЦК КПРС і ЦК КП України, спрямованих на дальше піднесення сільсько-господарського виробництва в нашій країні, колектив кафедри хімічної технології палива, процесів і апаратів Донецького політехнічного інституту виготовив дослідну промислову установку для сушіння зернових культур продуктивністю близько 3 т зерна на годину і передав її для експлуатації підшефному колгоспу ім. Кірова Великоновосілківського району Донецької області⁸. Київський обком КП України схвалив ініціативу колективів проектних організацій «Діпроцивільпромбуд», «Укрдіпропром», «Укрдіпробудматеріали», «Діпроцукор», щодо подання допомоги колгоспам Київської області у виготовленні проектно-кошторисної документації⁹.

Розширенню безпосередніх контактів між містом і селом сприяв і розвиток руху за комуністичну працю. Колективи промислових підприємств, що включились у нього, одним з найважливіших зобов'язань вважали успішне проведення шефської роботи¹⁰. Так, колектив кому-

³ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 214, од. зб. 477, арк. 124.

⁴ «Радянська Донеччина», 12 січня 1964 р.

⁵ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 208, спр. 2086, арк. 167—182.

⁶ Там же, спр. 1393, арк. 36, 37, 86—108.

⁷ Там же, спр. 1577, арк. 27, 28.

⁸ Там же, спр. 2428, арк. 25.

⁹ Там же, спр. 2271, арк. 85.

¹⁰ Движение коллективов и ударников коммунистического труда на Украине (1958—1961 гг.). Сборник докладов и материалов, К., 1963, стор. 300; Работать и жить по-коммунистически (1958—1962 гг.), Харьков, 1963, стор. 170.

ністичної праці першого авторемонтного заводу Києва, очолюваний комуністом І. Пашуновим, у серпні 1965 р. виступив з патріотичним закликом — розгорнути трудове змагання на честь 50-річчя Великого Жовтня між цехами і бригадами промислових підприємств та колгоспними і радгоспними бригадами. Робітники викликали на змагання механізовану ланку І. Левицького з радгоспу «Козаровицький» Києво-Святошинського району ¹¹.

Зміна характеру шефських зв'язків, перспективне планування висунали на перший план завдання посилення організаторської роботи, встановлення постійного контролю за виконанням планів і зобов'язань, систематичного вивчення, узагальнення і розповсюдження всього нового, передового, що народжувалось у практиці шефського руху. Це зумовило появу шефських комісій, рад комуністичної взаємодопомоги, що, як правило, затверджувались на бюро обкомів, райкомів КП України, на засіданнях парткомів, на зборах партійних організацій. Так, бюро Донецького обкому КП України на засіданні 29 грудня 1960 р. затвердило шефську комісію по комплексній механізації сільськогосподарського виробництва колгоспів і радгоспів. У постанові визначалося основне завдання комісії, яке полягало у здійсненні контролю за ходом виконання шефських зобов'язань ¹². Такі комісії були створені при всіх обкомах, міськкомах і райкомах партії, а також на великих підприємствах республіки.

Партійні організації України систематично обговорювали на бюро, пленумах міськкомів та райкомів, на активах, на партійних, комсомольських і профспілкових зборах питання шефства ¹³.

Важливим засобом дальшого зміцнення шефських зв'язків у розглядуваний період було укладення договорів про комуністичну взаємодопомогу між шефами і підшефними, регулярний обмін досвідом, систематичний контроль за виконанням узятих зобов'язань, проведення спільних партійно-господарських активів. Ефективною формою перевірки виконання рішень були виїзні засідання бюро райкомів партії в підшефних господарствах ¹⁴.

Наскільки ефективним стало сприяння шефів, свідчать такі приклади. Промислові підприємства Києва та області допомогли 357 колгоспам і 29 радгоспам в механізації трудомістких процесів в тваринництві, електрифікації, водопостачанні, виготовленні запасних частин до сільськогосподарських машин тощо. Лише 1961 р. побудовано 140 тваринницьких приміщень, 49 зернохосвищ, обладнано 75 механічних майстерень, 14 кормоцехів, 17 клубів, електрифіковано 76, механізовано 21 і забезпечено водопостачанням 190 ферм ¹⁵. Того ж року підприємства Харкова виготовили і передали колгоспам області 1190 тракторних автопричіплювачів, 221 бульдозер, 136 гноєнавантажувачів, виготовили і змонтували 470 підвісних і вузькоколійних доріг, механізували водопостачання в 365 тваринницьких приміщеннях, обладнали 82 майстерні по ремонту сільськогосподарської техніки, виготовили 230 доїльних агрегатів ¹⁶. Промислові підприємства і установи Дніпропетровської області допомогли колгоспам і радгоспам спорудити найпростіші зрошувальні системи. Переможцем соціалістичного змагання у цій справі ЦК КП Ук-

¹¹ «Київська правда», 1 серпня 1965 р.

¹² ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 1, оп. 208, спр. 2031, арк. 158.

¹³ Там же, спр. 1395, арк. 11; спр. 1393, арк. 36, 37, 114, 115; спр. 1401, арк. 39—41; спр. 1399, арк. 19, 138.

¹⁴ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 208, спр. 1577, арк. 38; «Київська правда», 20 липня 1965 р.; «Радянська Донеччина», 24 травня 1963 р.

¹⁵ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 214, спр. 592, арк. 73.

¹⁶ Там же, спр. 596, арк. 134.

раїни визнав колектив Нікопольського південно-трубного заводу, присудивши йому Перехідний Червоний прапор¹⁷.

В роки семирічки різнобічною була шефська допомога кадрами. В підшефні господарства направлялись організатори, керівники і технічні спеціалісти. Шефи керували гуртками і курсами для сільських механізаторів, допомагаючи їм оволодіти агротехнічними і економічними знаннями. З активною участю партійних організацій на заводах республіки була створена широка мережа курсів і шкіл. Так, на промислових підприємствах Києва в 1961 р. підготовлено з числа колгоспників 233 спеціалісти для роботи в колгоспних механічних майстернях¹⁸. З осені 1962 р. широко розгорнувся механізаторський всеобуч, в якому промислові підприємства-шефи брали найактивнішу участь.

В роки семирічки чимало міських спеціалістів виїхали в села на постійну роботу. 1959 р. Артемівський міськком партії Донецької області направив у села 20 інженерів і техніків; за ініціативою комсомольців заводу ім. Орджонікідзе 40 молодих робітників виявили бажання поїхати в колгоспи¹⁹. Група інженерів, механізаторів і техніків Київської області 1959 р. закликала інженерно-технічних працівників промислових підприємств, установ і організацій йти працювати в колгоспи²⁰. Цей почин було підхоплено. До 15 грудня 1959 р. надійшло 2243 заяви, з них було відібрано 1712²¹.

В практику шефської роботи міцно ввійшли найрізноманітніші форми передачі досвіду організації змагання на промислових підприємствах. Дістали розвиток такі форми, як перехід бригад і ударників комуністичної праці на постійну роботу в колгоспи або систематичні виїзди для допомоги в організації змагання на селі, вироблення зобов'язань; передача досвіду роботи по вихованню комуністичного ставлення до праці на промислових підприємствах; оволодіння прогресивними методами праці. Хорошою традицією стало проведення зльотів робітників і трудівників села, вечорів вшанування передовиків виробництва районів, які змагалися, щорічне святкування «Дня Серпа і Молота», «Днів поливу» тощо, де трудівники промисловості і сільського господарства ділилися досвідом, підводили підсумки виконання соціалістичних зобов'язань і брали нові²².

Важливе значення для розвитку змагання мала шефська допомога трудівникам села в оволодінні прогресивними методами праці, в розвитку технічної творчості. Новатори Луганського турбопрокатного заводу ім. П. Якубовського передали механізатором колгоспу «Перемога» Новопсковського району Луганської області кілька верстатів, комплекти інструментів, допомогли обладнати ремонтну майстерню, удосконалити технологію ремонту машин²³. Робітники та інженерно-технічні працівники Київського тресту «Південтеплоелектромонтаж» ремонтували в колгоспі ім. Верховної Ради УРСР Кагарлицького району Київської області машини, механізми, споруджували тваринницькі приміщення. Механізатори висунули гасло: «Перейmemo у наших шефів високу індустріальну культуру виробництва»²⁴.

¹⁷ «Зоря», 22 грудня 1964 р.

¹⁸ ІА НП ЦК КП України, ф. 1, оп. 214, спр. 592, арк. 73.

¹⁹ Там же, оп. 208, спр. 1577, арк. 42, 43.

²⁰ Там же, оп. 213, спр. 2030, арк. 69.

²¹ Там же, оп. 213, спр. 2030, арк. 226.

²² «Колгоспне село», 10 січня 1960 р.; «Дзержинець», 27 вересня 1961 р.; «Радянська Допеччина», 24 травня 1963 р.; «Зоря», 21 квітня 1963 р.; «Соціалістична Харківщина», 16 липня 1965 р.; «Київська правда», 20 липня 1965 р.; «Прапор перемоги», 2 червня 1965 р.

²³ «Колгоспне село», 11 серпня 1963 р.

²⁴ Там же.

Робітники промислових підприємств Львова 1960 р. виступили ініціаторами створення на промислових підприємствах республіки коротко-термінових курсів, на яких робітники-верстатники у вільний від роботи час навчали колгоспних механізаторів прогресивних методів праці²⁵. Почин львів'ян наслідувала більшість великих промислових підприємств України, які передавали набутий досвід сільським школам комуністичної праці²⁶.

З розвитком руху за комуністичну працю посилювався потяг сільських трудівників до знань. За допомогою шефів набули поширення такі форми навчання, як народні університети культури і сільськогосподарських знань, школи комуністичної праці, що вдало поєднували загально-освітню підготовку з професійно-технічною. З активною участю вчених Дніпропетровського сільськогосподарського інституту в 1960 р. був створений заочний дворічний університет механізації й економіки сільського господарства²⁷.

Партійні організації промислових підприємств передавали сільським парторганізаціям нагромаджений досвід у комуністичному вихованні трудящих, у масово-політичній і культурно-виховній роботі. Вечори запитань і відповідей, тематичні вечори, зустрічі бригад і ударників комуністичної праці, виступи старих більшовиків і ветеранів праці тощо — ось ті форми ідеологічної роботи, що їх несли з собою на село шефські організації.

Проте шефська допомога в цей період ще мала ряд недоліків. Незадовільне вирішення ряду принципіальних питань в керівництві сільським господарством, суб'єктивістські помилки, порушення принципу матеріальної зацікавленості, вимог економічних законів розвитку виробництва, неправильне ставлення до спеціалістів, адміністрування, безперервні і непродумані перебудови в системі управління негативно відбилися і на розвитку шефської роботи. Утруднював її ведення поділ партійних і радянських організацій на міські й сільські. В шефській роботі ще мали місце випадки парадності, галасливості, кампанійщини. Подекуди взяті зобов'язання не підкріплювались організаційною роботою, не контролювалось їх виконання. На III пленумі Харківського обкому партії 4 квітня 1962 р. зазначалось, що деякі керівники партійних організацій і підприємств рідко бувають у колгоспах, не знають стану справ, недостатньо допомагають сільським партійним організаціям. Тому не всі рішення бюро виконуються²⁸.

Для дальшого розвитку шефського руху велике значення мали рішення жовтневого, листопадового (1964 р.) і березневого (1965 р.) пленумів ЦК КПРС. Партійні організації, критично аналізуючи нагромаджений досвід, розгорнули роботу по ліквідації недоліків і по дальшому удосконаленню змісту, форм і методів шефської справи.

Все сказане вище підкреслює, що партія, висуваючи на перший план державну допомогу сільському господарству, здійснюючи її в плановому порядку по лінії державного бюджету, розглядала шефство як важливий резерв допомоги міста селу, як один з важливих засобів комуністичного будівництва, що прискорює, сприяє зближенню двох форм соціалістичної власності, стиранню відмінностей між містом і селом, поступовому злиттю робітників і селян в єдиний загін трудівників комуністичного суспільства.

²⁵ «Колгоспне село», 21 лютого 1960 р.

²⁶ «Сельская жизнь», 31 марта 1963 р. .

²⁷ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 216, спр. 187, арк. 205.

²⁸ Там же, оп. 230, спр. 296, арк. 33.

Т. О. СКРИПНИК
ДО ІСТОРІЇ
РАДЯНСЬКОЇ ПРЕСИ
(1918—1920 рр.)

На Україні створення матеріально-технічної бази радянської преси розпочалось на основі націоналізації поліграфічної і паперової промисловості. Керівними настановами для її здійснення стали вказівки

В. І. Леніна про чіткість, плановість і бездоганну революційну законність. На час встановлення Радянської влади на Україні діяло 850 поліграфічних підприємств¹.

Головними центрами поліграфічної промисловості ще до революції були Одеса, Київ, Харків. Але підприємства мали застаріле обладнання, що потребувало капітального ремонту. Розруха всього господарства в роки імперіалістичної й громадянської воєн гостро позначилася й на поліграфічній і паперовій промисловості. Уккрандгосп 21 червня 1920 р. прийняв спеціальну постанову «Про націоналізацію і концентрацію поліграфічної промисловості в республіці»². На кінець 1920 р. на Україні було націоналізовано 1036 (у тому числі по Києву, Одесі й Харкову — 536) поліграфічних підприємств, серед них — 624 друкарні й літографії³.

Дрібні підприємства об'єднувалися з метою створення потужних виробничих поліграфічних центрів, що зосереджували виконання більшості видавничих замовлень.

Важко було здійснювати концентрацію поліграфічної промисловості при дійсно мізерній кількості виробничого обладнання. Складальних машин налічувалось тільки 43, ротацій — 25⁴, і ті вимагали термінового ремонту або ж заміни. На 1 січня 1921 р. завдання по об'єднанню друкарень виконали на 56%⁵.

Безпосереднє керівництво організацією та відбудовою поліграфічної промисловості здійснював поліграфвідділ УРНГ (Української Ради Народного Господарства), а на місцях — поліграфвідділи при губернських Радах Народного Господарства. Організація Поліграфвідділу на Україні почалась 1 лютого 1920 р., — з приїздом із Москви уповноваженого поліграфічного відділу ВРНГ⁶.

Керуючись настановами В. І. Леніна та рішенням IX з'їзду ВКП(б) з питань паперової й друкарської справи⁷, створена технічна комісія при уповноваженому ВРНГ розробила конкретні заходи термінового поліпшення роботи поліграфічних підприємств.

Велику допомогу в практичній роботі українських товаришів подала Всеросійська нарада представників губернських поліграфвідділів, що відбулася в Москві в жовтні 1920 р. На ній обмірковувались не тільки актуальні виробничі питання, а й були затверджені конкретні заходи щодо налагодження керівництва поліграфією в цілому⁸. Відповідно до Положення, схваленого нарадою і затвердженого Президією ВРНГ до завдання поліграфвідділів входило:

¹ І. Д. Хоменко. Розвиток поліграфічної промисловості УРСР після Великої Вітчизняної війни. Кандидатська дисертація, К., 1950, стор. 28.

² Собрание Указаний и Распоряжений Рабоче-Крестьянского Правительства Украины (далі — Собрание Указаний и Распоряжений...), К., 1920, стор. 25—27.

³ Статистический бюллетень Центрального Статистического Управления Украины, Харьков, 1922, № 2 (10).

⁴ М. Коган, А. Соколов. Полиграфическая промышленность и Укрполиграфотдел, Харьков, 1921, стор. 12.

⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 177, оп. 1, спр. 51, арк. 10.

⁶ Там же, спр. 39, арк. 57.

⁷ КПРС в резолюциях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, т. 1, 1953, стор. 458—459.

⁸ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 1, од. зб. 481, арк. 31—48.

а) організація губернських поліграфвідділів на території республіки чи області й регулювання всієї їх діяльності;

б) облік усіх підприємств поліграфічної промисловості даного краю;

в) розробка планів і проектів організації, націоналізації і концентрації поліграфічної промисловості з дальшим поданням останніх на затвердження Президії Промбюро;

г) складання і розгляд виробничих програм і кошторисів також з поданням їх на затвердження Президії Промбюро.

Крім того, Поліграфвідділ мав також постачати окремі підприємства губполіграфвідділів матеріалами і знаряддями виробництва, що надходили з Поліграфвідділу ВРНГ, а також були придбані або вироблені в межах республіки чи області. На Поліграфвідділ покладалась відповідальність за розподіл замовлень між окремими підприємствами, затвердження тарифів на виконані роботи, нагляд і контроль за підприємствами, які безпосередньо не належали його віданню. Він мав також уживати заходів поліпшення побуту робітників і службовців, піднесення їх продуктивності праці.

Поліграфвідділ Уккранаргоспу брав активну участь у здійсненні через Укртрудармію постанови «Про мілітаризацію всього поліграфічного виробництва на Україні», схваленої 20 грудня 1920 р.⁹

Для поліпшення роботи по створенню матеріально-технічної бази друку при ВЦВК діяла спеціальна комісія, яка контролювала всю діяльність у цьому напрямі.

На виконання рішень IX партз'їзду, який вимагав «підвищити кількість вироблюваного паперу, поліпшити його якість, внести в друкарську справу порядок»¹⁰, для організації нагляду і контролю за практичним здійсненням постанови про переведення на військовий лад всього поліграфічного виробництва до Поліграфвідділу був призначений надзвичайний уповноважений Раднаркому УРСР. Український Раднаргосп за підписом голови його В. Я. Чубаря наприкінці 1920 р. затвердив «Положення про надзвичайного уповноваженого Раднаркому УРСР в справах поліграфічної промисловості на Україні»¹¹.

Надзвичайний уповноважений при Поліграфічному відділі Уккранаргоспу здійснював контроль за проведенням у життя всіх заходів, що намічались Раднаркомом, Уккранаргоспом і Поліграфвідділом Уккранаргоспу в галузі відбудови поліграфічної промисловості. Ці організаційні урядові заходи були на той час необхідними і дали певні позитивні результати в налагодженні всієї видавничої справи.

Налагодження виробничого процесу зволікала відсутність кваліфікованих спеціалістів поліграфічної справи. Рада Народних Комісарів УРСР в січні 1921 р. прийняла спеціальну постанову «Про мобілізацію робітників поліграфічного виробництва»¹², відповідно до якої в інтересах найскорішого забезпечення поліграфічних підприємств необхідними кваліфікованими кадрами трудовій мобілізації підлягали громадяни 32 професій, які раніше працювали в поліграфічному виробництві. Постанова суворо застерігала, що особи, які приховуватимуть свою попередню службу в поліграфічній промисловості притягатимуться до відповідальності нарівні з дезертирами.

⁹ ЦДАЖР УРСР, ф. 177, оп. 1, спр. 39, арк. 23—25.

¹⁰ КГПС в резолюціях..., т. I, стор. 458—459.

¹¹ Собрание Указов и Распоряжений..., 1921, стор. 9—10.

¹² Там же, стор. 22—24.

Виконання цієї постанови не могло, безумовно, цілком і остаточно розв'язати гостру проблему кваліфікованих кадрів поліграфічної промисловості. Тому з ініціативи Укрполіграфвідділу в Катеринославі, Харкові, Києві й Чернігові були відкриті професійно-технічні школи для підготовки кваліфікованих поліграфістів. Це дало можливість створити в Харкові і укомплектувати кваліфікованими робітниками шрифтоливарню. Обладнана машинами, надісланими з Києва, а також з Петрограда, вона незабаром налагодила лиття друкарського шрифту, що з 1915 р. не поновлювався і був до краю зношеним¹³.

В результаті заходів, ужитих Центральним Комітетом Комуністичної партії й урядом Радянської України, уже на кінець 1921 р. на Україні замість 1036 дрібних діяло 230 укрупнених поліграфічних підприємств, де працювало 12 тис. робітників, які щоденно могли давати понад 5 млн. відбитків друкованої продукції¹⁴.

Складовою частиною матеріально-технічної бази видавництва було забезпечення їх папером, придатним для друку. Паперова промисловість була в занедбаному стані. У 1920 р. запаси паперу в РРФСР були в 13 разів менші порівняно з 1914 р.¹⁵ Повільно ліквідовувалась паперова криза, що виникла в період громадянської війни та іноземної інтервенції. Якщо до імперіалістичної війни Україна щорічно споживала понад 18 тис. т паперу, то в 1921 р. між видавництвами розподілялось придатного для друку паперу понад 3 тис. т.¹⁶ На території України нормально не працювала жодна паперова фабрика з 9-ти, що лишилися в спадщину від дореволюційних часів.

Завдяки допомозі Радянської Росії до серпня 1920 р. уже працювало 7 паперових фабрик, що правда, з дуже низькою продуктивністю праці¹⁷.

Центральний Комітет КП(б)У, виконуючи рішення IX партійного з'їзду, мобілізував усі наявні можливості в республіці, щоб забезпечити регулярний випуск газет, агітаційно-масових брошур та іншої літератури. Уряд УРСР націоналізував усі паперові фабрики. Розпорядженням Раднаргоспу УРСР були взяті на облік усі запаси паперу. 20 лютого 1920 р. було опубліковано урядове розпорядження про формат газет, збільшувати який суворо заборонялось. Згідно з наказом газети дозволялось друкувати лише на обороточному сірому папері. У березні 1920 р. Президія ВУЦВК з метою збільшення тиражів газет ухвалила ще зменшити їх формат¹⁸. Лише в серпні того ж року Президія Всеукраїнського ЦВК прийняла постанову про те, щоб центральні українські газети — «Комуніст» — орган Центрального Комітету КП(б)У, «Вісті» — орган ВУЦВК — друкувалися на білому папері¹⁹.

Господарським, кооперативним організаціям було запропоновано передати Всеукрдержвидаву всі запаси паперу, що раніш призначався для господарсько-побутового вжитку. Йому ж надавалось монопольне право розподілу паперу між установами і видавництвами. В «Известиях»

¹³ ЦДАЖР УРСР, ф. 177, оп. 1, спр. 54, арк. 71.

¹⁴ Отчет Комиссии по улучшению печати и полиграфического дела при ВЦИК. Див.: «Сборник отчетов Всеукраинского Центрального Исполнительного комитета, Совнаркома, Наркоматов, Уполномоченных Наркоматов и Центральных учреждений УССР 6-у Всеукраинскому съезду Советов», Харьков, 1921.

¹⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 177, оп. 1, спр. 51, арк. 10—11.

¹⁶ Там же.

¹⁷ А. А. Клещенко. Коммунистическая печать — могучее оружие партии в разгроме третьего похода Антанты. Диссертация. М., 1954, стор. 15.

¹⁸ Соборание Узаконений и Распоряжений..., 1920, № 4, стор. 68.

¹⁹ ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 1, спр. 32, арк. 17.

ВУЦВК * від 25 березня 1920 р. за підписом голови Президії ВУЦВК Г. І. Петровського була опублікована постанова: «Весь папір, що придатний для друку і може бути використаний для цієї мети, повинен розподілятися виключно за нарядами Всевидаву через поліграфічні відділи Раднаргоспу»²⁰.

Накреслювалися заходи виробничо-практичного характеру, спрямовані на відбудову напівзруйнованої паперової промисловості України, зокрема, на забезпечення сировиною, паливом та іншими матеріалами, а також достатньою кількістю робочих рук паперових фабрик Змієва, Катеринослава й Одеси²¹. Паперові фабрики цієї постановою прирівнювалися до підприємств, що працюють на оборону, а перевезення паперу — до воєнних вантажів і проводилось позачергово.

Вже у травні 1920 р. до Харкова почали прибувати перші вагони з папером для потреб видавництв, які мали забезпечити трудящих соціалістичним друкованим словом.

Всі ці й ряд інших заходів Радянського уряду і Комуністичної партії дали можливість організувати випуск друкованої продукції в республіці. За далеко не повними даними на Україні вже в 1920 р. діяла чимала кількість газетних і книжкових видавництв, у тому числі Всеукраїнське державне видавництво. Більш-менш регулярно виходило 135 партійно-радянських газет і 11 журналів. Загальний річний тираж періодичної преси дорівнював 20 млн. примірників²². За офіційними даними, що збереглися в Центральному державному архіві Жовтневої революції УРСР, з 1 січня по 31 грудня 1920 р. на Україні було видано 559 назв книг, брошур та іншої літератури загальним тиражем 7 654 800 примірників²³.

Враховуючи умови часу, це була справжня трудова перемога видавництв республіки. Друкована продукція широко і всебічно використовувалась партійними організаціями України в ідеологічній боротьбі з внутрішніми й зовнішніми ворогами за перемогу й зміцнення нового соціального ладу, за побудову першої в світі соціалістичної держави.

* Ця газета, також як і «Комуніст», друкувалася двома мовами — російською і українською.

²⁰ Собрание Указов и Распоряжений..., 1920, № 4, стор. 68.

²¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 177, оп. 1, спр. 39, арк. 23.

²² Звіт Всеукраїнського державного видавництва УРСР за 1920 рік. В кн.: Збірник справоздань народних комісарів і центральних установ УРСР та уповноважених народних комісаріатів РРФСР 5-му Всеукраїнському з'їздові Рад України, Харків, 1921, стор. 18.

²³ ЦДАЖР УРСР, ф. 177, спр. 61, арк. 215.

Т. М. КОЛІШЕР,
Т. Б. СЛЮДІКОВА
ДРУКАРНЯ «ИСКРЫ» В УМАНІ

Видання іскрівської літератури в Росії — одна з найяскравіших сторінок історії боротьби В. І. Леніна та його соратників за створення ро-

бітничої марксистської партії нового типу. Транспортування революційної літератури з-за кордону потребувало величезних зусиль і чималих коштів. До того ж не всі транспорти, що надсилались редакцією «Искры», досягали місця призначення. Частину їх перехоплювали жандарми. У зв'язку з цим виникла необхідність друкарень «Искры» у межах країни. 1901 р. вони виникли в Кишиневі, Баку, на початку 1903 р. — в Нижньому Новгороді, а з середини 1903 р. — на Україні, в Умані.

Іскрівським друкарням присвячено кілька спеціальних монографій¹. Відомості про їх діяльність містять ряд праць².

На відміну від інших, найменше висвітлено Уманську друкарню. Між тим це була єдина друкарня «Искры» на Україні. Деякі дослідники стверджують, що «Искра» передруковувалась не лише в Умані, але й у Конотопі³, Харкові⁴. Багато плутанини відносно створення друкарні. Так, з жандармських документів відомо, що безпосереднім організатором її був соціал-демократ «Максим». Це ім'я приписують М. М. Литвинову, П. А. Красікову, П. Г. Смідовичу⁵. Щоб встановити істину варто звернутися до листування В. І. Леніна та редакції «Искры» з місцевими організаціями РСДРП у 1902—1903 рр., спогадів старих більшовиків, архівних документів.

У листопаді 1902 р. було завершено створення Організаційного комітету (ОК) по скликанню II з'їзду партії. Бюро його містилося в Харкові, а з квітня 1903 р. — в Києві. В ході підготовки до з'їзду ОК намагався налагодити видавничу справу, оскільки іскрівська Нижегородська і Миколаївська соціал-демократична друкарні, де друкувались матеріали ОК, не могли задовольнити потреб місцевих організацій РСДРП в літературі. Можливості відкриття нової друкарні в цей час були. Наприкінці 1902 р. в Одесі після об'єднання Південноросійського союзу соціал-демократів з місцевим комітетом РСДРП, Союз передав свою друкарню Російській організації «Искры», про що одеські агенти «Искры» К. О. Левицький та Р. С. Землячка надіслали повідомлення в Лондон редакції газети, в Самару — Г. М. Кржижановському та в Київ — членові ОК Ф. В. Ленгніку. Вони просили останнього приїхати в Одесу для прийняття друкарні⁶.

Зайнятий підготовкою до з'їзду, ОК не зразу відгукнувся на повідомлення одеситів. Боючись втратити друкарню через новий розкол в Одеській організації РСДРП, К. О. Левицький в листі від 31 грудня 1902 р. до редакції «Искры» сповіщав: «Петя (конспиративна назва Києва. — Авт.) вперто не писав і не пише. Ми прохали, щоб він кого-небудь прислав до нас прийняти від Південнореволюційного союзу добру Акулину (друкарню. — Авт.), передану їм в «Искру», бо ми можемо її втратити, там може статися розкол»⁷.

Першим на повідомлення з Одеси відгукнулось Самарське бюро Російської організації «Искры». В той час до Росії з-за кордону як агент «Искры» прибув В. В. Воровський, якому Г. М. Кржижановський

¹ С. Мурашов. Ленинская «Искра» и Нижегородская организация большевиков, М., 1956; А. Саркисов. Бакинская типография Ленинской «Искры», Баку, 1961; Ю. Г. Иванов. Подпольные типографии «Искры» в России. 1901—1903 гг., Кишинев, 1962; И. Г. Левитас, М. А. Москалев, Е. Ф. Флигерит. Революционные подпольные типографии в России (1860—1917), М., 1962.

² В. А. Бабко. В годы подполья, К., 1960; П. М. Шморгул. Більшовицькі організації на Україні в період першої російської революції (1905—1907), К., 1955; І. М. Премислер. Революційний рух на Україні на початку XX ст., К., 1958; С. О. Ктитарев. Ленінська «Искра» і піднесення революційного руху на Україні, К., 1959; Л. Суярко. Осяяні «Искрой», К., 1967; В. П. Степанов. Ленин и Русская организация «Искры», М., 1968; М. Р. Доній, М. І. Горбунова. Ленінська «Искра» і соціал-демократичні організації України, К., 1969.

³ В. А. Бабко. Назв. праця, стор. 20; А. Хижняк. Іменем Леніна єдині, К., 1968, стор. 33.

⁴ С. О. Ктитарев. Назв. праця, стор. 81—82.

⁵ Т. Слюдікова. Друкарня «Искры» в Умані. — «Наука і суспільство», 1966, № 7, стор. 10—12; Л. Суярко. Назв. праця, стор. 132; Умань. Путівник, Дніпропетровськ, 1968, стор. 24.

⁶ Перепіска В. І. Леніна и руководимых им заграничных партийных органов с социал-демократическими организациями Украины (1901—1905 гг.), К., 1964, стор. 287, 290.

⁷ Там же, стор. 296.

доручив поставити колишню друкарню Південноросійського союзу. 26 січня 1903 р. з приводу цього Гліб Максиміліанович писав до редакції «Искры»: «Шварц (В. В. Воровський.— Авт.) пише ключем «Влада землі» Успенського. Він тепер зайнятий пошуками місця для Акулини, що її Південноросійський союз передав у розпорядження «Искры». Ця справа під опікою Даши (Самарське бюро Російської організації «Искры»).— Авт.)⁸.

Зрештою Ф. В. Ленгнік вирішив друкарню не відправляти на Північ, а залишити її на Півдні Росії. З приводу цього К. О. Левицький повідомив 26 січня 1903 р. редакцію «Искры»: «Петя відмовив Соні (Самарське бюро Російської організації «Искры»).— Авт.) надіслати Акулину і вирішили, щоб вона залишилася тут»⁹. За рішенням ОК В. В. Воровського, який прибув до Одеси, було відряджено до Катеринослава для налагодження роботи друкарні місцевого комітету РСДРП¹⁰.

Наприкінці лютого — на початку березня 1903 р. з метою зміцнення зв'язків ОК з місцевими соціал-демократичними організаціями в Одесі побував П. А. Красіков. Місцеві іскрівці підшукали кількох чоловік для роботи в майбутній друкарні. П. А. Красіков, ознайомившись із станом справ, інформував редакцію «Искры»: «Солідна фірма пропонує друкувати два рази на місяць. Одночасно на обладнання потрібно 400 крб. і потім по 100—150 крб. в місяць на ведення, крім паперу. Запорука: постановка двох уже подібних підприємств, які успішно діють. Поставлять там, де потрібно»¹¹.

Є всі підстави стверджувати, що в цих листах саме й йдеться про майбутніх працівників Уманської друкарні, остаточне сформування колективу якої проходило за вказівкою ОК. А групу очолив «Максим». На основі дослідження можна вважати, що це був М. С. Макадзюб, на той час іскрівець, делегат II з'їзду РСДРП, а після з'їзду — меншовик. Відомо, що протягом 1901—1903 рр. він як «Антон» працював у південних комітетах України, разом з дружиною І. С. Новаковською, після створення ОК, виконував функції зв'язкового між останнім та друкарнею в Миколаєві¹². Слід зазначити, що Уманська друкарня в листуванні агентів «Искры» з редакцією газети проходила під назвою «антонова справа»¹³. Перше знайомство майбутніх працівників друкарні з Максимом і відбулося в Миколаєві, звідки останній привіз до Умані першу партію шрифту¹⁴.

Друкарню спочатку планувалось відкрити в Черкасах, куди вже було завезено близько 2 пуд. шрифту, деяке обладнання. Та підпільникам здалось, що їх помітила поліція, іскрівці вирішили переїхати до Умані — тихого провінціального містечка. Спочатку оселилися на Васильківській вулиці, а в червні підшукали більш підходяще приміщення — садибу лісного Зелинського на Дворянській, 75 (нині вул. Ленінської «Искры», 128). Вибір місця був вдалим. Садиба містилася на околиці міста, складалась з будинку на 4 кімнати з кухнею, флігеля, двох льохів, сарая, фруктового садка. Крім виходу на вулицю, був ще й запасний — через садок. Садибу орендували на ім'я Я. С. Новаковського, начебто комісонера по торгівлі сільськогосподарським інвентарем.

Наприкінці червня зібрались усі 9 працівників, поступово доставили 11,5 пудів шрифту, необхідну кількість паперу, фарбу, друкарську ма-

⁸ «Пролетарская революция», 1928, № 6-7, стор. 170.

⁹ Переписка В. И. Ленина..., стор. 307.

¹⁰ Н. П и я ш е в. Воровский, М., 1959, стор. 46—47.

¹¹ Переписка В. И. Ленина..., стор. 338.

¹² «Летопись революции», 1924, № 2, стор. 135.

¹³ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 24, оп. 1, од. зб. 1429, арк. 5.

¹⁴ ЦДІА УРСР, ф. 274, оп. 1, спр. 719, арк. 694.

шину, яку поставили в невеличкій кімнаті головного будинку, вікна якої виходили в закритий двір. На початку липня 1903 р. розпочали передрук брошури¹⁵, назву якої, на жаль, встановити не вдалося, а з одержанням № 41 газети «Искра» приступили до її перевидання.

Та не все йшло гаразд. Бракувало досвіду. Допомогу подав професіонал-революціонер П. Г. Смідович, який довго жив за кордоном, займався транспортуванням «Искры» і вивчав новий цинкографічний засіб передруку. На початку травня — наприкінці червня 1903 р. для ознайомлення з ним місцевих організацій РСДРП П. Г. Смідович приїхав до Росії. Деякий час він працював у Ростові-на-Дону. Департаменту поліції вдалося перехопити і перлюструвати лист, відправлений 7 червня 1903 р. з Ростова-на-Дону в Київ на адресу ОК, де повідомлялося: «Берлінська організація «Искры» прислала нам людину, щоб організувати хімічний передрук «Искры». Ми від цієї пропозиції відмовляємося. Чи не згодиться вам?»¹⁶.

П. Г. Смідович виїхав до Києва, а ОК направив його в Умань. Прибувши сюди, Петро Гермогенович побачив, що для застосування нового способу друкування в підпільній друкарні не було необхідних умов, як це й передбачала Н. К. Крупська¹⁷. Тоді П. Г. Смідович вирішив до одержання дальших вказівок щодо своєї роботи налагодити справу передруку «Искры» в Уманській друкарні звичайним, машинним способом. Він став фактичним керівником друкарні, інформував редакцію «Искры» про стан справ і труднощі в роботі.

Десь у середині серпня 1903 р. передрук № 41 «Искры» (тираж 3 тис. примірників) було закінчено. 18 серпня П. Г. Смідович повідомляв про це Н. К. Крупську, надіславши зразок продукції друкарні.

Редакція «Искры» була задоволена роботою уманців. «Дорогий друже, — відповідала П. Г. Смідовичу Н. К. Крупська, — одержано 4 Ваших листи і подаруночок. За все це велике спасибі... Сконцентруйте свої сили на одному. Те, що просите, буде надіслано негайно»¹⁸. Вказівка Надії Костянтинівни сконцентрувати сили на одному стосувалася перевидання «Искры».

Редакція «Искры» негайно відрядила до Росії двох агентів з № 42 газети — С. Андропова і Г. Шиллера, але вони були заарештовані при спробі перейти австрійський кордон. Під час обшуку у них знайшли праці В. І. Леніна і в циліндричній трубці поміж аркушів картону № 42 «Искры» на 8 піваркушах тонкого паперу¹⁹. № 42 «Искры» так і не потрапив до Умані вчасно.

В середині серпня 1903 р. розпочали, а на початку вересня закінчили передрук 3 тис. примірників № 43 «Искры».

Тираж негайно вивозили з Умані. Транспортуванням займалися спеціальні експедитори друкарні Х. Ш. Жорова та Б. С. Новаковська²⁰. Допомагала їм І. С. Новаковська, в обов'язок якої входило тримати зв'язок з ОК в Києві. Конспіруючись, ці жінки проживали в Умані на окремих квартирах від основної групи працівників друкарні.

Основна частина тиражу надходила до Києва в ОК, за вказівками якого експедитори розвозили газету по окремих організаціях. Газета була доставлена в Херсон, Полтаву, Миколаїв, Харків, Ялту,

¹⁵ ЦДІА УРСР, ф. 274, оп. 1, спр. 719, арк. 699.

¹⁶ Там же, ф. 275, оп. 1, спр. 259, арк. 3.

¹⁷ Переписка В. І. Леніна..., стор. 331—332.

¹⁸ Там же, стор. 367.

¹⁹ ЦДІА УРСР, ф. 419, оп. 1, спр. 3184, арк. 6—7.

²⁰ Там же, ф. 274, оп. 1, спр. 719, арк. 699.

Севастополь, Одесу, Катеринославу та інші міста півдня країни. Уманський експедитор побував також у Новгороді, Москві, Самарі та Казані²¹.

Розповсюдження газети не пройшло повз увагу жандармів. Начальник Київського охоронного відділу повідомляв Петербург: «Стало відомо, що друкарня уже поставлена десь і на ній видруковано 41 номер газети «Искра», який уже з'явився в обігу...»²². Жандарми розпочали пошуки. 15 серпня 1903 р. під їх нагляд потрапила Х. Ш. Жорова, яка привезла до Харкова № 41 «Искры». Вона відвідала члена місцевої організації РСДРП Г. І. Кузьменка, за яким жандарми вже стежили, оскільки підозрювали, що він приховує підпільну друкарню. Незабаром жандармам вдалося перехопити один примірник газети, привезеної уманським експедитором. В донесенні департаменту поліції вони писали, що знайдений № 41 газети «Искра» видруковано в підпільній харківській друкарні²³. Проте в ході дізнання це не підтвердилось. Експертиза встановила, що шрифт цілком тотожний з шрифтом друкарні Південнореволюційного союзу соціал-демократів, видання якого широко розповсюджувалося серед робітників Одеси наприкінці 1902 р.²⁴ Начальник Харківського охоронного відділу 10 жовтня 1903 р. з цього приводу писав: «Маю честь повідомити, що проведеною експертизою не вдалося довести надрукування № 41 «Искры» в Харківській друкарні»²⁵.

Філери охоранки слідували за Х. Ш. Жоровою з 15 серпня, після зустрічі її з Г. І. Кузьменком. Вони супроводили її до Полтави, Севастополя, Ялти та інших міст, а 6 вересня разом з нею прибули до Умані²⁶. Через кілька днів департамент поліції дав розпорядження Жорову не арештовувати, а простежити її зв'язки в Києві, Одесі, Миколаєві та ін.²⁷ Проте, що друкарня працювала саме в Умані, жандарми ще не знали.

А в Умані в цей час спішно завершувалося друкування № 43 «Искры». Справа в тому, що у підпільних друкарів виникла підозра провалу. На початку вересня П. Г. Смідович виїхав до Миколаєва, щоб привезти паперу та шрифту. Але Миколаївська друкарня на вул. Слободській, 34 (нині вул. Севастопольська), де друкувались матеріали для Організаційного комітету по скликанню II з'їзду партії²⁸, потрапила під таємний нагляд поліції. Приїзд «гість», як прозвали П. Г. Смідовича філера, на Шосту Слобідську зразу ж засікла охоранка. 3 вересня П. Г. Смідович, нічого не підозрюючи, здав до ст. Христинівка багаж з друкарським устаткуванням. За ним на місце призначення прийшла одна із співробітниць друкарні. Вона переправила багаж до ст. Умань, де 4 вересня при одержанні його і була заарештована.

Дізнавшись про це, уманські друкарі закопали на дворі садиби все друкарське обладнання. Минуло кілька днів, але жандарми не з'являлись. Тоді викопали машину і додрукували останню частину тиражу № 43 «Искры».

Водночас у Київ, де після II з'їзду РСДРП перебувала Російська частина ЦК, було надіслано зв'язківця для отримання інструкції щодо дальшої долі друкарні. В Києві було вирішено перевезти основну частину друкарського устаткування до Конотопа, де жила рідня одного з актив-

²¹ ЦДІА УРСР, ф. 275, оп. 1, спр. 85, арк. 153—157; ф. 274, оп. 1, спр. 719, арк. 699—701.

²² Там же, ф. 275, оп. 1, од. зб. 10, арк. 132.

²³ Там же, ф. 304, оп. 1, спр. 17, арк. 94, 131.

²⁴ Там же, ф. 386, оп. 1, спр. 98, арк. 162.

²⁵ Там же, ф. 304, оп. 1, спр. 18, арк. 117.

²⁶ Там же, ф. 275, спр. 85, арк. 145—148.

²⁷ Там же, арк. 175; ф. 304, спр. 17, арк. 230, 237.

²⁸ «Летопись революции», 1924, № 2, стор. 135.

них діячів «Искры» І. І. Радченка. Ще в середині 1901 р. він, займаючись транспортуванням «Искры», влаштуванням підпільної іскрівської друкарні в Кишиневі, намагався організувати підпільну друкарню на хуторі своїх батьків під Конотопом²⁹. В березні 1902 р., після масових арештів членів Російської організації «Искры», І. І. Радченко разом з М. О. Сільвіним приїздив до Конотопа, щоб підшукати місце для складу іскрівських видань³⁰. Таке місце було знайдено в іконописній майстерні В. І. Лисенка. Скористатись цим приміщенням в той час не довелося. М. О. Сільвін, а наприкінці 1902 р. І. І. Радченко були заарештовані.

Коли потрібно було терміново перевезти в інше місце уманську друкарню, Російська частина ЦК вирішила скористатися цією адресою для тимчасового переховування друкарні. Пустити її в дію в садибі Лисенка було неможливо, оскільки, крім численної родини самого хазяїна, тут працювало і проживало 16 робітників. До майстерні приїжджали люди, завозили і вивозили матеріал та готову продукцію. Крім того, сам В. І. Лисенко лише співчував революційному рухові, але не був причетний до соціал-демократії. В середині вересня до нього прибув на розвідку представник Києва. Одержавши згоду на привезення друкарні, її працівники вивезли 20 вересня до Конотопа основне устаткування, а самі виїхали до Києва, Інгульця Херсонської губернії, Миколаєва³¹, а дехто — за кордон. Проте, намагання врятувати друкарню були марні. За діями революціонерів пильно стежили жандарми.

24 вересня 1903 р. начальник Київського охоронного відділу телеграфував департаменту поліції про можливість в ніч на п'ятницю, 26 вересня, арештів в Конотопі, Умані, Гомелі, Києві. Арешт в Конотопі було доручено помічникові начальника Київського охоронного відділу Єрьоміну. 25 вересня о 12 годині ночі останній разом з повітовим справником, двома поліцейськими наглядачами, городовими вдерлися до майстерні³², а наступного дня він доповідав про виявлення с.-д. друкарні в майстерні Лисенка з набором № 43 «Искры»³³.

Під час обшуку на горищі в чемодані було знайдено друкарський шрифт, частину набору № 43 «Искры», загорнутого в окремі пачки, всього 2 пуди 32 фунти, у коморі — 1 пуд 8 фунтів шрифту, дві залізні рами, в кабінеті Лисенка — 3 пуди 35 фунтів шрифту, залізний верстат, 4 валики та ін.³⁴

Жандарми справу назвали «Конотопською підпільною друкарнею»³⁵. Проте, в ході слідства вони встановили, що виявлена «в м. Конотопі друкарня була лише привезена в Конотоп з м. Умані Київської губернії, де... друкувалась злочинного змісту газета «Искра», що надсилалася... в інші міста Росії»³⁶. Цей висновок підтверджується протоколом експертизи, де сказано, що шрифтом, знайденим у Конотопі, надруковано № №41, 43 «Искры», але не в квартирі Лисенка, оскільки для цього в Конотопі бракувало частин машини³⁷.

Це цілком слушно, бо з 20 до 25 вересня технічно неможливо було б налагодити верстат. До того ж друкарське устаткування в Конотопі на час арешту було навіть не розпаковано. Та й сам Лисенко в

²⁹ Ленинский сборник, VI, стор. 73.

³⁰ М. А. Сильвин. Ленин в период зарождения партии, Л., 1958, стор. 254.

³¹ ЦДІА УРСР, ф. 275, оп. 1, спр. 85, арк. 143, 161, 188.

³² Там же, ф. 317, оп. 1, спр. 2202, арк. 3.

³³ Там же, ф. 275, спр. 85, арк. 10, ф. 317, спр. 2202, арк. 2.

³⁴ Там же, ф. 275, оп. 1, спр. 85, арк. 17; ф. 274, спр. 717, арк. 173.

³⁵ Там же, ф. 274, оп. 1, спр. 717, 718, 719; ф. 336, оп. 1, спр. 146—152; ф. 317, сп. 1, спр. 2202; ф. 275, оп. 1, спр. 85.

³⁶ Там же, ф. 274, оп. 1, спр. 719, арк. 807.

³⁷ Там же, спр. 718, арк. 515—516.

своїх свідченнях показав, що його майстерню використовували як склад, а особи, які перевозили машину, одного разу при ньому роздивлялися карту Чернігівської губернії, мабуть, підшуковуючи нове місце для перебазування друкарні³⁸.

В ніч на 26 і 31 вересня численні арешти відбулися також у Києві, Широкому, Харкові, Гомелі. Слідство тривало близько двох років. Жандарми намагалися притягнути до відповідальності й М. І. Ульянову. Начальник київського охоронного відділення 3 січня 1904 р. повідомляв департамент поліції, що у М. І. Ульянової «при обшуку знайдено фотографічний знімок будинку, де розташовувалась в Умані друкарня «Искры», арештована в Конотопі»³⁹. Цей документ свідчить, що Ульянови знали про діяльність Уманської друкарні.

До слідства було притягнуто 22 особи. Не всі стійко трималися під час дізнання. Двоє дали одверті свідчення. Це — друкар Камермахер (згодом намагався відмовитися від своїх свідчень) та В. І. Лисенко. Останній у своїх листах до прокурора Харківської судової палати благав урятувати його від можливої розправи. «Після проголошення мене шпигуном і провокатором,— писав він,— я не в силі більше залишитися в товаристві, яке з великим трудом переносив до цього часу... хоч у підвал киньте мене, але врятуйте від середовища, в яке я попав»⁴⁰. За чистосердечне «покаяння» жандарми звільнили цього зрадника з-під арешту.

26 жовтня 1904 р. слідство було закінчено і, щоб не привертати уваги громадськості, направлено прокуророві Уманського окружного суду⁴¹. Проте революційні події в країні змусили царські власті прикрити цю справу⁴² і звільнити всіх з-під арешту.

Зіставлення різних за характером і походженням джерел — партійного листування, мемуарної літератури, документальних матеріалів органів жандармсько-поліцейського розшуку, суду і прокуратури дає змогу уявити діяльність першої і єдиної на Україні підпільної іскрівської друкарні в Умані, що відіграла значну роль у розповсюдженні «Искры» в Росії.

³⁸ ЦДІА УРСР, ф. 274, оп. 1, спр. 718, арк. 290.

³⁹ Там же, ф. 275, оп. 1, спр. 296, арк. 10-а.

⁴⁰ Там же, ф. 336, оп. 1, спр. 146, арк. 245.

⁴¹ Там же, спр. 151, арк. 217; спр. 152, арк. 236.

⁴² Там же, ф. 317, спр. 2202, арк. 52—53.

В. С. КУК

ХАРКІВСЬКІ ШКОЛИ — КОЛЕГІЯ ТА ДОДАТКОВІ КЛАСИ

Важко уявити собі культурне життя Харкова XVIII ст. без Колегії, що внесла вагомий вклад у скарбницю духовної культури українського та російського народів. Це був дуже шанований і визнаний народом ви-

щий навчальний заклад, що іноді навіть офіційно іменувався академією¹.

З 1726 р. і аж до кінця 60-х років XVIII ст. Колегія була єдиним на Слобідській Україні освітнім центром. Але в другій половині XVIII ст. відкрилися: Казенне училище, або Додаткові класи (1768—1798 рр.), Головне народне училище (1789—1805 рр.), малі народні училища, приватні чоловічі й жіночі пансіони. Тоді це були серйозні освітні заклади, в яких здобували ґрунтовну загальну й спеціальну освіту з різних галузей знань близько одної тисячі учнів усіх станів населення.

¹ А. С. Лебедев. Харьковский коллегіум как просветительный центр Слободской Украины до учреждения в Харькове университета, М., 1886, стор. 10.

Найповніше досліджено Харківську колегію. Про неї є монографії, мемуарна література, низка статей у журналах, окремі розділи у працях про культурно-наукове та освітньо-шкільне життя на Слобідській Україні XVIII ст.² Робота інших харківських шкіл, зокрема Додаткових класів, згадується лише мимохідь. Про Класи трапляються згадки переважно в працях, що відбивають діяльність Колегії або ж культурно-освітнє життя Харкова чи Слобідської України. Проте відомості подано без покликів на документи, тому вони викликають серйозні сумніви щодо своєї вірогідності. Уваги заслуговують спогади сучасників (В. Ярославського, В. Зуєва, Г. Ф. Квітки-Основ'яненка та інших), що містять чимало цінних фактів про заклад, а також про події тих часів.

Винятком є історична монографія Д. І. Багалія «Історія міста Харкова», де у розділі «школи й освіта» дано короткий історичний нарис про створення і діяльність Додаткових класів.

Щодо Додаткових класів склалась помилкова думка, начебто вони були створені й існували при Харківській колегії. Ця кардинальна помилка спричинилась до цілого ряду інших помилкових тверджень.

Історія створення Класів починається з доповідної записки сенаторів Шаховського, Паніна і Олсуф'єва цариці Катерині II від 20 травня 1765 р., що її вони склали після розгляду проектів Слобідсько-українського губернатора Щербиніна. Сенатори просили: «По случаю ж состоящего в Харькове Коллегиума не соизволите ли в. и. в. повелеть приказать сделать класс инженерства, архитектуры и геодезии, а при том кто пожелает и других наук, художеств и иностранных языков обучать, из которых со временем для общества может быть польза»³.

Десь через два місяці в інструкції губернаторові Щербиніну Катерина II повеліла: «К прибавляемым ныне в Харьковском Коллегиуме наукам прибавить классы французского и немецкого языков, математики и геометрии, и рисования, а особливо инженерства, артиллерии и геодезии, на что и сумма до 3 000 руб. из неокладных доходов определяется, и у кого тот Коллегиум состоит с тем губ. канцелярии, о лучшем восстановлении и распространении наук, дабы со временем для общества могла быть польза, учиня сношение, употребить общее старание, и что учинено будет, представить правительствующему сенату»⁴.

В наведених документах йдеться лише про те, щоб губернська канцелярія спільно з Колегією подбали про заснування Додаткових класів. Розпочаті переговори швидко перейшли в суперечки. Договірні сторони — світська (губернська канцелярія, у віданні якої мали бути Додаткові класи) та духовна (єпархіальне правління, у віданні якого перебувала Колегія) до згоди прийти не могли. Д. І. Багалій відзначав, що ініціатива заснування Додаткових класів належала світській владі і «була зв'язана з реформами першого харківського губернатора Щербиніна. Створюючи тут нові загальногубернські установи й бажаючи довести їх перевагу над попередніми, уряд, природно, хотів висловити свою опіку і в справі народної освіти». Проте Д. І. Багалій вважав, що причиною непорозуміння між Щербиніним та Білгородським єпископом Порфирієм були їх норови. «В характері Щербиніна, — пише він, — були такі риси деспотизму, які озброїли проти нього єпископа Порфирія, котрий у свою чергу мав перебільшене поняття про свою владу»⁵. Та суть суперечок

² Д. И. Багалей и Д. П. Миллер. История города Харькова за 250 лет его существования (с 1655-го по 1905-й год), т. 1, (XVII—XVIII вв.), Харьков, 1905. стор. 391—392.

³ Полное собрание законов Российской империи, т. XVII, № 12397.

⁴ Там же, № 12430.

⁵ Д. И. Багалей и Д. П. Миллер. Назв. праця, стор. 404.

полягала не тільки в цьому, а в певних тенденціях, стремліннях суспільних груп. Порфирій, безперечно, знав про задуми губернатора й тому зробив усе можливе, щоб не допустити створення при Колегії Додаткових класів. У цьому його підтримував синод.

Щербинін домігся того, що наприкінці 1767 р. сенат затвердив «Положення» про Додаткові класи, віддав усі 3 тис. крб. на їх утримання і погодився спорудити будинок для Класів на території Колегії. Тимчасово ж наказав для Класів «перестроить хоромы, состоящие на каменном фундаменте в саду сего Коллегиума»⁶.

Щоб не впустити на подвір'я Колегії Додаткових класів єпископ Порфирій звелів згадані «хороми» зруйнувати й перебудувати на бурсу. Але губернатор силою своєї влади заборонив це робити й конфіскував дім. Єпископ скаржився на незаконні дії губернатора в синод, але безрезультатно⁷. Тільки через три роки припинилися суперечки. 2 лютого 1768 р. Додаткові класи були відкриті⁸, але зовсім в іншому плані, ніж передбачалося на початку 1765 р. Вони не стали додатком при Колегії чи її складовою частиною, а становили цілком самостійний і незалежний навчальний заклад. Про це свідчать такі незаперечні дані: класи підпорядковувалися Слобідсько-українській губернській канцелярії, а їх директор підкорявся наказам губернатора. Колегія ж була у віданні Білгородського єпархіального духовного правління, і її ректор виконував розпорядження єпископа. Вже цієї різниці достатньо, щоб Додаткові класи вважати за цілком самостійну установу. Крім того, вони мали власні штати й бюджет, а також зовсім інше навчальне спрямування⁹.

Зв'язувало Класи з Колегією тільки те, що, приблизно, до 1773 р. вони містилися на території Покровського училищного монастиря, поряд з приміщеннями Колегії. Учням останньої відповідно до угоди між Колегією й Класами дозволялося безплатно навчатися у новостворених Класах. Це пояснювалося тим, що з учнів, які вже здобули у Колегії загальну освіту, швидко можна було підготувати кваліфікованих фахівців. Про це свідчать «Пункты, по которым всем чинам находящимся в классах: учащим и учащимся поступать надлежит» (1773 р.)¹⁰.

Підсумовуючи сказане, бачимо, що вважати Додаткові класи за складову частину Колегії немає жодних підстав. Чому ж, однак, в історичній літературі ототожнюються ці два самостійні навчальні заклади?

У 1765—1767 рр. справді планувалось утворити при Колегії кілька додаткових класів реального напрямку. Але після марних переговорів зацікавлених сторін 1768 р. довелось відкрити Класи без допомоги Колегії. Таким чином, у Харкові утворилась нова світська школа з досить незвичайною назвою: Додаткові класи. Водночас у офіційних документах училища поряд з цією назвою вживаються ще й різні її варіанти: «прибавочные науки», «классы прибавочных наук», «вновь прибавочные здесь классы», «новозаводимые классы наук», «классы» і т. п. У документах за 1790-і роки: «Харківське казенне училище» або варіанти: «казенные училища», «здешние казенные училища», хоч іноді трапляються: «Харьковские казенные классы» і «здешние классы» тощо.

Слід зазначити, що в документах училища (звіти, листування, договори з учителями тощо) поруч його назви немає слів «при (у) Харківській колегії». Зате в доповідних записках губернатора Щербиніна Ка-

⁶ Там же, стор. 554.

⁷ А. С. Лебедев. Белгородские архиереи, Харьков, 1902, стор. 148—149; Д. И. Багалеи и Д. П. Миллер. Назв. праця, стор. 405—407.

⁸ Д. И. Багалеи и Д. П. Миллер. Назв. праця, стор. 407.

⁹ Там же, стор. 551—554; ЦДІА УРСР у Харкові, ф. 339, спр. 1118, арк. 35; Центральний державний архів актів (далі — ЦДАДА), ф. 16, спр. 1004, арк. 54.

¹⁰ ЦДІА УРСР у Харкові, ф. 339, спр. 1118, арк. 36.

терині II таке є. Наприклад, у «записці до доповіді про півчих» (1773 р.) для визначення училища сказано: «...в новозаводимых в Харьковском коллегииуме классах наук»¹¹. Пояснюється це тим, що Класи так були названі в указах імператриці від 1765 р., і губернатор, зрозуміло, не наслідювався у доповіді на її ім'я називати їх інакше. Саме вказівка «при Колегії» спричинилася до виникнення ілюзії, ніби класи наук справді існували в Колегії. Хоч назва установи має важливе значення для визначення її самостійного характеру, але вирішує справу сукупність усіх інших факторів. У даному випадку тільки в окремих документах (довідні записки губернатора цариці) вживається назва з додатком слів «у Колегії», у інших — їх немає зовсім; зате сукупність ряду інших важливих даних свідчить про цілковиту незалежність Класів від Колегії.

Так, Петербурзький академік В. Зуєв зазначав, що в Харкові, крім семінарії (Колегії), «є друге училище, яке називається «Класи»¹². Письменник Г. Ф. Квітка-Основ'яненко, розповідаючи про Харків 1780-их років, указував: «Тоді було училище під безпосереднім розпорядженням губернатора, яке не мало іншої назви, як тільки Класи»¹³.

У заяві Г. С. Сковороди на ім'я губернатора Щербиніна від 1768 р. про зарахування його на посаду вчителя говориться: «Я перед тим був вчителем піітики в тутешньому колегіальному монастирі; тепер же дізнався, що потрібно в знову доданих (внов прибавочных) классах вчителя для пояснення поступившим у ці класи учням катехизису... Прошу призначити мене в ці класи вчителем»¹⁴.

Відомо, що Г. С. Сковорода вчителював у Харківській колегії протягом 1759—1760 рр. та 1763—1764 рр. Після конфлікту з начальником Колегії, Білгородським єпископом, він залишив педагогічну працю у цьому закладі. В 1768 р. губернатор Щербинін прийняв філософа на вчительську посаду не в Колегію, як це часто зустрічається у літературі, а в Додаткові класи, що існували окремо від Колегії і єпископові не підпорядковувалися.

Харківське казенне училище (Додаткові класи) було цілком світським, напіввійськовим середнім навчальним закладом, типу кадетського корпусу. Виховання учнів, відповідно до «Положення про училище», велося «на підставі апробованого про Кадетський корпус статуту»¹⁵.

Аналогічний військово-цивільний заклад (Канцелярський курінь) існував на Україні за часів гетьманщини у м. Глухові, де викладалася юриспруденція, камеральні (фінансово-економічні) науки, військова справа, а також музика і співи¹⁶. На піввійськовий характер Класів виразно вказували його сучасники. Наприклад, В. Ярославський згадував, що «Класи» були на зразок кадетського корпусу»; казенні вихованці носили військові мундири, зброю та відвідували практичні військові заняття, де опановували артилерійську стрільбу, будівництва фортець, їх здобування тощо¹⁷.

Г. Ф. Квітка-Основ'яненко зазначав, що класні вихованці складали роту кадетів, вони мали «амуніцію приличну», а літом на практиці зай-

¹¹ ЦДІА УРСР у Харкові, ф. 339, спр. 1118, арк. 7, 21, 35; спр. 882, арк. 7—8; ф. 665, спр. 80, арк. 8, 11; «Южный край» (Харків), 22 березня 1885 р.

¹² Путешественные записки Василия Зуева от С.-Петербурга до Херсона в 1782 году. Спб., 1787, стор. 189.

¹³ Г. Ф. Квітка-Основ'яненко. Твори, т. VI, К., 1957, стор. 157.

¹⁴ Д. И. Багалей и Д. Г. Миллер. Назв. праця, стор. 411.

¹⁵ Там же, стор. 551.

¹⁶ В. Кук. Канцелярський курінь у Глухові.— «Знання та праця», 1969, № 2, стор. 18.

¹⁷ «Харьковский сборник» на 1887 г., вип. 1, Харків, 1887, стор. 31—32.

мались «військовими екзерциціями», опановували мінерську справу, вчилися стріляти, будувати редути тощо¹⁸.

Училище мало широку навчальну програму реально-професійного напрямку, цілком відмінну від програм діючих тоді на Україні слов'яно-греко-латинських колегій та Київської академії. Тут викладались: закон божий, або катехизис, російська мова, історія, географія, логіка, риторика тощо. Головна увага приділялась математиці (арифметика, геометрія, тригонометрія і алгебра), фізиці й механіці, іноземним мовам (французька, німецька та ін.). Крім того, викладались такі предмети, як фортифікація і артилерія, геодезія, живопис, архітектура тощо¹⁹.

Не всі класи «наук» створювалися одразу. Так, клас співу й інструментальної музики офіційно був відкритий 1773 р. На його утримання казна щорічно відпускала додатково 1000 крб.²⁰ 1783 р. розпочав роботу спеціальний архітектурний клас²¹. У 1792 р. Харківський губернатор Кашенський у доповідній записці цариці просив відкрити в училищі клас навігації, що готував би фахівців для чорноморського флоту. Але дозвол на це не надійшов²².

Слід зауважити, що тоді слово «клас» означало повний комплекс навчання якоїсь одної науки. Наприклад: архітектурний клас, вокальний та інструментальний тощо. Навчання у класі тривало кілька років. Невипадково Казенне училище в офіційних документах іноді згадується як «додаткові науки», «класи наук», «казенні училища» і т. п.

Додаткові класи готували кадри кваліфікованих фахівців багатьох професій: учителів, перекладачів іноземних мов, геодезистів, землемірів і картографів, артилеристів, архітекторів, художників, музикантів, співаків тощо. До них приймали дітей шести-семи років всіх вільних станів. Навчання тривало до двадцятирічного віку. Діти незаможних батьків були на цілковитому казенному утриманні, інші платили за навчання. Лише учні Колегії навчались у Класах безплатно²³.

Казенне училище проіснувало 30 років. 1798 р. його об'єднано з Харківським головним народним училищем.

У радянський період діяльність Казенного училища ніким спеціально не досліджувалась, і автори, які торкаються цього питання повторюють старе. Так, в УРЕ про училище згадується у зв'язку з Колегією: «В 1765 на вимогу дворянства у Колегіумі створено класи французької і німецької мов, математики, інженерної справи, артилерії і геодезії та ін.»²⁴ Такі ж помилкові місця є і в академічному виданні історії України²⁵.

У праці «Харківська область», зокрема, говориться: «В 1765 році, на вимогу дворянства, в Колегіумі створені класи французької і німецької мови, музичні, математики, інженерної справи. В 1768 р. виникли ще Додаткові класи, частина яких стала, по суті, першим після Петербурзької академії мистецтв казеннокоштным художнім навчальним закладом України... В 1768 році було відкрито Казенне училище... В Казенному училищі навчалися діти дворян»²⁶.

Безумовно, що в майбутніх виданнях допущені помилки будуть виправлені, і Додаткові класи займуть належне місце в історії духовної культури Слобідської України XVIII ст.

¹⁸ Г. Ф. Квітка-Оснорянченко. Твори, т. VI, стор. 162.

¹⁹ ЦДІА УРСР у Харкові, ф. 632, спр. 1364, арк. 36.

²⁰ Там же, ф. 339, спр. 1118, арк. 22—23.

²¹ Д. И. Багалей и Д. П. Миллер. Назв. праця, стор. 413—414.

²² ЦДАДА, ф. 16, спр. 1004, арк. 53—54.

²³ Д. И. Багалей и Д. П. Миллер. Назв. праця, стор. 551—556.

²⁴ УРЕ, т. 15, К., 1964, стор. 448; т. 17, стор. 406.

²⁵ Історія Української РСР, т. 1, К., 1967, стор. 343.

²⁶ Історія міст і сіл УРСР. Харківська область, К., 1967, стор. 72.

Повертаючись до надрукованого

ЩЕ РАЗ ПРО ЧЕРВОНІ ГАЛИЦЬКІ ЧАСТИНИ

В статті І. М. Сірка, Ю. Д. Лапшина «Червоні галицькі частини в боротьбі за владу Рад», опубліковану в «Українському історичному журналі», 1967, № 12, згадується про комуніста-галичанина Нагуляка — комісара Харківської школи Червоних старшин (ХШЧС) у вересні 1920 р.

Це наштовхнуло мене на думку звернутися через «Український історичний журнал» до колишніх слухачів ШЧС ім. ВУЦВК і тих, хто воював у галицьких частинах, поділитися спогадами, підказати, де можна знайти про них матеріали.

Кілька слів з історії школи, слухачем якої був автор даної замітки. Заснована згідно за наказом революційної військової Ради Південно-Західного фронту 19 червня 1920 р. вона отримала назву — Школа Червоних старшин Харківського військового округу. Через місяць стала називатися Центральною Школою Червоних старшин, а весною 1921 р. — 1-ю Харківською школою Червоних старшин, у жовтні 1923 р. — 5-ю об'єднаною Харківською Школою Червоних старшин, наприкінці 1924 р. — Школою Червоних старшин ВУЦВК. 1937 р. вона стала училищем Червоних старшин ім. Верховної Ради УРСР, а через рік була реорганізована в Харківське артилерійське училище протитанкової артилерії.

Слухачами першого року навчання були партійні, радянські працівники, а також рядовий і командний склад Червоної Армії. Так, у 1920 р. тут навчалося з ЦК КП(б)У 12 чол., з галицького бюро — 9, з губкому КП(б)У — 3, губпартшколи — 17, від галичан, які перебували в Казані, — 134. Всього 342 чоловіки¹. Хто ці товариші, як склалися їх долі? Всі ці питання чекають на своїх дослідників.

ХШЧС ім. ВУЦВК не тільки готувала командирів для Червоної Армії, а курсанти її виконували відповідальні урядові завдання. Особовий склад ХШЧС ніс почесну варту на партійних і комсомольських з'їздах, конференціях КП(б)У, Всеукраїнських з'їздах Рад, сесіях ВУЦВК II конгресу Комінтерну та ін. За зразкове виконання урядових завдань уряд УРСР неодноразово виносив подяки і нагороджував цінними подарунками курсантів ХШЧС. Так, від імені 5-го Всеукраїнського з'їзду Рад (16 лютого — 4 березня 1921 р.) Президія ВУЦВК нагородила 300 слухачів².

Почесними курсантами школи були М. І. Калінін, Г. І. Петровський, М. В. Фрунзе, В. П. Затонський, А. І. Єгоров та інші партійні й державні діячі того періоду. Вихованцями ХШЧС ім. ВУЦВК були Герої Радянського Союзу маршал Радянського Союзу К. С. Москаленко, генерал армії С. Г. Поплавський, а також генерал-лейтенант К. М. Дерев'янко, генерал-майор авіації у відставці М. Х. Гордієнко та багато ін.

Значну допомогу подавали училищу партійні, радянські органи, комсомольці міста Харківщини. Голова ВУЦВК Г. І. Петровський, голова РНК УРСР В. Я. Чубар та інші діячі партії й уряду часто відвідували школу.

22 вересня 1968 р. у Харкові на вулиці Володарського, де містилася школа, встановлено меморіальну дошку, рішенням міськради одну з вулиць міста названо вулицею Червоних старшин, у 107-ій середній школі відкрита кімната бойової слави. Багато матеріалів для музею зібрали червоні слідопити, вчителі та ДТСААФ школи. Допомагають юним історикам партійні і радянські органи, комсомольці міста, а також ветерани ХШЧС, які проживають в різних куточках нашої Батьківщини.

20 липня 1970 р. минає 50 років від дня заснування училища Червоних старшин ім. Верховної Ради УРСР. До цієї дати група ветеранів колишніх вихованців, викладачів і командирів одного з перших військово-учбових закладів РСЧА готує брошуру, присвячену школі й її вихованцям.

Почесний обов'язок історика розповісти молодим будівникам комунізму про школу Червоних командирів.

М. Г. КРИВОЛАПОВ

¹ «Червоний юнак», Харків, 1925, стор. 8—9.

² «Червоний юнак», стор. 15—16.

ВИСНОВКИ З НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Ф. Й. СТРЕЛЬЧЕНКО

Діяльність КП(б)У в галузі державного будівництва у відбудовний період

При висвітленні даної теми використано твори В. І. Леніна, матеріали з'їздів, конференцій КПРС, партархіву Інституту історії партії ЦК КП України (ф. 1, оп. 13; оп. 145-а), ЦДАЖР УРСР (ф. 2, оп. 2) та літературу з даного питання.

В. І. Ленін надавав величезного значення національно-державному будівництву, яке він вважав невід'ємною складовою частиною партійної вимоги про самовизначення націй. З ім'ям В. І. Леніна нерозривно пов'язано виникнення, зміцнення і розквіт Української РСР. У відбудовний період державне будівництво на Україні очолила Комуністична партія України. Програмними документами у цій важливій справі були настанови вождя партії і соціалістичної держави В. І. Леніна, викладені в «Проекті резолюції ЦК РКП(б) про Радянську владу на Україні», в промові і заключному слові на VIII Всеросійській партійній конференції і в «Листі до робітників і селян України з приводу перемог над Денікінієм».

У зміцненні Радянської влади велику роль відіграв союзний робітничо-селянський договір між РСФРР і УРСР, укладений 28 грудня 1920 р. 29 грудня його затвердив VIII Всеросійський з'їзд Рад, а в березні 1921 р. — Всеукраїнський з'їзд Рад.

Здійснюючи ленінські настанови, Комуністична партія України вжила рішучих заходів щодо зміцнення органів державної влади, відбудови народного господарства, поліпшення матеріального добробуту і культури трудящих республік. Так, січневий Пленум ЦК КП(б)У (1921 р.) визнав за необхідне всі постанови VIII з'їзду Рад РСФРР в галузі господарського будівництва проводити на Україні повністю, вказав про перетворення ВУЦВК в орган верховного контролю за всіма радянськими установами.

V Всеукраїнський з'їзд Рад (25 лютого — 3 березня 1921 р.) обговорив питання господарського і радянського будівництва.

Надзвичайно важливого значення у досліджуваній період партія надавала створенню економічного фундаменту Радянської влади, зміцненню союзу робітничого класу з селянством, дружби народів нашої країни.

Розв'язанню цих важливих завдань був присвячений X з'їзд РКП(б) (березень 1921 р.), який за пропозицією В. І. Леніна ухвалив постанову про перехід від політики воєнного комунізму до нової економічної політики. У резолюції «Про чергові завдання партії в національному питанні» накреслювались заходи по ліквідації фактичної первинності раніш пригнічених народів Росії, зміцненню дружби і співробітництва всіх національностей нашої країни.

Для впровадження практичних заходів по здійсненню рішень X з'їзду РКП(б) на початку травня 1921 р. була скликана Перша Всеукраїнська нарада КП(б)У, яка обговорила питання про перехід до нової економічної політики, про продподаток і копнезами, національно-культурне будівництво.

З середини 1922 р. на Україні, в Білорусії, Азербайджані, Вірменії, Грузії широко розгорнувся об'єднавчий рух трудящих за створення єдиної союзної держави. Цей рух очолила Комуністична партія, керована В. І. Леніним. У серпні 1922 р. ЦК РКП(б) створив спеціальну комісію для обговорення питання про об'єднання республік, до складу якої від Радянської України увійшли М. В. Фрунзе і М. О. Скрипник. Комісія розглянула розроблені Й. В. Сталіним тези, якими передбачався вступ Радянських республік до складу РСФРР на правах автономних республік.

В. І. Ленін, незважаючи на тяжку хворобу, ознайомившись з тезами комісії, піддав критиці ідею «автономізації». У листі до членів Політбюро ЦК РКП(б) 26 вересня 1922 р. він запропонував розробити принципово іншу форму об'єднання незалежних республік в новому державному об'єднанні — Союзі Радянських Республік, куди б РСФРР входила на рівних правах з усіма незалежними республіками.

Ленінський план утворення Союзу РСР був покладений в основу обговорення питання про державне об'єднання суверенних радянських республік пленумом ЦК РКП(б) 6 жовтня 1922 р.

10—14 грудня 1922 р. в Харкові відбувся VII Всеукраїнський з'їзд Рад, який одностайно затвердив «Декларацію про утворення Союзу РСР» і постанову «Про основи Конституції СРСР». Аналогічні рішення прийняли з'їзди Рад РСФРР, Закавказької федерації і БСРР.

30 грудня 1922 р. в Москві відбувся I Всесоюзний з'їзд Рад. В його роботі взяли участь 2215 делегатів, у тому числі 364 від Української РСР. З'їзд ухвалив

«Декларацію про утворення СРСР» і «Договір про утворення СРСР», обрав Центральний Виконавчий Комітет Союзу РСР у складі 371 члена і 133 кандидатів. Головами ЦВК були обрані М. І. Калінін, Г. І. Петровський, О. Г. Черв'яков і М. М. Наріманов. У липні 1923 р. друга сесія ЦВК СРСР обрала В. І. Леніна Головою загальносоюзного уряду.

Після I Всесоюзного з'їзду Рад Президія ЦВК СРСР під керівництвом РКП(б) приступила до виробки Конституції СРСР, у розробці якої брали участь представники України.

В. І. Ленін уважно поставився до адміністративно-територіального районування України. Коли у 1922 р. Держплан запропонував розділити Україну на два райони: Південно-західний з центром у Києві і Південний гірничо-промисловий з центром у Харкові, то представники України висловилися проти цього. Володимир Ілліч в листі «Про районування України» писав: «Українські товариші турбуються з приводу плану районування України. По їх переконанню потрібно зберегти Укр. Соц. Рад. Респ., як єдиний район».

У 1922 р. за вказівкою В. І. Леніна уряд України почав проводити нову адміністративно-територіальну реформу. 25 жовтня 1922 р. сесія ВУЦВК затвердила основні принципи нової реформи — перехід до триступеневої системи управління: центр — округ — район замість чотириступеневої: центр — губернія — повіт — волость, яка існувала раніше. У березні 1923 р. сесія ВУЦВК затвердила новий адміністративно-територіальний поділ України.

20 червня 1923 р. пленум ЦК КП(б)У обговорив питання «Про союзне будівництво». 6 липня II сесія ЦВК СРСР одностайно затвердила Основний закон (Конституцію) СРСР і ухвалила негайно ввести його в дію. 31 січня 1924 р. II Всесоюзний з'їзд Рад остаточно затвердив Конституцію СРСР. Відповідні зміни були внесені до Конституції УРСР.

IX Всеукраїнський з'їзд Рад (травень 1925 р.) розглянув питання у галузі господарського і державного будівництва, ухвалив відповідні рішення, затвердив зміни в Конституції УРСР, доручив ВУЦВК підготувати до чергового Всеукраїнського з'їзду Рад текст Конституції УРСР.

В. І. Ленін завжди вимагав, щоб партійний і державний апарати працювали мовою, зрозумілою і доступною населенню.

У травні 1923 р. Політбюро ЦК КП(б)У зобов'язало, щоб державні службовці обов'язково знали українську мову, видавали закони на російській і українській мовах, українізували діловодство наркоматів. 9 липня 1925 р. Політбюро ЦК КП(б)У ухвалило перевести весь державний апарат до 1 січня 1926 р. на українську мову.

Завдяки мудрій ленінській національній політиці, у братній сім'ї народів СРСР, трудящі України справилися з завданнями відбудовного періоду.

Л. Г. БУДЬОННА

**Участь комсомольців
Житомирщини та Поділля
в партизанській боротьбі
(червень 1941 — листопад 1942 рр.)**

При висвітленні даної теми використано матеріали партійних архівів Інституту історії партії ЦК КП України (ф. 72, оп. 1; ф. 7, оп. 10; ф. 96, оп. 1, ф. 116, оп. 1). Вінницького (ф. 136, оп. 15), Житомирського (ф. 76, оп. 3а), Хмельницького (ф. 487, оп. 10; ф. 487, оп. 17) обкомів КП України та літературу з цього питання.

В зв'язку з швидким просуванням ворога основну роботу по створенню партизанських загонів на території Вінницької, Житомирської та Кам'янець-Подільської (нині Хмельницької) областей партійні організації проводили в умовах ворожої окупації. Ініціативу взяли в свої руки підпільні партійні комітети, очолювані Г. І. Шелушковим, А. К. Микитенком, Ф. М. Михайловим та іншими комуністами. Активну допомогу у цій справі подавало комсомольсько-молодіжне підпілля. Комсомольці брали участь у комплектуванні та озброєнні партизанських загонів, забезпеченні їх продуктами, медикаментами тощо. В партизанські ряди влилися 140 юнаків і дівчат — посланців Житомирського підпільного РК ЛКСМУ, а також комсомольські організації с. Макаківки Лугинського району на Житомирщині та с. Стригани Славутського району Кам'янець-Подільської області. Коростишевський осередок озброїв 180 бійців, юні підпільники Вінниці передали народним месникам кілька кулеметів, близько 30 автоматів, багато гвинтівок і гранат. Комсомольці м. Проскурова переправили партизанам понад 1 т м'ясопродуктів, 2 т макарон, 3 ц цукру та багато інших продуктів. Завдяки допомозі партійно-комсомольського підпілля вже влітку 1941 р. на території Житомирщини і Поділля діяли партизанські загони: ім. Чапаєва (командир І. Возбранний), в районах — Словечанському (очолював секретар запасного обкому партії Т. Гришан), Потіївському (командир К. Дружинський) та ін. Взимку 1941—1942 рр. розгорнули боротьбу партизани під командуванням І. Калашника, Г. Рибаченка, А. Одухи, А. Кан-

дратюка. Значну частину бійців цих загонів складали комсомольці та молодь. У вересні 1941 р. юнаки с. Підвисоке Оратівського району на Вінниччині І. Білоброва та В. Столяр почали влаштовувати засади і знищувати ворожих солдатів, а потім вступили в загін І. Калашника. Вісімнадцятирічний І. Білоброва очолив диверсійний взвод, який здійснив 23 аварії на залізницях. Чимало сміливих операцій провели в Калинівському районі Вінницької області комсомольці Е. Ляховецький, В. Трошин, — з партизанів загону В. А. Шиманського.

Комсомольці часто самостійно організовували підпільні формування. У листопаді 1941 р. молоді патріоти сіл Топори і Рогачі Ружинського району на Житомирщині створили партизанський загін на чолі якого був А. Шуляк, а комісаром — Я. Яценко. Загін поповнювався за рахунок молоді сусідніх районів і в листопаді — грудні 1942 р. налічував уже півсотні бійців, більшість яких становили комсомольці.

Ініціаторами створення загону Джулинського підпільного комітету були члени ВЛКСМ М. Корнійчук і І. Тітц. Влітку 1942 р. партизани підірвали два ворожі ешелони на перегоні Гайворон — Генріхівка, на ст. Таужне спалили чотири зерносковища і знищили телефонно-телеграфну апаратуру, восени — спалили управу в с. Шляховій, на обгорілій стіні залишили напис: «Це зробив партизанський загін Самі Жалова (підпільна кличка М. Корнійчука — Л. Б.). Смерть фашистським окупантам!». Незабаром з М. Корнійчуком встановив зв'язок міжрайонний комітет партії, очолюваний А. К. Микитенком. В щоденнику Микитенка про цю зустріч є запис, в якому дається висока оцінка діяльності молодого керівника: «Сашко багато зробив по агітації і організації партизанського загону». Це був здібний організатор, полум'яний патріот. Восени того ж року загін М. Корнійчука об'єднався з бійцями А. Кондратюка і продовжував боротьбу з ворогом.

Наприкінці 1941 р. під керівництвом члена РК ЛКСМУ О. Войтенка виникла партизанська група з комсомольців і молоді с. Черняхівки Житомирської області. Пізніше ця група влилась у загін ім. Щорса.

Значну шкоду ворогові завдали диверсійні групи з комсомольців. Ще з липня 1941 р. розпочали диверсії проти окупантів молоді патріоти Житомира, — секретар організації ЛКСМУ О. Мельник, активісти І. Семченко, Ю. Юрин, В. Козаков, О. Попов, М. Подлехівський, Л. Ярошук. Очолював їх 18-річний А. Бестужев. У серпні вони влаштували засаду на Житомирському шосе і підірвали три автомашини, проводили систематичні бойові операції, знищуючи живу силу і техніку противника. Лише від руки А. Бестужева загинуло близько десяти фашистів. Гітлерівці посилено розшукували сміливців. У липні 1942 р. вони натрапили на слід підпільників. Всі члени організації були заарештовані і розстріляні.

Підпільна організація Потіївського району (керівник І. Бугайченко) створила диверсійну групу, яка вела активну боротьбу — розгромила охорону Замирського маслозаводу, поліцейські пости в селах Дитинець, Русанівка, Ляхове. Весною 1942 р. у Вороновицькому районі Вінницької області почала діяти така ж група на чолі з комсомольцем Б. Шуляком. До складу її входили члени ВЛКСМ І. Козаченко, С. Горбань, К. Селецька, М. Пацалюк та інші. Патріоти підірвали мости, псували засоби зв'язку, вивели з ладу радіовузл, влаштовували напад на охорону на ст. Вороновиця, розправилися з начальником районної жандармерії. Молоді підпільники с. Вільківці Кам'янець-Подільської області під керівництвом В. Гудованого розробили план збройного повстання і почали активну підготовку. На жаль, вони діяли необережно, гітлерівцям вдалося вислідити організацію і заарештувати її учасників.

Навесні 1942 р. в Калинівському районі був створений партизанський загін «Більшовик», який очолив секретар райкому комсомолу М. Архипович. В протоколі перших організаційних зборів партизанського загону від 19 червня 1942 р. записано: «Ми, партійні і безпартійні більшовики, комсомольці і патріоти великої Радянської Батьківщини, об'єдналися в партизанський загін для того, щоб в тилу ворога завдати криваві рани фашистським звірям, бити їх на кожному кроці. Ми не будемо занепадати духом навіть в найтяжчі хвилини, коли смерть дивитиметься нам в очі. Ми будемо їх бити до останнього патрона, до останньої краплі крові». Свою клятву молоді патріоти виконали... Викрита зрадниками значна частина загону загинула, але герої до кінця залишилися вірними Батьківщині.

Незважаючи на те, що партизанський рух тільки-но розгорнувся і не набрав ще широкого розмаху, діяльність цих перших загонів мала особливе значення. Вона велася у тяжких умовах, коли Радянська Армія відступала. У 1942 р. партизани тримали під своїм контролем села Дитинець, Ляхове, Русанівку в Потіївському районі, Топори і Рогачі в Ружинському районі Житомирської області та ін. Боротьба молоді в глибокому тилу ворога була значним вкладом у загальнонародну справу, коли гитанічні зусилля спрямовувалися на те, щоб зупинити просування ворога.

На допомогу викладачу історії

ПРИЩЕПЛЕННЯ УЧНЯМ ПОВАГИ ДО ПРАЦІ В ПРОЦЕСІ ВИКЛАДАННЯ СУСПІЛЬСТВОЗНАВСТВА

Велика і почесна роль належить курсу суспільствознавства в справі трудового виховання учнів. Використовуючи різноманітні методичні прийоми та засоби, вчителі суспільствознавства Сальненської, Лосинівської, Крутівської, Черняхівської та Ніжинської десятої середніх шкіл Г. А. Гармаш, С. К. Тоцький, В. Г. Ілляшенко, О. Я. Коляда, О. А. Осадчий та інші прагнуть переконливо показати учням всю велич і творчу силу праці, трудовий героїзм радянських людей, які будують комунізм.

На першому, вступному уроці курсу вчителі підкреслюють, що благородним ідеалом людини поряд з іншими виступає праця. Давайте подумаємо і пригадаємо, яку роль і яке значення має праця в житті людей? — звертаємося до учнів. В своїх відповідях вони наводять яскраві приклади напруженої праці трудящих на всіх ступенях розвитку людського суспільства, розповідають про те, що вивчалось в курсах історії стародавнього світу, середніх віків, історії СРСР і УРСР, нової та нової історії.

Учителі підводять учнів до висновку, що завдяки трудовим зусиллям широких народних мас продуктивні сили пройшли великий шлях розвитку від найпростіших дерев'яних та кам'яних знарядь до сучасної високорозвинутої індустрії. Вчителі роз'яснюють учням, що праця під час будівництва комуністичного суспільства в нашій країні, у вік атомної енергії та електронно-обчислювальних машин, штучних матеріалів і космічних польотів, у вік, коли відбувається науково-технічна революція, вимагає не просто робочих рук, але й творчої думки, палких сердець. Будівники комунізму повинні твердо знати, чого вони хочуть і що будують, володіти науковими знаннями і вміло застосовувати їх у практичній діяльності.

З самого початку вивчення курсу в учнів формується правильний погляд на працю як на життєву необхідність, як на священний обов'язок кожної працездатної людини.

Урок на тему «Історична необхідність і свідомо діяльність людей» відкриває великі можливості для трудового виховання учнів. Учителі, досвід яких розглядається, широко використовують місцевий матеріал. Вони розповідають про трудові звершення Заслуженого раціоналізатора УРСР, робітника Ніжинського машинобудівного заводу І. У. Пучка, Заслуженого лікаря республіки С. Г. Вірьовки, його дружини, Заслуженої вчительки УРСР М. І. Вірьовки, доярок В. Г. Кресан і П. М. Градобик, комбайнера М. С. Жука і ланкового Ф. О. Коровицького, голів колгоспів В. А. Деркача і С. О. Прядка, які за свою сумлінну працю удостоєні високого звання Героя Соціалістичної Праці. Багато наших земляків нагороджено орденами та медалями. Все це підтверджує слова В. І. Леніна про те, що «розум десятків мільйонів творців створює щось незмірно вище, ніж найбільш велике і геніальне передбачення»¹.

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 26, стор. 425.

Так, учні не тільки глибоко осмислюють роль праці в людському суспільстві, але й проймаються бажанням творчо продовжувати і збагачувати трудову спадщину минулого, своєю самовідданою працею заслужити визнання і повагу народу.

Для того щоб учні краще засвоїли теоретичний матеріал курсу, учителі запрошують на уроки керівників та безпосередніх працівників сучасного виробництва. Так, про створення неподільних фондів у сільському господарстві розповідали в середній школі № 10 м. Ніжина голова колгоспу ім. М. І. Подвойського, депутат Верховної Ради СРСР В. П. Власенко та секретар парткому М. І. Остапенко, в Крутівській і Лосинівській середніх школах — голови колгоспів ім. Г. І. Котовського та ім. 50-річчя ВЛКСМ Герої Соціалістичної Праці В. А. Деркач і С. О. Прядко, а також передовики місцевих колгоспних ланів і ферм, механізатори і спеціалісти сільського господарства. Всі вони відзначали, що самим цінним капіталом радянського села є славні трудівники, розумом і руками яких створюються громадські багатства.

Цей урок, присвячений вивченню виробничої діяльності колгоспу, переконав учнів у тому, що праця на себе, на своє суспільство породжує у колгоспників ентузіазм, творчу енергію та ініціативу.

Висвітлюючи тему «Праця і розподіл при соціалізмі» учителі підкреслюють, що з розвитком нашого суспільства праця стає легшою і продуктивнішою, скорочуються потреби у важкому фізичному навантаженні, відмирають професії, які шкодять здоров'ю і скорочують строки людського життя.

Велике виховне значення має застосування вчителем прикладів з оточуючого життя. Згадка про знайомі прізвища робітників і колгоспників викликає в учнів конкретний образ сумлінного трудівника, а також бажання наслідувати його приклад.

Вчителі приділяють велику увагу роз'ясненню змісту права на працю, яке не тільки проголошується, але й гарантується Конституцією СРСР. Згадуємо про трудовлаштування випускників школи № 10 м. Ніжина, де викладаємо, використовуючи фоторепортаж «Сонячні плоди», вміщений в районній газеті «Під прапором Леніна» за 15 серпня 1969 р., зачитуємо рядки, що характеризують комуністичне ставлення до праці колишніх випускників. Все це викликає великий інтерес в учнів, сповнює їх повагою до майбутньої праці на благо суспільства. Вчителі наголошують і на тому, що сумлінне ставлення до навчання в школі — це теж виконання учнями свого патріотичного обов'язку, запорука їх успіху в будь-якій галузі праці в майбутньому.

На уроках суспільствознавства слід постійно проводити думку про те, як невтомно працював В. І. Ленін над своїми безсмертними творами, якими трудівниками були великі учені, письменники, митці.

Розглядаючи питання трудових відносин при соціалізмі, вчителі доручають учням в позаурочний час відвідувати підприємства і колгоспи, збирати матеріал про соціалістичне змагання, умови праці і зарплату робітників, колгоспників, інженерно-технічних працівників та ін.

При вивченні теми «Створення матеріально-технічної бази комунізму» на екскурсіях до колгоспів учні побачили нові досконалі машини і механізми, познайомилися з колгоспними раціоналізаторами.

На Носівському цукровому і Ніжинському машинобудівному заводах учні на власні очі побачили, як механізація та автоматизація виробництва впливає на підвищення продуктивності праці, на зниження собівартості продукції, сприяє поліпшенню умов праці.

Здійснюючи трудове виховання на уроках, учителі не тільки дають учням певну суму знань, допомагають усвідомити значення праці в

житті людини, визначити власне місце в армії праці, але й вчать їх, як підкреслював на Всесоюзному з'їзді вчителів Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнев, «робити самостійні висновки на базі цих знань», прищеплюють «молоді навички творчого мислення»², виховують комуністичне ставлення до праці.

В 1969 р. вчителі Ніжинщини до 50-річчя першого комуністичного суботника приурочили проведення учнівської конференції на тему «В. І. Ленін про комуністичне ставлення до праці».

Семинар по праці В. І. Леніна «Завдання спілок молоді» мав за мету поглибити знання учнів про формування людини комуністичного суспільства і на конкретних прикладах з місцевого життя показати здійснення ленінських заповітів у наші дні. За пропозицією вчителів учні знайшли і прокоментували рядки з промови В. І. Леніна на III з'їзді комсомолу, де праця виступає як важливий чинник виховання радянської людини взагалі, учнівської молоді зокрема. «Без роботи, без боротьби книжне знання комунізму з комуністичних брошур і творів нічогісінько не варте»³,— говорив В. І. Ленін.— «Ми повинні всяку працю, хоч би яка вона була брудна і важка, побудувати так, щоб кожний робітник і селянин дивився на себе так: я — частина великої армії вільної праці і зумію сам побудувати своє життя без поміщиків і капіталістів, зумію встановити комуністичний порядок»⁴.

Учні уважно читають ленінські рядки, в яких накреслюються завдання для майбутніх поколінь. Вони думають і про свою роль у виконанні цих завдань.

Цікаво пройшло семінарське заняття, присвячене темі «Від праці соціалістичної до праці комуністичної». З почуттям гордості учні відмічали, що героїзм праці був притаманний радянським людям завжди. З особливою силою виявляється трудове піднесення нині, коли народ, керуючись Програмою КПРС і рішеннями XXIII з'їзду партії, створює матеріально-технічну базу комунізму.

При вивченні розділу «Формування людини комуністичного суспільства» проведено диспут «Як ти готуєш себе до того, щоб жити і працювати при комунізмі?» На диспут запросили ветеранів колгоспів, членів бригад комуністичної праці, які розповіли молоді про свої трудові успіхи. Учні ж розповіли, як вони готуються до виконання почесного обов'язку — будівника комуністичного суспільства, які моральні та ділові риси виховують в собі, щоб успішно виконати таку почесну місію, якою уявляють собі працю при комунізмі.

Так, із застосуванням різних форм навчально-виховної роботи проходить в школі формування майбутнього свідомого будівника комуністичного суспільства. Діставши ґрунтовну психологічну і практичну підготовку до праці, випускники наших шкіл свідомо обрали собі певні професії й влаштувалися в промисловому і сільськогосподарському виробництві. Нині юнаки та дівчата всюди відзначаються любов'ю до праці, цілеспрямованістю і зібраністю при виконанні трудових завдань, активністю в громадському житті і товариській у виробничому колективі. Це свідчить про ефективність роботи вчителів суспільствознавства та інших предметів.

М. Т. БЛАГІНІН

² «Радянська освіта», 6 липня 1968 р.

³ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 249.

⁴ Там же, стор. 262.

ДОКУМЕНТАЛЬНІ РОЗПОВІДІ

В. О. ФІРСТЕНКО, Д. М. ЧЕРНИШОВ

ГЕРОЇ-ПРИКОРДОННИКИ В ПЕРШИХ БОЯХ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ

(Закінчення)

Гарнізон 1-ї застави складався з 16 чол. Загарбникам удалося одразу їх відтіснити й оточити, але захопити заставу вони змогли тільки після десятигодинного запеклого бою.

Загалом Рава-Руський загін у взаємодії з 41-ю стрілецькою дивізією, що підійшла незабаром, протягом шести днів успішно боронив важливі ділянки, зокрема м. Рава-Руську, і відступити тільки після отримання на те наказу. Колишній начальник штабу 41-ї стрілецької дивізії генерал-майор Єрьомін згадує: «В душі ми були певні, що прикордонники зуміють своїми сміливими діями відстояти кожен п'ядь землі й затримати просування передових частин противника. Насправді вони в багато разів перекрили наші розрахунки й на окремих напрямках набагато довше затримували ворога, чинячи йому жорстокий опір. Це багато в чому сприяло своєчасному й успішному зайняттю частинами дивізії основного оборонного рубежу»²¹.

Напрямок Перемишль — Львів — Київ охороняв Перемишльський прикордонний загін (командир підполковник Я. Й. Тарутін), на ділянці якого кордон проходив по р. Сан. Лінію державного кордону в межах міста охороняли три застави (13, 14 й 15-та). Обидві частини міста з'єднувалися залізничним і шосейним мостами, проти яких фашисти зосередили значні сили. Тому бої в районі мостів були тривалі й запеклі. Відкривши о 4 год. ураганний вогонь по місту, німці групами по 40—50 чол. стали форсувати Сан, намагаючись відвернути увагу радянських воїнів від мостів. Але задум цей було розгадано і атаки відбито²².

Скоро бої розгорнулися безпосередньо біля мостів. Для їх оборони прикордонники спорудили два доти й окопи повного профілю. О 6 год. ранку, начальник 14-ї застави лейтенант Нечаєв з двома бійцями прибув для підсилення групи, що охороняла переправу. Ховаючись за парканами, дві роти фашистських автоматників наблизилися до мосту і раптово хотіли його перетнути. Проте добре замасковані радянські прикордонники, підпустивши фашистів на 30—40 м, відкрили вогонь. Німці відступили. Та за півгодини знову пішли, але знову відкотилися, залишивши на мосту кілька десятків убитих. Проте це їх не зупиняло, вони протягом 4 годин вдавалися до нових і нових любових атак²³.

Наприкінці дня противник дещо змінив тактику й почав форсувати ріку на понтонах і човнах, заходячи з флангів захисників мосту. По суті, гарнізон був оточений. Один по одному гинули прикордонники. Коли їх залишилося п'ятеро, поранений лейтенант Нечаєв, зібравши останні сили, кинув гранати, підірвавши себе і ворогів, що підійшли до нього. Вирішивши, що шлях уже вільний, фашисти посунули мостом. Проте із штабу прикордонного загону прибув взвод і вибив їх з радянської території.

Стійко билися з загарбниками воїни Перемишльського загону. Курсанти окружної школи молодших командирів разом з бійцями 2-ї комендатури протягом двох діб відбивали атаки ворога, застосовували тоді перший у Великій Вітчизняній війні контрудар²⁴.

22 червня 1941 р. загін відбивав фашистів, але коли вони опівдні зайшли у тил, начальник загону наказав залишити місто. Надвечір підійшли перші підрозділи 99-ї стрілецької дивізії. Прикордонний загін було зміцнено батареєю 45 мм гармат та кулеметною ротою, а також сформовано зведений батальйон на чолі із старшим лейтенантом Г. С. Паливодою. Використовуючи нічну темряву і знання міста, прикордонники до ранку видворили з нього ворога. У зведенні Інформбюро від 25 червня 1941 р. про це говорилося дуже лаконічно: «Навальним контрударом наші війська знову оволоділи Перемишлем»²⁵.

Зведений батальйон прикордонників разом з двома армійськими батальйонами утримували місто до 27 червня, і відійшли тільки за наказом командування²⁶.

²¹ «Военно-исторический журнал», 1959, № 4, стор. 67.

²² Ю. К. Стрижак о в. Назв. праця, стор. 10, 50, 54.

²³ В. П. Бел'яев. Помните эти взрывы, М., 1967, стор. 17.

²⁴ «Правда», 19 червня 1966 р.

²⁵ «Правда», 25 червня 1941 р.

Прикордонні загони, що входили до складу Українського прикордонного округу, (Лисковський, Сколенський, Надвірнянський, Чернівецький та Коломийська окрема комендатура) охороняли ділянки на другорядних напрямках, а тому не зазнали значних втрат. Тут гітлерівці хоч і застосовували наступальні операції, однак величезні сили в бій не вводили. Всі їх атаки, здебільшого розвідувального характеру, були відбиті²⁶. Застави Сколенського загону відійшли від кордону тільки 25 червня, а Надвірнянського — 29—30²⁷.

17-та застава Надвірнянського загону під командуванням лейтенанта Тихоненка, прикриваючи відхід 295-го стрілецького полку, вступила в нерівний бій з двома батальйонами противника, які мали у своєму розпорядженні 5 бронемашин, 6 танкових кулеметів, 2 міномети, 1 артилерійську батарею. Застава була оточена й особовий склад загинув у нерівному бою. У звіті про бойові дії говорилося: «Лейтенант Тихоненко бився героїськи. Неодноразово поранений, він залишався в бою, командував заставою й загинув смертю хоробрих. Силами прикордонників було завдано великої шкоди наступаючому ворогові. Останній втратив майже батальйон піхоти, 8 вантажних і 3 бронемашини»²⁸.

Надвірнянський загін (начальник майор Левітін), прикриваючи відхід регулярних частин Червоної Армії, відступав за маршрутом: Бучач — Чортків — Городок — Гусятине — Бар — Вінниця. У лісі під Вінницею загін уперше зібрався весь і дізнався про наказ щодо виведення прикордонних частин з боїв і переформування їх у війська по охороні діючої армії. Але до кінця 1941 р. загонові практично не довелося бути переформованим. Зміна обстановки на Південно-Західному фронті змушувала командування раз-у-раз кидати підрозділ у бій проти наступаючого ворога²⁹.

У серпні Надвірнянський загін, ведучи стримувані бої, відходив у напрямку: Первомайськ — Вознесенськ — Новий Буг — Інгuleць — Нікополь — Кам'янка-Дніпровська — Запоріжжя і зупинився в с. Семенівці на Дніпрі (навпроти с. Хортиці). У вересні група загону героїчно захищала м. Синельникове, де протягом 10 днів вивела з ладу 36 фашистських танків, знищила понад 200 автоматників. Але майже вся група загинула.

Загін з боями відступав у напрямку Донбасу через Васильківку, Червоноармійське, Гуляй-Поле, Волнаваху, Амвросіївку, Докучаєвськ, Красний Луч. Особливо тяжкі бої тривали під Дебальцевим. За мужність і героїзм 5 прикордонників були тоді нагороджені орденами Леніна, 18 — бойового Червоного Прапора, 42 — Червоної Зірки, чимало — медалями «За відвагу», «За бойові заслуги». Заступнику політрука В. Утіну посмертно присвоєно звання Героя Радянського Союзу³⁰.

У грудні 1941 р. вперше за 5 місяців війни загін було виведено з боїв на переформування в м. Ворошиловграді.

Коломийська прикордонна комендатура на початок війни налічувала понад 1300 чол. Коли розгорнулися воєнні дії, вона як окремий розвідувальний батальйон особливого призначення під командуванням майора Філіппова ввійшла в підпорядкування 8-го стрілецького корпусу. Відступ проходив за маршрутом: Коломня — Борщів — Скала — Франківка — Жмеринка — Вінниця — Умань — Лєгедзине — Левківка³¹. До останніх двох пунктів 5 серпня 1941 р. дісталася тільки 375 чол. А після тяжких боїв у цих селах залишилися 7. Ще перед Лєгедзинівським боєм 220 прикордонників було представлено до урядових нагород, проте отримати їх ніхто не встиг. Останні воїни комендатури оборонялися в охопленому пожежею сараї. На пропозицію гітлерівців здатися, відповідали пострілами. Із сараю ніхто не вийшов. Усі згоріли, але ворогові не здалися³².

На лівому фланзі Українського прикордонного округу був розташований Чернівецький прикордонний загін. З 1 червня 1941 р. сюди підтягнулися румуно-німецькі війська. Вони не раз обстрілювали наші наряди, але прикордонники спокійно реагували на це. 22 червня о 4 год. ворог розпочав бойові дії. Проти кожної застави діяв батальйон противника, посилений мінометами й артилерією. Але прикордонники успішно відбивали атаки. Поранені залишалися в строю. «22 червня 1941 р. о 4.20, — говорилося в доповідній записці начальника військ по охороні тилу Південного фронту, — противник, силою до батальйону, під прикриттям артилерійського й мінометного вогню на ділянках 11-ї й 12-ї застав 25-го прикордонного загону форсував р. Прут і вторгся на нашу територію. Після сорокахвилинного бою силами 11-ї й 12-ї застав під

²⁶ Ю. К. Стрижаків. Назв. праця, стор. 76—77.

²⁷ Пограничные войска в годы Великой Отечественной войны, стор. 73—78, 117—118, 120—123.

²⁸ Центральний Архів прикордонних військ (далі — ЦАПВ), спр. 143, оп. 1, арк. 23.

²⁹ Пограничные войска в годы Великой Отечественной войны, стор. 121.

³⁰ Там же, стор. 326.

³¹ Пограничные войска в годы Великой Отечественной войны, стор. 339.

³² «Черкаська правда», 9 травня 1958 р.

³³ «Вечерняя Москва», 9 жовтня 1964 р.

юмандуванням начальника 12-ї застави лейтенанта Ветчинкина противника з великими втратами було відкинуто на правий берег р. Прут»³⁴.

Наприкінці першого дня війни штаб 2-го прикордонного загону доповідав: «На нашій території ворога немає. В районі Решети (правий берег) — один полк і взвод мотоциклістів. У цьому районі противник переправляє на наш бік підрозділи піхоти по наведеному через р. Прут понтонному мосту. На ділянці 1-ї, 2-ї, 3-ї комендатур — ніхто. На ділянці 4-ї комендатури в районі Токиля — Радюкань іде бій з групою противника, яку силами 19-ї застави притиснуто до кордону. Залізничний міст і міст для вантажового транспорту через р. Прут поблизу містечка Унгени силами частин Червоної Армії підірвано»³⁵.

В районі Фсльчул—Богданешти масовий героїзм виявив бойовий склад 5-ї застави 25-го прикордонного загону. Ціною великих втрат фашисти переправили через ріку батальйон і оточили заставу. З блокгаузів і окопів прикордонники під командуванням начальника застави лейтенанта Тужлова чинили стійкий опір. До кулеметів стали кращі стрільці — молодший сержант Михальков та лейтенант Дутов. Скоро до них приєднався сержант І. Д. Бузицков, який перед тим захищав міст. У відповідальний момент, коли ворожі солдати увірвалися в окопи, прийшла підтримка з комендатури. Після штикового бою фашистів знову було відкинуто. До 3 год. дня прикордонники витримали 11 атак. Неспромігшись взяти заставу штурмом, гітлерівці викликали авіацію й артилерію. Надвечір у прикордонників залишився один з трьох блокгаузів та напіврозвалені окопи. Тоді молодший сержант В. Ф. Михальков і чотири бійці ввірвалися з уже зайнятий ворогом блокгауз, закололи штиками шістьох солдатів і одного офіцера.

Другого дня під прикриттям кулемета прикордонники відійшли в нові, вириті за ніч окопи. 24 червня з 4-ї застави підійшла група лейтенанта Луценка, із штабу комендатури — очолений капітаном Агарковим ескадрон прикордонників. Об'єднаними зусиллями радянські бійці відкинули гітлерівців за ріку й висадили в повітря обидва мости, що були в районі застави. У цій сміливій операції особливо відзначилися: Константинов, Тужлов, Михальков, Бузицков, Калінін, Бойко, Миролюк. 15 прикордонників було нагороджено орденами. А. К. Константинов, В. Ф. Михальков, І. Д. Бузицков удостоєні звання Героя Радянського Союзу³⁶.

«На підступах до містечка Унгени самовіддано боролися бійці 2-го прикордонного загону. О 6 год. ранку батальйон противника оточив 12-ту заставу, розташовану в с. Кату-Марій. У розпал бою за допомогою прибув начальник штабу 3-ї комендатури лейтенант Валькевич та капітан Матюшин з бійцями. Група Матюшина обійшла з тилу ворожі кулемети й закидала їх гранатами. Оточення було прорвано, але ніхто з прикордонників і не думав відступати. «Матюшин і Валькевич, — говориться у зведенні за 24 червня 1941 р., — спільними зусиллями відкинули противника у кількості 300 чол., з яких 25 було вбито, решта — втекла»³⁷.

«Кілька рот противника, — сповіщало Радінформбюро 28 червня 1941 р., — оточили Н-ську заставу. Влучним вогнем прикордонники відбили одну по одній п'ять атак, а потім під команду молодшого лейтенанта Колотова перейшли в контратаку. Ворог не витримав сміливого штикового удару і повернувся назад»³⁸.

До цього скупого повідомлення можна додати рядок із донесення прикордонного загону: «Ворог втративши майже роту вбитими, був відкинутий за ріку Прут». Фашисти намагалися прорватися на ділянках інших застав, але безуспішно і того дня не просунулися ні на метр. Наступного дня фашисти атакували знову. 11 діб утримував ліній кордону 24-й загін, поки його не змінила 176-та стрілецька дивізія»³⁹.

Майже по всій ділянці Ізмаїльського прикордонного загону (за винятком 1-ї комендатури, ділянка якої проходила по р. Прут) могутньою водною перепорою для противника був Дунай. Це значною мірою визначило характер бойових дій загону. 22 червня 1941 р. командир 287-го стрілецького полку підполковник Султан-Галієв прибув о 3 год. до оперативного чергового по загону старшого політрука Купермана, просив терміново викликати начальника загону підполковника С. І. Грачова і повідомив його, що в зв'язку з обстанвою полк займає оборону в районі м. Ізмаїла. С. І. Грачов підняв по тривозі усі прикордонні застави і о 3 год. 30 хв. загін був готовий дати відсіч агресорові. О 4 год. ворог відкрив вогонь по всіх заставах⁴⁰. Невдовзі на окремих ділянках зробив намагання переправитися через Дунай, але з великими втратами відступив.

На відміну від інших загонів Ізмаїльський великих втрат не зазнав, хоч успішно відбивав намагання румунських королівських військ перейти на Радянську територію.

³⁴ Пограничные войска в годы Великой Отечественной войны, стор. 39.

³⁵ ЦАПВ, ф. 531, оп. 1, спр. 4, арк. 1—16.

³⁶ Пограничные войска в годы Великой Отечественной войны, стор. 36—38.

³⁷ А. П. Кладт. Герои первых дней войны. — «История СССР», № 3, 1965, стор. 45.

³⁸ «Правда», 29 червня 1941 р.

³⁹ «История СССР», № 3, 1965, стр. 45.

⁴⁰ Чапаевская гвардейская, К., 1966, стор. 38.

Досить сказати, що тільки 26 червня 1941 р. зведена група 3-ї комендатури та батальйон 23-го стрілецького полку при підтримці бронекатерів Дунайської військової флотилії, форсувавши Дунай і з боєм захопивши румунське м. Кілія-Веки, розгромили піхотний і кавалерійський ворожі полки.

Інша зведена група прикордонників спільно з воїнами 287-го стрілецького полку вибила ворога з його населених пунктів Пардіно й Сату-Ноу, взявши при цьому в полон 527 солдатів і 13 офіцерів, захопивши 3 гармати, 8 станкових і 10 ручних кулеметів, понад 100 гвинтівок та ін.⁴¹

30 червня 1941 р. начальник прикордонних військ Молдавського округу генерал-майор Нікольський наказав передати ділянку загопу частинам Червоної Армії, 2 липня о 16 год. загін виступив спершу на с. Шабо, а 9 липня передислокувався в Овідію-поль. Відтоді загін перейшов у підпорядкування начальника військ охорони тилу Південного фронту.

Перші прикордонні бої змусили гітлерівських генералів внести корективи в заздалегідь розроблені плани. Героїчна боротьба прикордонників Українського й Молдавського округів зірвала задум німецько-фашистського командування навально захопити територію Радянського Союзу. Газета «Красная звезда» писала 5 липня 1941 р.: «Коли німці по-зłodійському напали на нашу країну, то в перший же день війни... фашистські дивізії воювали тільки проти наших прикордонників, які не мали ні танків, ні артилерії. Хоробрість героїв-прикордонників є легендарною. Цілий день, а подекуди і два-три дні на величезній протяжності фронту вони відбивали натиск механізованих сил противника. У нерівному бою, б'ючись до останньої краплі крові, вони стримували противника, даючи можливість підтягнути до фронту передові частини наших регулярних військ».

Прийнявши на себе перший удар головних сил вермахту, прикордонники виявили чудеса стійкості, хоробрості, взаємодопомоги, вірність військовій присязі, Комуністичній партії, Батьківщині. Уже перші дні війни довели гітлерівцям, з яким серйозним противником вони мають справу і дехто з них уже тоді відчув, що ця війна буде для них останньою.

⁴¹ ЦАПВ, ф. 173, оп. 1, спр. 4, арк. 163—166

Наш календар

ДО 50-РІЧЧЯ II КОНГРЕСУ КОМІНТЕРНУ

увійшов в історію як один з найвидатніших форумів міжнародного комуністичного руху.

За побажанням делегатів конгрес відкрився в Петрограді. На честь посланців-комуністів планети і прибулого разом з ними із Москви В. І. Леніна трудящі червоного Пітера влаштували грандіозну демонстрацію-зустріч, що вилилась у свято братерського єднання кращих синів міжнародного пролетаріату, хвилюючу демонстрацію пролетарського інтернаціоналізму і дружби народів.

Відкриття конгресу і його перше пленарне засідання відбулося в історичному Таврійському палаці. Решту засідань було проведено у Москві з 23 липня по 7 серпня 1920 р. Необхідно відзначити, що вся робота конгресу проходила за участю і під безпосереднім керівництвом В. І. Леніна. Він підготував основну доповідь і тези по найважливіших питаннях порядку денного, невтомно працював у ряді комісій конгресу, неодноразово виступав на засіданнях, а також озброїв делегатів своєю теоретичною працею «Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі».

На конгрес прибули 217 делегатів з 41 країни Європи, Азії і Америки. Якщо I конгрес був ще нечисленним і мав переважно настановний характер, то II конгрес уособлював у собі представництво справді великої армії комуністів світу, розглянув і озброїв міжнародний комуністичний рух рішеннями з усіх найважливіших питань організації і тактики, революційної практики. Про це переконливо свідчить і порядок денний: 1) Міжнародне становище і основні завдання Комуністичного Інтернаціоналу. 2) Роль і структура комуністичних партій до і після завоювання влади пролетаріату. 3) Професійні спілки і фабрично-заводські комітети. 4) Питання про парламентаризм. 5) Національне і колоніальне питання. 6) Аграрне питання. 7) Позиція щодо нових течій «центра» і умови вступу до Комуністичного Інтернаціоналу; 8) Статут Комуністичного Інтернаціоналу. 9) Організаційні питання. 10) Комуністичний рух молоді. 11) Вибори. 12) Різне.

З доповіддю по основному, першому питанню порядку денного виступив В. І. Ленін, який дав глибокий аналіз міжнародного економічного і політичного становища. Його доповідь стала основою не лише для рішення з цього, але й інших важливих питань конгресу. Як резолюцію з першого питання конгрес ухвалив написані Іллічем «Тези про основні завдання Другого конгресу Комуністичного Інтернаціоналу».

Центральним питанням, що червоною ниткою пройшло через усі рішення II конгресу, стало створення пролетарських партій нового типу та їх роль у революційно-визвольній боротьбі за диктатуру пролетаріату. У зв'язку з цим було ухвалено «21 умову» вступу до Комінтерну, в основу яких лягло марксистсько-ленінське вчення про партію та написаний В. І. Леніним проєкт цих умов.

Як у доповіді з першого питання, так і у проєкті умов вступу до Комінтерну, В. І. Ленін накреслив завдання боротьби за єдність рядів світового комуністичного руху, міцність і монолітність комуністичних елементів. Серйозною небезпекою для молодих комуністичних партій було «ліве» доктринерство, спрямоване проти участі комуністів у парламентах, в реакційних профспілках і т. д., тобто сектантсько-лівацькі заскоки, що шкодили справі боротьби за маси.

Відомо, що рішення з аграрного і національно-колоніального питань, спрямовані на забезпечення союзників і резервів пролетаріату в його боротьбі за перемогу над капіталом, ухвалені на основі доповідей, виступів і тез В. І. Леніна.

Важко переоцінити значення прийнятого конгресом Статуту, що чітко визначав цілі й організаційні принципи побудови Комінтерну, велику мобілізуючу революційну роль «Маніфесту» та ряду відозв.

В роботі II конгресу Комінтерну брали участь і делегати від Комуністичної партії (більшовиків) України (Ф. Я. Кон, Д. З. Мануїльський та ін.) та від Комуністичної партії Східної Галичини і Буковини, які мали зустріч з В. І. Леніним. Як

дорогоцінна реліквія, зберігся блокнот голови делегації КПСГ на II конгресі М. В. Левицького, де є запис привітання галицьким комуністам, зроблений власноручно Іллічем при цій зустрічі. Зберіглась також і письмова доповідь делегації КПСГ II конгресові, що є цінним джерелом для висвітлення історії революційного руху на західноукраїнських землях.

Оцінюючи роль і значення II конгресу Комінтерну, В. І. Ленін писав: «Конгрес створив таку згуртованість і дисципліну комуністичних партій всього світу, які ніколи не були раніше і які дозволять авангардові робітничої революції піти вперед до своєї великої мети, до скинення ярма капіталу, семимильними кроками»¹.

Розроблені за участю і під безпосереднім керівництвом В. І. Леніна основні стратегічні, тактичні і організаційні завдання комуністичних партій заклали міцну основу дальшого розвитку Комінтерну, не втратили свого значення і сьогодні, є прекрасним зразком боротьби за єдність і монолітність рядів світового комуністичного руху, за торжество безсмертних ідей марксизму-ленінізму.

А. Д. ЯРОШЕНКО

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 235.

ПІВСТОЛІТНІЙ ЮВІЛЕЙ КОМПАРТІЇ ВЕЛИКОБРИТАНІЇ

Революційне піднесення в Англії 1918—1920 рр., зумовлене перемогою Великої Жовтневої соціалістичної революції, примусило передових робітників замислитися

над питанням створення Комуністичної партії, яка б об'єднала всі дійсно революційні сили країни.

Відомий прогресивний історик і видатний діяч робітничого руху Англії Пейдж Арнот у книзі «Вплив російської революції на Британію» писав: «Всюди широкі кола англійських робітників розглядали народження Комуністичної партії як кульмінаційний пункт впливу Жовтневої революції на Великобританію»¹.

І ось 50 років тому, в той час, коли в Москві проходив II конгрес Комуністичного Інтернаціоналу (19 липня—7 серпня 1920 р.), у Лондоні з 31 липня по 1 серпня відбувався Установчий з'їзд Комуністичної партії Великобританії, яка стала прямою спадкоємницею кращих традицій Британської соціалістичної партії. Це була перша в історії робітничого революційного руху Англії партія нового типу, яка всі свої сили спрямовувала до однієї мети — перемоги робітничого класу над англійським імперіалізмом.

Англійські комуністи, керуючись рішеннями II конгресу Комінтерну та спираючись на безпосередню допомогу В. І. Леніна, в наполегливій боротьбі з лівими сектантами та правими опортуністами завершили надзвичайно важкий і складний процес свого об'єднання на II з'їзді, що відбувався з 29 по 30 січня 1921 р. у Лідсі.

У створенні Компартії Великобританії величезна заслуга належить вождю міжнародного пролетаріату В. І. Леніну. 30 травня 1920 р. у «Листі до англійських робітників» Володимир Ілліч писав: «Щирі прихильники визволення робітників від ярма капіталу ніяк не можуть бути проти заснування комуністичної партії, яка одна спроможна виховувати робітничі маси не по-буржуазному, не по-міщанському...»².

І знов 8 липня 1920 р. у «Відповіді на лист Об'єднаного тимчасового комітету по утворенню Комуністичної партії Великобританії» В. І. Ленін ще раз підкреслив: «...Найбільш бажаним, по-моєму, є швидке утворення єдиної Ком. партії, на основі всіх рішень III Інтернаціоналу...»³.

В період заснування в Компартії Великобританії були розходження по ряду принципових питань, зокрема, щодо ставлення комуністів до буржуазного парламенту та лейбористської партії. Одні вважали необхідним, щоб Компартія проводила свою роботу, перебуваючи в рядах лейбористської партії, інші виступали непримирними противниками цього. Противники злиття з лейбористською партією Сільвія Панкхерст, Уільям Галлахер взяли участь у дискусії на II конгресі Комуністичного Інтернаціоналу у питанні про політику щодо лейбористів. В. І. Ленін, виступаючи на Конгресі з промовою про вступ англійської компартії в лейбористську, підкреслював, що вона змогла б, зберігаючи незалежність, провадити свою революційну політику⁴. Він вказував, що англійські комуністи зробили б велику помилку, якби не використали можливості проводити роботу всередині лейбористської партії.

¹ R. P. Arnot. The Impact of Russian Revolution in Britain, London, 1967, стор. 186.

² В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 115.

³ Там же, стор. 171.

⁴ Див. Там же, стор. 226.

Незважаючи на спроби реакційних сил задушити молоду, ще незміцнілу партію в самому зародку, вона зростала кількісно і розвивалась. Якщо на 1922 р. членів компартії було більше 2 тис., то до VI з'їзду (травень 1924 р.) їх нараховувалось уже 3,9 тис., а в березні 1925 р.—5 тис.⁵ Поступово компартія ставала масовою організацією. На кінець 1926 р. в її рядах нараховувалось 12 тис. чол. З посиленням реакції в наступний період не було можливості зберегти цю кількість. І уже через рік, в жовтні 1927 р., як відзначалось на IX з'їзді, число членів її становило 7377 чол.⁶ Компартія змушена була вести боротьбу на два фронти—як проти правоопортуністичних, так і проти ультралівих сектантських тенденцій з метою вироблення єдиних принципів незалежного політичного керівництва і послідовної роботи в масових організаціях робітничого класу, насамперед, в профспілках і в лейбористській партії, щоб завоювати на свій бік більшість робітничого класу.

Комуністи Великобританії були в перших рядах борців за зрив інтервенції проти Радянської Росії. По всій Великобританії створювались комітети «Руки геть від Радянської Росії». Компартія Великобританії з самого початку свого існування очолила боротьбу англійських робітників за соціальне визволення. Комуністи виявили себе стійкими перевіреними керівниками робітників під час загального страйку 1926 р. В 30-і роки Компартія Великобританії очолила боротьбу проти фашизму.

Виявом міжнародної солідарності була боротьба 400 англійських комуністів в британському батальйоні, який виступав на боці республіканців під час революції в Іспанії. З грудня 1937 р. по липень 1938 р. військовим кореспондентом газети «Дейлі уоркер» (яка почала видаватися з 1930 р.) в Іспанії був її головний редактор Уільям Раст. В кінці 1936 р. видатний публіцист Компартії Великобританії Ральф Фокс вступив в Інтернаціональну бригаду (2 січня 1937 р. він загинув).

Вплив Комуністичної партії в масах зростав з дня на день. В 30-і роки, коли нависла загроза гітлерівської агресії, Компартія Великобританії боролась за єдність дій Англії, Франції і Радянського Союзу. У 1940 р. в її рядах було уже близько 19 тис. членів. У січні 1941 р. Компартія Великобританії та її газета «Дейлі уоркер», тираж якої значно зріс, розгорнули успішну кампанію за об'єднання трудящих в умовах війни проти фашизму. Це налякало урядові кола і 21 січня 1941 р. газета була заборонена. І тільки 7 вересня 1942 р. в результаті масової кампанії трудящих за зняття заборони на видання газети відновився її вихід.

В роки війни Компартія виступила за мобілізацію всіх сил для розгрому фашистської Німеччини, проти політики саботажу за відкриття другого фронту в Європі.

Важливу роль у боротьбі англійських прогресивних сил за демократію і соціалізм відіграла програма партії «Шлях Британії до соціалізму», прийнята у 50-і роки. Програма ставила завдання: відвернення нової світової війни, проведення незалежної зовнішньої політики, боротьба за надання свободи народам англійських колоній, за побудову соціалізму в країні. В ній розвивалось лєнінське положення про мирний перехід від капіталізму до соціалізму. Проте, допускаючи опір правлячих кіл, програма попереджала про необхідність при потребі зламати опір монополій.

В післявоєнні роки Компартія Великобританії активно боролась проти гонки ядерного озброєння, проти утворення багатосторонніх ядерних сил НАТО, засудила суецьку авантюру 1956 р., застерігаючи англійський народ від можливої катастрофи.

Комуністи—організатори руху на підтримку героїчного В'єтнаму, який бореться проти агресії американського імперіалізму. Вони беруть активну участь у всіх кампаніях протесту, виступають з промовами, розповсюджують листівки, агітують за підписи під зверненнями, збирають медикаменти. В кожному номері газети «Морнінг стар» друкуються матеріали, які мобілізують кращих людей країни—її совість—на боротьбу з авантюрою американського імперіалізму. На XXX з'їзді Компартії Великобританії, який відбувся у листопаді 1967 р., було прийнято спеціальну резолюцію, яка засуджувала лейбористський уряд за позицію у в'єтнамському питанні.

Англійські комуністи таврують ганьбою прагнення американського і англійського імперіалізму про перетворення Кіпру в базу НАТО, висловлюють солідарність з мужніми борцями народів Зімбабве і Південної Африки. Симпатії й підтримка Компартії Великобританії—на боці арабських народів, які борються проти ізраїльських агресорів.

Англійські комуністи піддавали нищівній критиці зовнішньополітичний курс консерваторів, зараз викривають антинародну політику праволейбористського уряду. У матеріалах XXX з'їзду КПВ наголошується, що замість того, щоб використовувати вплив Англії в інтересах прогресу і домагатися ослаблення напруженості, захищати мир і виступати на підтримку демократії та національної незалежності, лейборист-

⁵ I. Klugmann. History of the Communist Party of Great Britain. Vol. 1, 1919—1924, London, 1968, стр. 331—332.

⁶ The Ninth Congress of the Communist Party of Great Britain. Reports, Theses, Resolutions, London, 1927, стр. 15.

ський уряд продовжує той же курс, що проводили і його попередники — консерватори.

Комуністи борються за корінний перегляд усієї зовнішньої політики лейбористів, пропонують прогресивну альтернативу. Ця позитивна програма передбачає різке скорочення засобів масового знищення, вихід Англії з агресивного блоку НАТО, підписання договору про дружбу з Радянським Союзом, надання незалежності всім англійським колоніям і територіям, протидію вступу Англії до «спільного ринку».

В центрі уваги внутрішньої політики англійських комуністів стоять соціальні питання. На відміну від лейбористів, які лише маскуються соціалістичною термінологією, комуністи у своїй програмі передбачають побудову в країні підвалин соціалізму через злам капіталістичної державної машини, перетворення парламенту в орган народного представництва. Для здійснення цієї програми слід насамперед позбутися політичного панування консерваторів і правих лейбористів, знищити їх економічну основу — засилля монополій.

Першочергове значення комуністи надають націоналізації провідних галузей британської економіки. Суспільна власність відкриє шлях до високої заробітної плати, скороченого робочого дня, ліквідації безробіття, збільшення пенсій робітникам похилого віку, хворим, інвалідам, до перебудови системи освіти й охорони здоров'я, підвищення життєвого рівня всього народу. Англійські комуністи розробили конкретну програму-мінімум, яка включає значне підвищення заробітної плати, насамперед низькооплачуваним категоріям трудящих.

Вони не лише виробили і пропагують демократичну антиімперіалістичну програму, але й шукають шляхів для втілення її в життя, намагаються створити антимонополістичний фронт, до якого, крім комуністів, ввійшли б і ліві лейбористи та інші прогресивні сили. В цьому першочергову роль покликана відіграти боротьба з антикомунізмом — головним засобом боротьби правого крила лейбористської партії проти лівих сил.

Ліві сили на чолі з комуністами виробили прогресивну альтернативу політиці правих лейбористів і консерваторів, яка передбачає скорочення воєнних витрат Англії, виведення британських військ з районів «на схід від Суєца» та ФРН; скорочення закордонних капітовкладень та стабілізацію фунта стерлінгів; скасування «заморожування» заробітної плати і антипрофспілкового законодавства; проведення соціалістичної націоналізації провідних галузей економіки; контроль над прибутками; широку реорганізацію соціального обслуговування населення тощо.

50 років показали, що комуністи Великобританії очолювали й очолюють боротьбу англійського народу за своє соціальне визволення, йдуть в перших рядах борців за мир, демократію і соціалізм.

В. О. ГОРБИК,
В. О. КОРНІЛОВА

ДО 90-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ В. П. ЛЕВИНСЬКОГО

У боротьбі за поширення соціалістичних ідей на західноукраїнських землях важливу роль відіграв В. П. Левинський. Він народився 8 серпня 1880 р. в сім'ї ремісника у м. Дрогобичі. Середню освіту Володимир Петрович здобув у місцевій гімназії, яка мала давні прогресивні традиції. Там демократично настроєні учні організовували таємні гуртки, в яких вивчали соціалістичну літературу, твори Т. Шевченка, І. Франка, праці М. Драгоманова та інших прогресивних діячів. Виходець з трудової сім'ї В. П. Левинський також захоплювався ідеями прогресивної суспільної думки. «Від 7-ї кл. гімназії був симпатиком соціалізму. Як студент, — відзначив В. П. Левинський в автобіографії, — став соціал-демократом»¹.

Після закінчення гімназії (1901 р.) він вступив до Львівського університету на юридичний факультет, навчання в якому (1903—1910 рр.) припало на період розгортання робітничого й соціал-демократичного руху в Галичині під впливом революційної боротьби в Росії. Це спричинилося до того, що В. П. Левинський став активно вивчати твори класиків марксизму-ленінізму, пропагувати ідеї соціалізму і висунувся на чільне місце серед українських соціал-демократів краю.

В. П. Левинський багато зробив для популяризації комуністичних ідей. Про це свідчать його праці «Селянство і соціал-демократія» (1910), «Що таке соціалізм?» (1907), «Нарис розвитку українського робітничого руху в Галичині» (1914) тощо. Так, у першій з них автор дав високу оцінку науковому соціалізму і виклав основні

¹ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 387, оп. 1, спр. 1, арк. 1.

його моменти. На його думку, великі вчені Карл Маркс і Фрідріх Енгельс поставили соціалізм «на правдивий і твердий ґрунт»².

Важливе місце в історії суспільної думки на Україні займає праця Левинського «Селянство і соціал-демократія». У ній не тільки відбито стан тогочасних поглядів галицької соціал-демократії на аграрно-селянське питання, а й дано історію проникнення лєнінських ідей на Західну Україну. Автор відзначив деякі моменти з історії лєнінської партії і звернув увагу на боротьбу в рядах РСДРП навколо аграрно-селянського питання. Він також використав дані з праці В. І. Леніна «Аграрна програма соціал-демократії в російській революції». В книзі вперше опубліковано українською мовою аграрний проект В. І. Леніна, запропонований IV з'їздові РСДРП. Правда, В. П. Левинський не збагнув революційну суть лєнінської аграрної програми, але її опублікування — на той час факт знаменний.

Позитивну роль відіграла й праця «Нарис розвитку українського робітничого руху в Галичині», в якій В. П. Левинський виступив першим істориком робітничого руху на Західній Україні. Звичайно, ця робота має окремі вади, що зумовлено соціал-демократичним світоглядом її автора. Та в цілому вона заслуговує позитивної оцінки, нею користувався В. І. Ленін, вивчаючи робітничий рух в Австро-Угорщині, зокрема на Західній Україні.

Напередодні першої світової імперіалістичної війни В. П. Левинський був редактором журналу «Дзвін», який В. І. Ленін критикував за проведення ідей націоналізму. Ця критика сприяла зближенню Володимира Петровича з революційною соціал-демократією. А в умовах наростання соціал-шовінізму він порвав з соціал-демократами, що перекочували в табір буржуазії та імперіалізму. Про це красномовно свідчить поведінка В. П. Левинського під час війни 1914—1918 рр., яка займає одну з найяскравіших сторінок в його біографії і разом з тим у розвитку суспільної думки на Західній Україні.

Коли почалася війна, В. П. Левинський виїхав до Швейцарії. Там він наприкінці березня 1915 р. особисто познайомився з Володимиром Іллічем. Про це Володимир Петрович розповідає у своїх спогадах, написаних у 1934 р.: «Пригадую собі, одного дня приїхав до Лозанни Ленін, де мав держати заповіджений відчит. Я познайомився з ним ще в 1915 р., вертаючись з Давос до Женеви та відвідуючи його по дорозі в Берні. Засів я собі в останніх рядах сам, де був відчит і слухав викладу. В часі перерви Ленін попросив мене до себе до столика й, вітаючися зі мною, спитав здивовано: «Что вы на службе СВУ?» Я заперечив і сказав йому в кількох словах про дійсний стан справи. Моїм поясненням Ленін був видимо вдоволений, бо запросив мене до себе після відчиту на приватну квартиру»³.

Тісні контакти з В. І. Леніним і революційними російськими соціал-демократами позитивно позначилися на діяльності В. П. Левинського. У грудні 1914 р. в журналі «Социал-демократ» В. І. Ленін надрукував відому статтю «Про національну гордість великоросів». З цього приводу Левинський писав до редакції журналу: «Повинен Вам сказати, що я дуже уважно читаю «Социал-демократа» і враження від статей в ньому в мене залишається прекрасне. Скажу Вам відверто, що немає тепер іншого соціал-демократичного органу, який би був мені таким симпатичним і близьким як «Социал-демократ». Особливо прийміть мою подяку за статтю «Про національну гордість великоросів». Мужнє слово в ній сказане вустами члена ланівної нації, має не лише велике педагогічне значення, але й зобов'язує і соціал-демократа пригнобленої нації»⁴.

Почуваючи свій обов'язок перед революційним рухом, В. П. Левинський опублікував у «Социал-демократі» (12 лютого 1915 р.) статтю «Україна і війна». В редакційній примітці до цієї статті В. І. Ленін писав: «Мы рады отметить, что именно в настоящий тяжелый момент указанная группа украинских деятелей (тобто репрезентованих В. П. Левинським.—З. С.) больше всего сознает близость с «Социал-Демократом»⁵. В. П. Левинський визнавав, що у Женеві «зблизився до групи Леніна»⁶.

Це сприяло поглибленому вивченню В. П. Левинським імперіалізму, історії колоніальних завоювань, а також аналізу причин і характеру першої світової війни. Наслідком проведених досліджень була праця «Світова війна», яку не вдалося надрукувати повністю. 1916 р. було надруковано її важливу частину «Причина світової війни (про імперіалізм)», яка місцями перегукується з працею В. І. Леніна «Імперіа-

² В. Левинський. Що таке соціалізм? (друге видання), Львів, 1914, стор. 25.

³ Наукова бібліотека АН УРСР у Львові. Відділ рукописів, ф. НТШ, спр. 546, арк. 24.

⁴ А. Д. Ярошенко. В. І. Ленін і революційний рух на західноукраїнських землях, Львів, 1969, стор. 63.

⁵ В. І. Ленін. ПСС, т. 26, стор. 130.

⁶ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 387, оп. 1, спр. 1, арк. 1—2.

лізм, як найвища стадія капіталізму». Особливо вражаючою є ідентичність таблиці про поділ світу між імпералістичними державами⁷.

Наприкінці й після першої світової війни В. П. Левинський написав низку праць, де дав глибокий аналіз тогочасної епохи та проводив соціалістичні ідеї в поглядах на мистецтво, державність і т. д. Серед них виділяються «Царська Росія і українська справа» (1917), «Народність і держава» (1919), «Соціалістичний Інтернаціонал і поневолені народи» (1920), «Капіталізм і імперіалізм» (1920), «Мистецтво й соціалізм» (1920), «Соціалістична революція і Україна» (1920), «Релігія, наука і соціалізм» (1920), «Право й соціалізм» (1920). В цих та інших працях революційної доби В. П. Левинський пропагував соціалістичний світогляд. Хоча він не завжди дотримувався революційно-пролетарських позицій, однак його праці відіграли певну роль у розвитку пролетарського світогляду в Західній Україні. Володимир Петрович високо оцінив Велику Жовтневую соціалістичну революцію, захищав соціалізм від політичних спекулянтів. «Комунізм,— вказував В. П. Левинський,— це ніяка одежа, яку вбирається і скидається відповідно до погоди й відповідно до уподобання... Комунізм — це ціла економічна система нового громадського устрою, це ціла політична програма і цілий ідейний світогляд. Задля величезної цілі комунізму немає таких жертв, щоб їх не можна принести»⁸.

Усе життя В. П. Левинський пропагував ідеї соціалізму. Протягом 20—30-х років Західна Україна перебувала під тяжким соціальним і національним гнітом окупантів. Тому Володимир Петрович, незважаючи на погане здоров'я, твердо став на бік демократії і продовжував виступати проти реакційних сил. Левинський, зазнаючи переслідувань, невтомно пропагував ідеї соціалізму. Помітний вклад він зробив в утвердження марксистських філософських поглядів на Західній Україні. Звичайно, в його працях того періоду також є хибні моменти. Однак це не дає права ігнорувати визначну роль Володимира Петровича в популяризації й захисті марксистського світогляду на західноукраїнських землях. В цьому щораз більше переконають найновіші дослідження⁹. У 1930 р. В. П. Левинський характеризував марксизм як новий етап у розвитку філософської думки. «Матеріалізм і діалектика,— вказував він,— ось два основні моменти, що найглибше і найсутніше характеризують марксизм». В іншому місці він писав: «Марксизм як світогляд — це науковий світогляд. І це треба завжди мати на увазі»¹⁰.

Переважно з позицій наукового світогляду критикував Володимир Петрович суб'єктивно-ідеалістичні погляди, викривав шкідливість фашистської ідеології. Зокрема, в статті «Ідеолог фашизму. Замітки до ідеології Дмитра Донцова» (1936 р.) Левинський твердив, що проповідь фашизму серед українського народу — «це просто національне злочинство»¹¹.

У вересні 1939 р. у зв'язку з переможним походом Червоної Армії на Західну Україну В. П. Левинський написав статтю «Великий історичний момент». Встановлення Радянської влади в краї Володимир Петрович вважав визначною історичною подією, внаслідок якої було виконано гігантську економічну і політичну місію — остаточно ліквідовано буржуазно-поміщицьку владу на Прикарпатті. Саме тому він від щирої душі бажав «рештки своїх, щоправда, невеличких сил присвятити в її (Радянської влади.— С. З.) користь»¹².

Працюючи у відділі Інституту мовознавства АН УРСР у Львові, він інтенсивно вивчав спадщину Ів. Франка, щоб написати велику працю про економічні погляди Каменярка. Але довести свій задум до кінця Володимир Петровичу не вдалося.

Отже, В. П. Левинський посідає чільне місце в історії розвитку соціалістичної думки на західноукраїнських землях в першій половині ХХ ст. Хоча він і не був послідовним марксистом-ленінцем, але своєю невтомною працею великою мірою сприяв утвердженню історичних, економічних і, особливо, філософських марксистських поглядів на Західній Україні. Він залишив по собі велику й різнобічну творчу спадщину, яка чекає ретельного наукового вивчення.

С. М. ЗЛУПКО

⁷ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 22, стор. 238; В. Левинський. Причина світової війни (про імперіалізм). Скрантон, 1916, стор. 17.

⁸ В. Левинський. Соціалістична революція і Україна, Відень — Київ, 1920, стор. 14—15.

⁹ Нариси історії філософії на Україні, К., 1966, стор. 567; К. Г. Плаксюк. В. П. Левинський — пропагандист історичного матеріалізму на Західній Україні. — З історії філософії і соціології на Україні, К., 1968; його ж. Життя — на алтарі боротьби. — «Жовтень», 1969, № 3; М. М. Олексюк. Розвиток філософської думки на західноукраїнських землях в 20—30-х роках ХХ ст. — З історії філософської думки на Україні, К., 1963; його ж. З історії утвердження марксистсько-ленінської філософії на західноукраїнських землях в 20—30-х роках ХХ ст. — «Філософська думка», 1969, № 1.

¹⁰ Нариси історії філософії на Україні, стор. 567.

¹¹ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 387, оп. 1, спр. 4, арк. 100.

¹² ЦДІА УРСР у Львові, ф. 387, оп. 1, спр. 1, арк. 2; спр. 12, арк. 491.

М. О. МАКСИМЕЙКО — ІСТОРИК Серед істориків права, які внесли значний вклад у розвиток історико-юридичної науки, почесне місце належить Миколі Олексійовичу Максимейко.

(До 100-річчя від дня народження)

Народився він у 1870 р. в с. Волошнівці Роменського повіту Полтавської губернії в сім'ї міщанина. Після навчання у Прилуцькій гімназії і приватній колегії Павла Галагана у Києві Микола Олексійович вступив до юридичного факультету Київського університету, який успішно закінчив у 1892 р. За випускний твір «Про кримінальне право Литовського Статуту в зв'язку з розвитком російського кримінального права взагалі» був нагороджений золотою медаллю. Вже тоді, в юнацькі роки, М. Максимейко обрав тему своїх наукових занять — політичний устрій та право Литовсько-Руської держави, дослідженню яких пізніше присвятив кілька ґрунтовних праць. Спрямував М. Максимейка на дослідження саме цієї тематики і допоміг йому на перших кроках наукових дослідів професор Київського університету М. Ф. Владимирський-Буданов.

У рецензії першого наукового твору М. Максимейка «Джерела кримінальних законів Литовського Статуту»¹, В. Грибовський зазначав: «Знання мови польської і латинської дають йому великі переваги. Максимейко, за обраним методом, не обмежується простими співставленнями, а постійно намагається викинути в дух рецензії»². Це допомогло М. Максимейку розв'язати завдання — виявити, наскільки корінний литовський елемент відбився на змісті Литовського Статуту, довести, що кримінальна частина Литовського Статуту мала вплив трьох елементів — руського звичаєвого права, польського та німецького, але «руському елементу серед інших належало в Статуті перше місце»³. Руське звичаєве право, діючи на території Литовської держави, підкреслював М. Максимейко, спочатку попало в литовські привілеї, уставні грамоти, а звідти, при кодифікації, в джерело Статуту. Ця думка чіткіше обґрунтована в пізніших працях Миколи Олексійовича⁴.

У 1893 р. за пропозицією професорів М. Ф. Владимирського-Буданова і А. В. Романовича-Славатинського М. Максимейко був залишений при Київському університеті стипендіатом «для підготовки до професорського звання по кафедрі історії російського права»⁵. У 1896 р. він склав екзамен на ступінь магістра державного права і 1 серпня 1897 р. призначений приват-доцентом по кафедрі російського права юридичного факультету Харківського університету. За традицією кожний доцент і професор, починаючи свою педагогічну роботу в університеті, мав виступити перед членами вченої ради з вступною лекцією. Темою своєї вступної лекції М. Максимейко обрав «Порівняльне вивчення історії права»⁶. У лекції він підкреслив необхідність застосування цього методу при викладі історії російського права, бо порівняльне значення, зазначав він, «укріплює думку про закономірний розвиток місцевого права»⁷.

Однак, при написанні магістерської дисертації «Сейми Литовсько-Руської держави до Люблинської унії 1569 року»⁸, він відступив від цього методу, що привело до помилкових положень — недооцінки внутрішніх соціально-політичних мотивів⁹.

Незважаючи на недоліки, монографія М. Максимейка «Сейми Литовсько-Руської держави...» посіла чільне місце в історіографії цієї проблеми завдяки ретельному дослідженню діяльності, компетенції складу окремих князівств Литовсько-Руської держави XV—XVI ст. Заслужують на увагу висновки вченого з приводу часу виникнення великого сейму Литовсько-Руської держави. За рік до виходу у світ праці М. Максимейка вийшла монографія М. Любавського «Литовсько-Руський сейм»¹⁰, в якій поява вального сейму в Литовсько-Руській державі позначалась початком XV ст. «Ми стверджуємо,— писав М. Максимейко в своїй монографії,— що Литов-

¹ Н. Максимейко. Источники уголовных законов Литовского Статута, К., 1894.

² Журнал Юридического общества, Спб., 1895, кн. 5, від. 3, стор. 12.

³ Н. Максимейко. Назв. праця, стор. 181.

⁴ Н. Максимейко. Русская Правда и литовско-русское право. Сборник статей по истории права, посвященный М. Ф. Владимирскому-Буданову, К., 1904; Н. Максимейко. Русская правда и обычное право Литовско-Русского государства до издания Статута.— Труды XII археологического съезда, М., 1905.

⁵ Н. Максимейко. Автобиография.— Юридический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805—1905), Харьков, 1905, стор. 235.

⁶ Н. Максимейко. Сравнительное изучение истории права, Харьков, 1897.

⁷ Там же, стор. 15.

⁸ Н. Максимейко. Сеймы Литовско-Русского государства до Люблинской унии 1569 г., Харьков, 1902.

⁹ Там же, стор. 11.

¹⁰ М. Любавский. Литовско-русский сейм, М., 1901.

сько-Руський сейм виник наприкінці XV ст.»¹¹. Цю ж думку відстоював він і пізніше в статті-відповіді М. Любавському¹².

Після захисту дисертації і здобуття ступеню магістра державного права 7 вересня 1902 р. М. Максимейко був призначений екстраординарним професором кафедри історії російського права Харківського університету. У травні 1903 р. він виїхав на 7 місяців у відрядження за кордон (в Німеччину) для роботи над докторською дисертацією¹³. Після повернення до Харкова він продовжував працювати професором кафедри історії права, а у вересні 1905 р. був обраний вченим секретарем юридичного факультету.

Педагогічна робота М. Максимейка в університеті тісно пов'язана з його науково-громадською діяльністю. У 1897 р. він став членом Харківського Історично-філологічного товариства, у 1900 р.— членом Харківського Юридичного товариства. У протоколах засідань Юридичного товариства зберігся короткий запис виступу по доповіді В. М. Устінова «Ідеї національної держави», який проливає світло на суспільно-політичні погляди М. Максимейка. «Націоналізм, шовінізм і мілітаризм,— говорив він,— не впливають прямо з принципу національності, а є його перекурченням»¹⁴.

М. Максимейко був вимогливим до себе як науковця і вимагав чесності і сумлінності в науковій роботі від дослідників. Він різко засуджував плагіат і розбивав щент тих істориків права, які видавали чуже (що було перекладом з іноземної мови) за своє, сподіваючись на незнайомство науковців Росії з закордонними працями. З приводу однієї з таких робіт— докторської дисертації С. Ніконова «Розвиток захисту володіння в середньовічній Європі» він написав повну сарказму статтю. «Невірно і неточно було б сказати,— робив висновок Максимейко після того, як довів несамотійність твору С. Ніконова,— що дисертація професора Ніконова це нуль. Ні, це мінус, це глибоконегативна величина»¹⁵.

На початку XX ст. тематика наукових дослідів М. Максимейка дещо змінюється. Він все більше захоплюється дослідженням найдавнішого пам'ятника руського права— «Руської Правди». У 1904 р. виходить у світ його праця «Русская Правда» и литовско-русское право», у 1905 р.— «Мнимые архаизмы уголовного права «Русской Правды». Метою останньої праці було довести, що «кримінальне право «Руської Правди» належить до вищої стадії цивілізації, ніж це стверджують». Праця носить полемічний характер. М. Максимейко дискутує з проф. В. Сергієвичем і М. Владимирським-Будановим, не згоджуючись з їх тлумаченням деяких видів злочинів і кар «Руської Правди» і керуючись, як він пише, «не полемічним задором, а щирим стремлінням до тієї самої істини, якій служили і служать з честю названі вчені»¹⁶. На основі аналізу кримінального права «Руської Правди» М. Максимейко прийшов до висновку, що думки про архаїчний характер «Руської Правди» є перебільшенням, що її статті про кари і злочини свідчать про високий рівень правового розвитку Київської Русі.

У докторській дисертації «Досвід критичного дослідження Руської Правди» (захищена у 1914 р.) М. Максимейко висунув нову точку зору про походження складових частин короткої редакції «Руської Правди». За його думкою, «Правда Ярослава» є пам'ятником Новгородського права, а «Правда Ярославичів» належить до системи права, діючого в Київській Русі¹⁷. Автором короткої «Руської Правди» М. Максимейко вважав одну і ту ж особу. Цю думку він підтверджував порівняльним аналізом «Правди Ярослава» і «Правди Ярославичів», у яких знаходив тотожність тем і єдину систему викладу¹⁸.

Перу М. Максимейка належать «Лекції з історії російського державного права», що вперше були надруковані у 1907 р. Їх він читав на юридичному факультеті Харківського університету, професором якого був до 1920 р.

М. Максимейко належав до тих науковців, які прихильно зустріли встанов-

¹¹ Н. Максимейко. Сеймы Литовско-русского государства до Люблинской унии 1569 г., стор. 67.

¹² Н. Максимейко. К вопросу о литовско-русских сеймах.— Журнал Министерства Народного просвещения, 1904, № 4, стор. 360—378.

¹³ Юридический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805—1905), стор. 124.

¹⁴ Протоколы заседаний Юридического общества при Императорском Харьковском университете за 1902 г., Харьков, 1904, стор. 26.

¹⁵ Н. А. Максимейко. К вопросу о защите владения в средневековой Европе. (По поводу диссертации проф. С. П. Никонова), Харьков, 1907, стор. 31.

¹⁶ Н. А. Максимейко. Мнимые архаизмы уголовного права «Русской Правды», Спб., 1905, стор. 1—2.

¹⁷ Н. А. Максимейко. Опыт критического исследования Русской Правды, Харьков 1914, стор. 1, 100.

¹⁸ Там же, стор. 65—71.

лення радянської влади і включилися в практичну і науково-громадську роботу в радянських установах і учбових закладах. З травня 1920 року він працював вченим консультантом кодифікаційного відділу Народного Комісаріату юстиції¹⁹. Того ж року був призначений професором правового відділення при інституті народного господарства²⁰. З 1924 р. він професор Харківського Геодезичного та Землевпорядного інституту, а в 1925 р. обраний членом-кореспондентом Академії Наук УРСР²¹.

З цього часу активізується робота М. Максимейка в науково-дослідних установах. У 1926 р. він став членом «Комісії для вивчення історії західно-руського та українського права» при соціально-економічному відділі УАН²². 31 жовтня 1926 р. він очолив секцію історії українського права, відкрити при Харківській науково-дослідній кафедрі АН УРСР, яку згодом було реорганізовано в інститут української культури. Тут же він вів семінарські заняття з аспірантами по темі: «Руська Правда». Його учнями тоді були тепер проф. С. М. Королівський, проф. К. К. Шиян, які працюють в Харківському державному університеті.

У 1926 р. М. Максимейко відновив свої досліді над «Руською Правдою», які припинив в 1917 р. в зв'язку з втратою матеріалу, підготовленого для другого випуску його праці «Досвід критичного дослідження «Руської Правди». Він працював над питаннями про систему «Руської Правди», поширеній редакції, про Московську редакцію «Руської Правди», честь відкриття якої належала М. Максимейко у 1888 р. Крім того, він досліджував постанови «Руської Правди» про закупів і смердів.

Вважаючи, що «визначити систему пам'ятника—це значить оволодіти її змістом», М. Максимейко опублікував статтю «Система Руської Правди в її поширеній редакції»²³, в якій висунув нове положення про авторство і систему «Руської Правди» поширеній редакції. За його твердженням «Руська Правда» поширеній редакції має певну класифікацію правового матеріалу, що свідчить про здібності складача; автором її була одна особа, а не кілька.

Аналізу «свідомих змін» у тексті «Руської Правди» її переписчиками і редакторами М. Максимейко присвятив статтю «Інтерполяції в текстові поширеній Руської Правди». Він встановив, що з усіх списків Синодальний ближче всього до першопочаткового тексту «Руської Правди», тому що праця переписувача «носила суцільно механічний характер» і в списку «немає інтерполяцій»²⁴.

Дореволюційна буржуазна історіографія не прийшла до єдиної думки про причини виникнення і характер закупництва і залишала в спадщину радянській історико-юридичній науці дві теорії про походження закупництва. Перша зводилась до визначення закупництва як договору позики, друга—договору найма. М. Максимейко переконливо довів, що закуп не був людиною, яка продає свою працю. «З юридичної точки зору закуп був боржником, а не наймитом»²⁵,— писав він. На основі глибокого дослідження списків «Руської Правди» він прийшов до висновку, що слова «кова», «купа», які зустрічаються в них, є ніщо інше, як видозміна слова «хова» («ховати»). «Під ховой,—твердив він,—треба розуміти все те, що давалось за купу на його утримання; значить, сюди належали харчі, взуття, одяга, земельна ділянка, з якої він добував собі продукти харчування»²⁶. За думкою М. Максимейка, закуп—це селянин, що розорився і за «хову» «кupu», «копу») на підставі усного договору повинен був працювати на феодала. Залежність його припинялась тільки після сплати боргу, тому що робота закупа у дворі феодала була сплачуванням процентів, а не «купи».

М. Максимейко визначив ролейних закупів як таких, «які за умовами повинні були виконувати польові орні роботи». Він рішуче виступив проти погляду на ролейного закупа як на селянина, який орендує землю в поміщика і може навіть мати земельну ділянку на правах власника. Ролейний закуп, доводив М. Максимейко, брав у феодала в користування ділянку землі на певний строк і з неї добував собі

¹⁹ ЦДАЖР СРСР, ф. 8, оп. 1, спр. 2, арк. 132 зв.

²⁰ Там же, арк. 385 зв.

²¹ В. М. Терлецький. Академія Наук Української РСР. 1919—1969, К., 1969, стор. 35.

²² Праці комісії для вивчення історії західно-руського та українського права, вип. II, К., 1926, стор. VIII.

²³ М. Максимейко. Система Руської Правди в її поширеній редакції. Праці комісії для вивчення історії західно-руського і українського права, вип. 2, К., 1926, стор. 50—73.

²⁴ М. Максимейко. Інтерполяції в текстові поширеній Руської Правди. Праці комісії для вивчення історії західно-руського і українського права, вип. 6, К., 1929, стор. 34.

²⁵ Н. Максимейко. Закупы Русской Правды. — Наукові записки науково-дослідної кафедри історії української культури, 1927, № 6, стор. 46.

²⁶ Там же, стор. 40.

харчі. Земля оброблялась господарським інвентарем і «не мала нічого спільного ні з селянською власністю, ні з селянською орендою»²⁷.

Цікавими і певну наукову цінність становлять результати дослідження М. Максимейка правового становища смердів Київської Русі²⁸. Смерди «Руської Правди»,— відзначав він,— це феодално-залежні селяни, але вони «не були такою робочою силою, яку хазяїн міг би поступово, день за днем використовувати в своєму маєтку, як робочу силу холопів, які перебували в його постійному користуванні, бо смерди відбували свої повинності лише періодично. Але зато смерди, на відміну від холопів, крім панщини, поставляли хазяїну ще й оброки»²⁹.

М. Максимейко у своїх наукових працях прийшов до висновків, значна частина яких утвердилася в радянській історико-правовій науці. Цьому значною мірою сприяв критичний, глибокий аналіз списків «Руської Правди», проведений ним у свій час.

М. Максимейко був відданий своїй батьківщині і до останніх років життя чесно працював на користь радянської науки. У 1940—41 роках він був старшим науковим співробітником Інституту історії АН УРСР; також викладав джерелознавство і вів семінарські заняття з «Руської Правди» на історичному факультеті Харківського університету. Помер О. М. Максимейко 14 квітня 1941 р. на сімдесят першому році життя.

О. Ф. СКАКУН

²⁷ П. Максимейко. Закупы Русской Правды.— Наукові записки науково-дослідної кафедри історії української культури, 1927, № 6, стор. 47.

²⁸ М. Максимейко. Про смердів «Руської Правди».— Праці комісії для вивчення історії західно-руського і українського права, вип. 3, К., 1927, стор. 59—82.

²⁹ Там же, стор. 62.

ВИДАТНИЙ УКРАЇНСЬКИЙ РЕВОЛЮЦІОНЕР-ДЕМОКРАТ І ВЧЕНИЙ

(До 120-річчя від дня народження
С. А. Подолинського)

«Наш час є не тільки добою науки, а ще більше добою революції, як би не прагнули деякі ненаукові вчені довести протилежне»,— так писав 1873 р. у журналі «Вперед!», що видавався в Цюриху, 23-річний юнак з України Сергій Подолинський.

Він народився 19 (31) липня 1850 р. в с. Ярославці на Київщині в родині бага-

того поміщика і посереднього поета-романтика А. І. Подолинського, одруженого з княжною Марією Сергіївною Кудашевою¹. У великопанському середовищі пройшли дитячі роки майбутнього революціонера і вченого. Батьки та інші родичі робили все можливе, щоб прищепити йому дворянсько-монархічні погляди. Проте всі ці намагання виявилися марними. Ще більший вплив на молодого Подолинського справили події сучасного йому суспільно-політичного життя. Він був свідком скасування кріпацтва і пов'язаних з цим селянських «безпорядків», а також польського повстання 1863 р. Природно, що бурхлива епоха шістдесятих років залишила свій слід у чутливій і вразливій душі.

Суспільно-політичні погляди майбутнього вченого і революціонера формувалися в перехідний період від феодалізму до капіталізму. Це був час, коли в Росії все старе «перевернулося», а нове тільки почало «укладатися». Є свідчення, що вже під час навчання в київській гімназії Подолинський входив до учнівського гуртка, де читали «тенденційні» твори².

Здобувши середню освіту, С. Подолинський вступив до Київського університету на природниче відділення фізико-математичного факультету. Час його навчання у вузі (1867—1871 рр.) збігся з перехідною добою в наукових і громадсько-політичних інтересах та поглядах. У 60-і роки серед молоді спостерігалася захоплення переважно природничими науками. Але на рубежі 70-х років посилювся інтерес до гуманітарних, соціальних знань. Тому Подолинський також займався вивченням історичних і економічних наук, досягши на цьому терені значних успіхів. На демократичну молодь великий вплив справили відомі «Історичні листи» П. Лаврова. Є відомості, що Подолинський ставився до них схвально, називаючи «хорошою книгою»³. Студентська і шкільна молодь, не задовольняючись казенною наукою, в гуртках самоосвіти вивчала нові твори західноєвропейських і російських вчених та публіцистів. В одному з них, де у 1869—1870 рр. професорський стипендіат М. І. Зібер читав свої реферати про перший том «Капіталу» К. Маркса, Подолинського бачив

¹ ЦДІА СРСР, ф. 1653, оп. 1, спр. 26, арк. 1. В сучасній довідково-енциклопедичній літературі помилково вказана інша дата народження С. А. Подолинського — 1 грудня за н. ст.

² ЦДАЖР СРСР, ф. 533, оп. 1, спр. 1243, арк. 37.

³ Там же, ф. 1737, оп. 1, спр. 89, арк. 2 зв.

М. Драгоманов⁴. Зібрав, що працював над дисертацією, уже тоді зробив «рукописний переклад Маркса»⁵. Подолинський вивчав і використовував «Капітал» протягом усього свого свідомого життя, хоча й не став пролетарським революціонером. Студент Подолинський і сам керував гуртком самоосвіти, до якого входили учні старших класів 1-ї гімназії. Вони, за свідченням одного з учасників, «займалися читанням книг як заборонених, так і дозволених»⁶.

Сергій Андрійович підтримував тісні зв'язки з петербурзькою демократичною молоддю, зокрема з Л. Гінзбургом і Р. Ідельсон. У його листах до останньої йдеться про поширення прогресивної літератури («книжковою справою» тоді займався гурток так званих «чайковців»), необхідність «заведення зносин за кордоном, напр. з Міжнародним Товариством Робітників» тощо⁷. У січні 1871 р. він разом з своїм товаришем по університету І. Чернишовим був делегатом від Києва на з'їзді «студентських організацій самоосвіти», скликаному в Петербурзі за ініціативою «чайковців»⁸.

Подолинський брав активну участь у створенні журналу «Вперед!». Він запропонував Лаврову (під час зустрічі в антропологічному товаристві у Парижі в 1872 р.) не лише «своє енергійне сприяння у переговорах у Росії і в організації матеріальних засобів для видання», але й погодився негайно переїхати до Швейцарії, щоб підготувати там відповідний ґрунт⁹. Уже на початку травня він був у центрі російсько-української революційної еміграції в Цюриху. Тісне співробітництво Подолинського з «впередівцями» продовжувалося, як відомо, до 1874 р. Очевидно, за порадою Лаврова він почав писати «Нарис розвитку Міжнародної асоціації робітників». Праця була задумана широко, але залишилася незакінченою. В опублікованих шести розділах виклад доведено лише до створення Інтернаціоналу. Його авторство вдалося встановити на підставі автографів, що збереглися, та листування між «лавристами».

Готуючись до написання історії Інтернаціоналу, Подолинський відвідував засідання Цюрихської секції Міжнародного Товариства Робітників, а в серпні 1872 р. у Лондоні за посередництвом Лаврова познайомився у Ф. Енгельса з К. Марксом. В Гаазі він як гість відвідував відкриті засідання V конгресу Інтернаціоналу (на ньому Маркс і Енгельс були присутні особисто) і свої враження від них викладав у листах до Лаврова у Лондон і до Гінзбурга в Цюрих. Подолинський був свідком впертої боротьби, що розгорнулася між марксистами та бакуністами і закінчилася поразкою ідеологів анархізму. Але, на жаль, він не зрозумів принципових розходжень між представниками наукового пролетарського соціалізму і дрібнобуржуазними революціонерами. Його симпатії були на боці останніх¹⁰. Анархістська література, під впливом якої він перебував, позначилася і на його «Нарисі розвитку Міжнародної асоціації робітників». Це, зокрема, знайшло свій вияв у тому, що Подолинський ставив поряд з Марксом Прудона і Лассалля, називаючи всіх «передовими діячами робітничого руху»¹¹.

Участь Подолинського в журналі не була тривалою. Розходження з «впередівцями» почалися фактично вже з кінця 1873 р. Тоді Сергій Андрійович переїхав до Парижа, де продовжив свої заняття в університеті, а редакція «Вперед!» на початку наступного року перенесла діяльність у Лондон.

Подолинський рвався на батьківщину, де в той час почався рух «в народ», щоб взяти безпосередню участь у практичній революційній боротьбі. Пояснюючи свій намір повернутися до Росії, він писав Лаврову, що «страшенно надокучили теоретичні міркування про те, що треба робити, і нічого не робити по суті»¹². Вдома він розраховував розпочати праці, які будуть «більш корисними і які можуть вестись лише там, напр., по розвитку російського пролетаріату»¹³.

⁴ М. Драгоманов. Австро-руські споми́ни (1867—1877), ч. I—V, Львів, 1889—1891, стор. 186.

⁵ ЦДАЖР СРСР, ф. 1762, оп. 2, спр. 390, зап. кн. 24, арк. 20—20 зв.

⁶ ЦДВІА СРСР, ф. 1351, оп. 3, спр. 51, т. 29/35, арк. 17 зв.; ЦДІА УРСР, ф. 274, оп. 1, спр. 241, арк. 22.

⁷ ЦДАЖР СРСР, ф. 1737, оп. 1, спр. 89, арк. 3—5 зв.

⁸ Революционное народничество 70-х годов XIX века. Сб. документов и материалов, т. I, М., 1964, стор. 215—216.

⁹ ЦДАЖР СРСР, ф. 1762, оп. 2, спр. 390, зап. кн. 24, арк. 68 зв., 74 зв.; П. Л. Лавров. Народники — пропагандисты 1873—1878 гг., Л., 1925, стор. 51.

¹⁰ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 21, оп. 1, од. зб. 56/9, 56/11, 56/13; ЦДАЖР СРСР, ф. 1737, оп. 1, спр. 145, арк. 1—4 зв.

¹¹ «Вперед!». Непериодическое обозрение, т. I, Цюрих, 1873. Отдел первый, стор. 118.

¹² «Архіви України», 1965, № 5, стор. 57.

¹³ Там же, стор. 56. Під «пролетаріатом» Подолинський розумів не лише фабрично-заводських робітників, а всіх трудящих, що терпіли від капіталізму. У цьому ж значенні вживався ним і вислів «робітничий соціалізм».

Влітку 1874 р. Подолинський прибув на Україну. Тут він побачив, що масовий і неорганізований похід демократичної молоді «в народ» супроводжувався провалами й арештами пропагандистів. В листі до секретаря редакції журналу «Впереді» В. Смирнова він писав, що «попались майже всі, хто пішов цим літом в народ, і притому попались, не викликавши достатнього співчуття серед народу». Але Сергій Андрійович зауважував, що «в таких розмірах, як цього року, рух в народ ще ніколи не практикувався і що, незважаючи на невдачі, число бажаючих і зараз ще дуже велике»¹⁴. До останніх належав, очевидно, і сам автор листа. На його думку, як писав він пізніше, «ходіння в народ є без сумніву найкраща форма діяльності, з тим однак, щоб під словом ходіння розумівся перехід в народ і ґрунтовне (звичайно, наскільки поліція дозволить) поселення серед народу»¹⁵.

Тому С. Подолинський оселився в Ярославці, де займався медичною практикою, будучи, за його словами, «одночасно лікарем і аптекарем». Він мав велику популярність серед селян. Щодня до нього приходили хворі з навколишніх сіл, які він також відвідував сам, проїжджаючи верхи 20—30 верст за день. Крім того, восени і взимку вечорами Подолинський проводив «педагогічні заняття з хлопцями»¹⁶. Немає ніякого сумніву, що в міру можливого він займався революційною пропагандою в селянському середовищі.

Не забув Подолинський і своїх товаришів — «впередівців», з якими у 1875—1876 рр. активно листувався і навіть надіслав статтю-кореспонденцію про селянські заворушення на Чигиринщині¹⁷. Підтримував він зв'язки також і з окремими київськими народниками. Однак основну роботу Сергій Андрійович проводив в українських демократичних гуртках — «громадах». Внаслідок принципових розходжень з Лавровим і «впередівцями» (у ставленні до національно-визвольного руху, «бунтарство» тощо) Подолинський встановлює тісніші зв'язки з українським демократичним рухом. Ще до поїздки за кордон він був знайомий з М. Драгомановим, Ф. Вовком та іншими діячами київської «громади». У Львові і Відні він познайомився з західноукраїнськими демократами, зокрема з О. Терлецьким, підтримує з ними дружні теплі стосунки. У лютому 1873 р. у Цюриху за його ініціативою були влаштовані збори російсько-української емігрантської колонії, присвячені пам'яті Т. Шевченка. Учасники зборів заслухали доповідь Подолинського про життя і діяльність великого українського революціонера-демократа (текст доповіді на його прохання підготував Драгоманов, який на той час перебував у науковому відрядженні у Флоренції).

Опинившись у середині 70-х років знову в Києві, Подолинський включився в діяльність українських «громад», насамперед «старої», яка, за жандармськими відомостями, стояла «на чолі організації українофілів-соціалістів у Києві». На його квартирі був влаштований «склад заборонених книг», переховувався після втечі з ув'язнення революціонер-українофіл С. Топчаєвський¹⁸. У 1875 р. Подолинський активно співробітничав у газеті «Київський телеграф», яка протягом кількох місяців (з січня до серпня) була легальним органом «старогромадівців». Тут він вміщував передовиці та кореспонденції¹⁹.

У середині 70-х років Подолинський приділяв багато уваги підготовці української пропагандистської літератури. 1875 р. він разом з О. Терлецьким видав у Відні свої перші соціалістичні брошури (так звані «метелики») — «Парова машина» і «Пробідність». У першій з них автор, розповідаючи сон молодого селянина, покаліченого панською паровою молотаркою, змалював яскраву картину переможного народного повстання, що розпочалося з селянських бунтів і завершилося після приєднання до селян солдатів, міщан і робітників ліквідацією гнобителів-панів та встановленням справедливого соціального ладу. Другу брошуру (у 1876 р. вона була перевидана в Женеві Драгомановим в дещо доповненому і переробленому вигляді під назвою «Про багатство та бідність») Сергій Андрійович називав «першим розділом народної політичної економії», спробою «популяризації теорії додаткової праці і механізму капіталістичного виробництва за допомогою прикладів, взятих з хліборобства і цукровозаводської промисловості України»²⁰. Наступного року Терлецький видає ще дві брошури — «Правда» і «Правдиве слово хлібороба до своїх земляків». Перша — це переробка «Хитрой механіки» народника-лавриста В. Варзара, здійснена По-

¹⁴ ЦДАЖР СРСР, ф. 1737, оп. 1, спр. 58, арк. 49 зв.

¹⁵ УІЖ, 1966, № 7, стор. 123.

¹⁶ Там же; ЦДАЖР СРСР, ф. 1737, оп. 1, спр. 58, арк. 33 зв.

¹⁷ ЦДАЖР СРСР, ф. 1762, оп. 2, спр. 118, арк. 133—134 зв. Кореспонденція була опублікована 19 листопада (1 грудня) 1875 р.

¹⁸ Свод указаний, данных некоторыми из арестованных по делам о государственных преступлениях (май 1880 г.). — «Былое», 1907, № 6, стор. 120, 125, 134, 141.

¹⁹ М. Драгоманов. Австро-руські спомини, стор. 336; УІЖ, 1968, № 9 стор. 132.

²⁰ ЦДАЖР СРСР, ф. 1737, оп. 1, спр. 58, арк. 34; С. Подолинский. Социалисты-крайцы в Австрии, [Женева, 1880], стор. 3.

долинським, друга написана відомим українським революціонером-народником Ф. Волховським. Терлецький вважав, що ці брошури «і ті, що переведені з великоруського, і оригінальні, писані на підставі Марксових дослідвань»²¹. Насправді ж, як зазначав Драгоманов, «названі брошури написані були в дусу (як думаю) не стільки новішого європейського соціалізму, скільки т. зв. «українофільської хлопоманії» 60-их років і великоруського «народництва» 70-х років»²². Незважаючи на це, саме завдяки зусиллям Подолинського в середині 70-х років виникла українська соціалістична течія, яка мала багато спільного з народництвом. Її представників він називав «українською соціально-демократичною партією» (по аналогії з так званою «російською соціально-революційною партією», як іменували себе народники)²³.

Громадсько-політична діяльність не заважала Подолинському займатися наукою. У травні 1876 р. він успішно складає екзамени і захищає дисертацію на медичному факультеті Бреславльського університету²⁴. Повернувшись до Києва, він мав намір подати дисертацію на здобуття вченого ступеня доктора медицини. Однак наприкінці 1877 р. у зв'язку з погіршенням стану здоров'я Сергій Андрійович разом з дружиною мусив знову виїхати за кордон²⁵.

1878—1881 рр.—це останній період діяльності видатного українського вченого та революціонера. Не маючи змоги брати безпосередню участь у революційній боротьбі, Подолинський служить їй пером і розумом. Змінюється й характер його праць. Якщо в 1875—1877 рр. найважливішим завданням для нього було видання «народних книжок»²⁶, то тепер його наукові розвідки розраховувалися передусім на інтелігенцію.

У 1878 р. Подолинський працював у Паризькій міській бібліотеці²⁷, очевидно, над своєю книгою з соціальної гігієни — «Життя й здоров'я людей на Україні», яку наступного року видав у Женеві Драгоманов*. Сергія Андрійовича завжди цікавили проблеми політичної економії та економічної історії, тому важко уявити, що в той час (1878—1879 рр.) вони залишилися поза його увагою. Можна з певністю припустити, що стаття за підписом «П. М.» «Біржове мошество та запродана печатъ» в четвертому томі «Громади», що її видавав Драгоманов, належала перу Подолинського. За це говорить як її зміст, так і те, що серед українських вчених та громадських діячів тоді не було іншої, крім Подолинського, людини, яка могла б написати подібну статтю про розвиток капіталізму в Західній Європі²⁸. У ній, зокрема, зазначалось, що «поговорим опісля й за те, як ті порядки й до нас переходять і як, мабуть, і нам не втекти від того лиха»²⁹. Свого слова автор дотримав, наступного року видруквавши у Женеві працю «Ремесла й фабрики на Україні», де розглянув «як праця людей і відносини господарські між ними помалу змінювались, аж поки не дійшли до найголовнішого теперечка упорядкування, до великої фабрики з властивцем-хазяїном і безчисленними наймитами-робітниками, котрі працюють чужими машинами та чужим струментом для чужого здобутка і не мають жодної волості в ділі їх власної праці»³⁰. У розділі, присвяченому фабриці, автор посилався на перший том «Капіталу» К. Маркса.

У 1880 р., оселившись в Монпельє на півдні Франції, Подолинський не порвав зв'язків з Женевою, де жили Драгоманов, М. Павлик та інші емігранти. Того ж року він завершив свою головну соціологічну працю, в якій прагнув довести переваги

²¹ К. Студинський. Галичина й Україна в листуванні 1862—1884 рр., Х.—К., 1931, стор. 344.

²² М. Драгоманов. Листи до Ів. Франка і інших. 1887—1895, Львів, 1908, стор. 88.

²³ УІЖ, 1968, № 9, стор. 128—133.

²⁴ ЦДАЖР СРСР, ф. 1762, оп. 4, спр. 360, арк. 86.

²⁵ Архів Михайла Драгоманова, т. I. Листування Київської старої громади з М. Драгомановим (1870—1895 рр.), Варшава, 1938, стор. 90; ЦДІА СРСР, ф. 1653, оп. 1, спр. 28.

²⁶ 1877 р. за кордоном Драгоманов видав його нову брошуру «Про хліборобство. Як де земля поділена і як би треба її держати». Це був «другий розділ» «народної політичної економії», який, за словами автора, містив «популярний опис характеру сільської общинної організації в різних країнах світу і на Україні з наступним викладом соціалістичного ідеалу» (С. Подолинський. Соціалісти-українці в Австрії, стор. 6).

²⁷ ЦДАІМ СРСР, ф. 1348, оп. 1, спр. 678, арк. 1—2 зв.

* Витяг з цієї праці під назвою «Здоров'я крест'ян на Україні» Подолинський надрукував у петербурзькому журналі «Дело» № 5 за 1879 р. Того ж року він опублікував свою доповідь на конгресі французького товариства розвитку науки в Монпельє «Санітарний стан населення Київської губернії» (фр. мовою).

²⁸ Архів Михайла Драгоманова, стор. 270; М. Драгоманов. Листи на Наддніпрянську Україну, К., 1917, стор. 63.

²⁹ «Громада», № 4, Женева, 1879, стор. 9.

³⁰ С. Подолинський. Ремесла й фабрики на Україні, Женева, 1880, стор. 17.

соціалізму над капіталізмом. За його словами, «це теорія більш-менш самостійна, що показує соціалізм і закони Маркса як необхідний наслідок загального закону збереження енергії»³¹. Уривок з свого дослідження під назвою «Le travail humain et la conservation de l'énergie» («Праця людини і збереження енергії») він надрукував на початку 1880 р. в «Revue internationale des Sciences biologiques»³². 24 березня Подолінський просив Лаврова, що перебував тоді в Парижі, повідомити адресу Маркса. «Я хочу,— пояснював він,— йому надіслати (статтю.— М. Р.), тому що річ прямо його стосується і безперечно викликана в моїй голові теорією додаткової праці»³³. А вже 30 березня він писав Марксу: «Для мене становить особливе задоволення, що я можу надіслати Вам невеличку працю, поштовою до написання якої послужив у першу чергу Ваш твір «Капітал».

Можливо, Ви ще пам'ятаєте, що я мав честь познайомитися з Вами влітку 1872 р. у пана Енгельса за посередництвом пана Лаврова.

Я сподіваюся у найближчому часі опублікувати в «Revue socialiste» працю про деяке застосування моїх ідей до розвитку різних форм виробництва. Крім того, я готую ще одну, більшу працю з прикладами, але досі не вирішив, яку обрати для цього мову— французьку чи німецьку»³⁴. З другого листа (від 8 квітня) видно, що Подолінський одержав відповідь, але її ще й досі не знайдено.

Зберігся конспект статті Подолінського, зроблений Марксом³⁵. Але свого висновку щодо її змісту він не дав. Це зробив Енгельс в листах до Маркса від 19 і 22 грудня 1882 р. Думку Подолінського про те, що «людська праця може вдержати на поверхні землі і примусити діяти сонячну енергію довший час, ніж без неї», він назвав «дуже цінним відкриттям», але при цьому зазначив, що, прагнучи «знайти новий природничий доказ правильності соціалізму», автор «відхилився в бік» і тому «попугав фізичне з економічним»³⁶.

У 1880 р. український вчений пише також працю «Соціалізм і теорія Дарвіна», у якій критикував соціал-дарвінізм і захищав соціалізм³⁷. Справедливо вважаючи, що послідовний демократ не може не бути соціальним демократом, Подолінський в силу об'єктивних умов соціально-економічної і політичної розвитку тодішньої Росії та України не зміг піднятися до розуміння теорії наукового пролетарського соціалізму, розробленого Марксом і Енгельсом, хоча глибоко поважав їх як видатних учених і революціонерів. Він вважав, що «найзагальнішими основами» соціалізму («громадівства») є «належність ґрунтів до громад хліборобів, а фабрик і заводів до громад робітників»³⁸. Подолінський заперечував необхідність усуспільнення засобів виробництва в державному масштабі, не допускав існування в майбутньому соціалістичному суспільстві будь-якого державного апарату тощо.

Подолінський, ведучи науково-теоретичну роботу, не усувався й від участі в практичній революційній діяльності. Він уважно стежив за боротьбою революційних народників і сам підтримував з ними зв'язки. Прагнучи, ознайомити західноєвропейську публіку з подіями, що відбувалися в нашій країні, Сергій Андрійович надрукував у 1879 р. статтю «Нігілізм в Росії»³⁹. У відповідь на зауваження Лаврова він на-

³¹ Науковий архів Інституту археології АН УРСР, ФА В/3412.

³² Там же, В/3414; В/223-А, арк. 15 зв.

³³ Русские современники о К. Марксе и Ф. Энгельсе, М., 1969, стор. 168.

³⁴ К. Маркс, Ф. Энгельс и революционная Россия, М., 1967, стор. 405. Вперше опубліковано в українському перекладі з додатком факсиміле у зб. «З починів українського соціалістичного руху. Мих. Драгоманов і жєневський соціалістичний гурток». Зладив М. Грушевський, Відень, 1922, стор. 207—209.

³⁵ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 1, оп. 1, од. зб. 2940, арк. 29—30.

³⁶ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 35, стор. 104—107. В. І. Ленін, конспектуючи у 1913 р. лист Ф. Енгельса від 19 грудня 1882 р., зазначив: «Неудачная попытка Подолинского найти естественнo-историческое доказательство за социализм...» (В. І. Ленін. Конспект «Переписки К. Маркса и Ф. Энгельса 1844—1883 гг.», М., 1968, стор. 175).

³⁷ Спочатку вона була надрукована французькою мовою в журналі «La Revue Socialiste», № 3 від 20 березня 1880 р., німецькою— в журналі «Arbeiter Wochenchronik», що його видавав у Будапешті учасник Паризької комуні угорський робітник Лео Франкель, і сербською в «Страже». Українською мовою мала бути видана у Львові, але там не вийшла і була вміщена в першому номері періодичної «Громади» (С. Подолінський. Громадівство й теорія Дарвіна.— «Громада». Українська часопись, № 1, Женева, 1881, стор. 5—26).

³⁸ С. Подолінський. Громадівський рух в Англії і Ірландії.— «Громада». Українська часопись, 1881, № 1, стор. 63.

³⁹ Французькою мовою стаття вміщена в журналі «La Réforme» від 15 вересня і 15 жовтня 1879 р. Автором був підготовлений також її німецький переклад, про що він писав у листі до Ф. Вовка від 6 лютого 1880 р. (НАІА АН УРСР, ФА В/3412).

писав нову статтю «Соціалізм, нігілізм та тероризм. Відповідь «старому російському соціалістові»⁴⁰. С. А. Подолинський негативно поставився до перетворення народо-вольцями індивідуального терору на головний засіб боротьби проти самодержавства, висловив сумнів у моральності й корисності таємних політичних убивств, засуджував «жорстокий, так сказати, азіатський характер деяких терористичних актів, dokonаних революціонерами в Росії». Разом з тим він заявляв, що «на всі інші терористичні виступи, як збройний опір жандармам, повстання, викликання заворушень в армії в цілях революції», дивиться «не лиш як на право оборони, а як на святий обов'язок кожного революціонера в Росії, доки в ній існує деспотично-автократичний режим».

Український революціонер-демократ уважно стежив за розгортанням соціального руху в Європі, який «зростає нормальним, могутнім ростом», і висловлював упевненість у тому, що «прийде й на нашу (українську) вулицю свято»⁴¹.

С. А. Подолинський був ініціатором створення українського революційного журналу. Спочатку передбачалося видавати його в Румунії, де Ф. Вовк придбав друкарню для київської «громади». Потім було вирішено випускати журнал під назвою «Україна» в Женеві у друкарні Драгоманова. Але останній настояв на тому, щоб зберегти назву його неперіодичних збірок. У написаній Сергієм Андрійовичем і підписаній Драгомановим і Павликом програмі періодичного органу — «Громади» (журнал мав виходити один раз на два місяці) підкреслювалося: «Нігде й ніколи докорінні зміни громадського життя не робились тільки мирним поступом. На Україні це може менше, ніж де інде, можна сподіватись, щоб начальства й панства по волі зреклись свого панування й через те простому народу на Україні не обійтись без оружного бою й повстання (революції). Тільки це повстання передасть у руки хліборобських і робітничких громад і товаристів сили природи й струменти, потрібні для здобутку»⁴². Програму періодичної «Громади» схвально зустріли молоді «громадівці» у Києві, яким Подолинський передав її восени 1880 р., тобто ще до виходу журналу. Поділяли її основні положення й «старогромадівці»⁴³.

Інакше зустріли це видання реакційні великодержавно-шовіністичні кола в Києві. В їх рупорі, газеті «Киевлянин», з'явилася низка статей за підписом «Южнорусс», присвячених критиці програми українського революційного журналу⁴⁴.

У 1881 р. С. Подолинський опинився у скрутному матеріальному становищі: на його плечах лежало фінансування журналу, утримання одного з редакторів (М. Павлика, який жив у нього в Монпельє), а також чотирьох дітей (трьох своїх і доньки М. Морозова та О. Любатович, що, повертаючись до Росії, залишили її у Подолинського). Життєві обставини склалися трагічно: один за одним вмерли двоє дітей Подолинських (син і донька), а потім і дочка Любатович.

До того ж, батько Сергія Андрійовича, побачивши підпис свого сина під революційною програмою, вирішив залишити його без грошей і 15 березня 1881 р. написав листа, в якому повідомив про своє рішення не надавати йому допомоги і продати маєток⁴⁵.

Однак і в цих умовах Подолинський прагне продовжувати видання «Громади» (про підготовку наступних номерів її йдеться в листах до Павлика)⁴⁶, вживає всіх заходів, щоб здобути потрібні для цього кошти. Але стан його здоров'я погіршувався й наприкінці 1881 р. почалося запалення мозку, яке незабаром переросло в прогресивний параліч мозку. 30 червня (12 липня) 1891 р. С. А. Подолинського не стало. Так трагічно закінчилося життя полум'яного революціонера і талановитого вченого. Він пішов з життя зовсім молодим і, звичайно, не встиг здійснити всього, на що був здатний. Проте залишилися його праці, що розповсюджувалися в революційному середовищі не лише в 70-ті, а й в наступні роки. Вони популяризували окремі положення економічної теорії Маркса і тим сприяли створенню ґрунту для поширення на Україні ідей наукового соціалізму.

М. П. РУДЬКО

⁴⁰ Зауваження Лаврова (за підписом «Старий російський соціаліст») з'явилися в паризькій соціалістичній газеті «L'Égalité» від 21 і 28 січня 1880 р.; стаття-відповідь Подолинського надрукована в журналі «La Revue Socialiste» № 6 за 1880 р. Український переклад вміщений у зб. «З починів українського соціалістичного руху», стор. 184—185.

⁴¹ НАІА АН УРСР, ФА В/3414.

⁴² «Громада». Українська часопись, 1881, № 1, стор. 3.

⁴³ Архів Михайла Драгоманова, стор. 24, 264, 319, 338, 427, 442.

⁴⁴ «Киевлянин», 29 березня, 1, 4 і 5 квітня 1881 р.

⁴⁵ В архіві А. І. Подолинського збереглася чернетка цього ганебного листа (Відділ рукописів Державної бібліотеки СРСР ім. В. І. Леніна, ф. 232, карт. 2, з. д. 36. 52). Опубліковано в журн. «Архіви України», 1966, № 1, стор. 51.

⁴⁶ «Жовтень» (Львів), 1963, № 6, стор. 139—140.

Огляд джерел та літератури

ВИСВІТЛЕННЯ РАДЯНСЬКО-АМЕРИКАНСЬКИХ ВІДНОСИН 1933—1939 рр. В БУРЖУАЗНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ США

У листопаді 1933 р. між СРСР та США було встановлено дипломатичні відносини. В історії зарубіжних зв'язків міжвоєнного періоду це вважалося найвизначнішим актом, що поклав початок співробітництву двох країн в політичній, економічній, науково-технічній, культурній сферах та на міжнародній арені. 20 листопада 1933 р. Голова ЦВК СРСР М. І. Калінін у радіозверненні до американського народу відзначав, що встановлення дипломатичних відносин між СРСР та США «віднині відкриває еру різноманітного та плідного співробітництва між нашими народами..., принесе користь не тільки їх взаємним інтересам, але сприятиме економічному та культурному прогресу людства, зміцненню загального миру»¹. З приводу нормалізації радянсько-американських відносин у США виникло чимало різних міркувань. Зокрема, привертають увагу висловлювання істориків офіційно-апологетичного напрямку в буржуазній історіографії США: У. Ленджера, Е. Глісона, А. Деконде, Б. Рауха, Р. Тагуелла та інших. Усі вони ставили собі за мету «довести», що демократична адміністрація на чолі з Рузвельтом актом визнання сприятиме виходу СРСР з зовнішньополітичної ізоляції, зміцненню його міжнародного престижу². Вони також підкреслювали, що США виступили організатором миролюбних сил світу: «Рузвельт своїми діями (тобто визнанням Країни Рад.—Д. К.) проілюстрував, що він не виключає Радянський Союз із своєї концепції обмеженої участі Сполучених Штатів у боротьбі проти агресії»³.

Про що свідчили такі висловлювання? Лише про те, що ряд американських буржуазних істориків, здебільшого виразників офіційно-апологетичного напрямку, надто перебільшував роль своєї країни та її президента в організації колективної безпеки народів і водночас применшував значення СРСР, який, на їх думку, відігравав лише допоміжну, обмежену роль «в американській боротьбі проти агресії».

Зіставлення наведених «тверджень» з історичною дійсністю свідчить про їх абсурдність. Адже добре відомо, що до початку 30-х років більшість капіталістичних країн Європи та Азії встановила з СРСР дипломатичні відносини, мала широкі торговельні, науково-технічні та культурні зв'язки. Тому частина керівних та ділових кіл США рішуче вимагала змін у зовнішньополітичному курсі щодо СРСР⁴. «Наша відмова визнати Росію,—підкреслював лідер демократів у палаті представників від штату Іллінойс Г. Рейні,—є економічним злочином. Майже всі країни світу її визнали. Всі вони діють, щоб наладити торгівлю з Росією. Лише ми сидимо, склавши руки, у той час, коли наші заводи зупиняються, а наш народ залишається без праці. Це безглуздя»⁵. Журнал «Нейшн» не без підстав писав, що «в дійсності визнання має тепер більше значення для Сполучених Штатів, ніж для Радянського Союзу... Позиція Гувера щодо Росії створила винятково загрозливий характер для становища США в басейні Тихого океану, де протягом наступного десятиріччя, можливо, вирішуватиметься доля народів»⁶.

Орган американських комуністів газета «Дейлі Уоркер» у своїй редакційній статті від 20 листопада 1933 р. дала глибоку й чітку характеристику причин та значення

¹ Внешняя политика СССР. Сборник документов, 1925—1934, т. III, М., 1945, стор. 621.

² A. Dekonde. A History of American Foreign Policy, New York, 1963, стор. 10, 532; R. Tugwell. The Democratic Roosevelt. A Biography of Franklin D. Roosevelt, New York, 1957, стор. 10; W. Langer and S. Gleason. The Challenge to Isolation 1937—1940, New York, 1952, стор. 126, 127.

³ B. Rauch. Roosevelt from Munich to Pearl Harbor, New York, 1954, стор. 64.

⁴ «Правда», 30 січня 1933 р.; В. А. Вальков. СССР и США (их политические и экономические отношения), М., 1965, стор. 201—202.

⁵ «The Nation», 18 травня 1932 р. 567.

⁶ «The Nation», 28 грудня 1932 р., 633.

урегулювання радянсько-американських відносин. «Американський капіталізм визнав Радянський Союз» тому, вказувала газета, що, по-перше, зазнали повного краху всі спроби режиму Рузвельта подолати економічну та фінансову кризу; по-друге, провалилися розрахунки імперіалістів на створення об'єданого фронту боротьби проти СРСР, оскільки радянській дипломатії вдалося укласти ряд двосторонніх договорів про ненапад; по-третє, Країна Рад завдяки п'ятирічному плану та політиці миру значною мірою зміцнила своє міжнародне становище і звела нанівещ численні антирадянські воєнні плани імперіалістів; по-четверте, з вимогою визнати СРСР виступили широкі маси американських трудящих, а також ділові кола країни, для яких нормалізація стосунків з СРСР перетворилась у назрілу проблему.

Таким чином, вищенаведені факти свідчать про безпардонну фальсифікацію істориками офіційно-апологетичного напрямку справжнього змісту цих подій.

Буржуазні ж американські представники так званої «нової школи» (неоревізіоністи) вважають дипломатичний крок Рузвельта «фатальною помилкою, що призвела до багатьох згубних наслідків»⁷. За словами історика Е. Робінсона, «визнання Росії було початком низки помилових дій, які кінець кінцем зіткнули Сполучені Штати з комунізмом у Європі та Азії»⁸. Інший реакційний історик Д. Бернхем без тіні сору писав: «Визнання не тільки символізувало сердечну атмосферу щодо радянських громадян і комуністів, але, що головне, полегшувало проведення підривної діяльності останніми, маскуючись офіційними дипломатичними привілеями»⁹.

У подібних твердженнях неоревізіоністів немає і грану конкретно-історичного матеріалу, фактів, що підтверджували хоча б деякою мірою цю «своєрідну» оцінку радянсько-американських відносин. Дійсно, Е. Робінсон вказує на низку «помилкових дій» уряду Рузвельта, зовсім не розкриваючи їх суті. Той же автор безпідставно пише про якесь зіткнення Сполучених Штатів «з комунізмом у Європі та Азії», але не згадує жодним словом про його характер. В аналогічному стилі висловлюється і Дж. Бернхем, розповідаючи старі безглузді байки про полегшення «підривної діяльності» комуністів у Сполучених Штатах Америки. Таким чином, тенденційна оцінка неоревізіоністами факту визнання СРСР виключає можливість предметної полеміки з ними.

Характеристика американської буржуазної історіографії була б неповною без аналізу поглядів істориків «реальної політики», які вітали всі внутрішні та зовнішньополітичні акції американського уряду, що відповідали, на їх думку, «національним інтересам країни», тобто інтересам великої монополістичної буржуазії¹⁰. Внаслідок цього вони досить схвально поставилися і до нормалізації радянсько-американських відносин, оскільки вважали, що «Рузвельт, визнаючи Росію, домагався розширення американського експорту і нового підтвердження американського керівництва світом»¹¹.

Таке твердження — принципово неправильне. Встановлення дипломатичних відносин між СРСР і США скоріше свідчило про зростання міжнародного авторитету Країни Рад, ніж про «підтвердження американського керівництва світом». Народний комісар закордонних справ СРСР М. М. Литвинов вказував, що «визнання Радянської країни Сполученими Штатами було свідченням, насамперед, повного краху політики відмови від мирного співіснування двох суспільних систем з боку найбільш впливової імперіалістичної держави, яка претендувала на світове панування»¹².

У працях істориків-«реалістів» є чимало правильних спостережень. Так, П. Філене вказував: «Історики, певно, через двадцять або більше років, зможуть пересвідчитись, що встановлення дипломатичних відносин між Сполученими Штатами і Росією було одним з двох або трьох найважливіших явищ міжнародного життя перших п'ятнадцяти років після закінчення першої світової війни»¹³. «Встановлення дипломатичних відносин між двома країнами покінчило з обтяжливим, ненормальним становищем, яке до цього існувало»¹⁴, — констатувала В. М. Дін. А буржуазний дослідник І. Коген під-

⁷ E. E. Robinson. The Roosevelt Leadership 1933—1945, Philadelphia—New York, 1955, стр. 405; H. Hoover. The memoirs, vol. III, The Great Depression 1929—1941, New York, 1952, стр. 360, 361.

⁸ E. E. Robinson. Назв. праця, стр. 407, 408.

⁹ J. Burnham. The Web of subversion, Underground Networks in the United States Government, New York, 1954, стр. 98.

¹⁰ R. E. Osgood. Ideals and Self-Interest in America's Foreign Relations, Chicago, 1953, стр. 1; G. F. Kennan. American Diplomacy 1900—1950, Princeton, 1951, стр. 49.

¹¹ W. A. Williams. The Tragedy of American Diplomacy, Cleveland—New York, 1959, стр. 126.

¹² М. М. Литвинов. Внешняя политика СССР. Речи и заявления. 1927—1937, М., 1937, стр. 82—83.

¹³ P. G. Filene. Americans and the Soviet experiment 1917—1933, Massachusetts, 1967, стр. 208.

¹⁴ U. M. Dean. The Outlook for Soviet-American Trade.—“Foreign Policy Reports”. Vol. X, 1934, N 11, стр. 143.

креслював, що визнання СРСР «політично обумовлене». «Наші інтереси вимагали від нас, щоб ми дивилися фактам у вічі»¹⁵, — писав він.

Позиція США в цьому питанні в працях «реалістів» досить часто конкретизується. Так, дослідник С. Харпер, вважає, що врегулювання відносин між США та СРСР було наслідком американської внутрішньої політики і «відповідало новому курсу Рузвельта»¹⁶. Далі історик зазначає, що нормалізація радянсько-американських відносин відіграла позитивну роль у послабленні міжнародної напруженості та зміцненні миру на Далекому Сході. «Як мені здавалось, — вказує С. Харпер, — в інтересах збереження миру на Далекому Сході Вашингтон і Москва повинні були вийти з тупика в своїх відносинах»¹⁷. У такому ж дусі витримані погляди й інших представників школи «реальної політики»¹⁸.

Однак недоліком досліджень істориків-«реалістів» була певна утилітарність. Це зокрема, відчувається в тому, що вони акцентували увагу, головним чином, на тій вигоді, яку США дістануть після визнання СРСР, лишаючи осторонь такий важливий аспект, як благотворний вплив цього акту на оздоровлення всієї міжнародної обстановки. З приводу цього журнал «Нейшн» справедливо відзначав, що визнання Рузвельтом СРСР «...означає набагато більше, ніж нові можливості для торгівлі, хоч безперечно для багатьох американців, які вітають угоду, це головне. Воно означає навіть більше, ніж повернення до здорового глузду після багатьох років панування фантазії та страху. Воно знаменує створення нової сили в міжнародних відносинах, яка піднімається на боротьбу за мир, проти конфліктів, що насуваються»¹⁹.

Дійсно нормалізація радянсько-американських відносин створила можливість для широкого співробітництва двох найбільших країн світу як на міжнародній арені, де йшлося про відвернення загрози нової світової війни та збереження миру, так і в сфері двосторонніх економічних, науково-технічних та культурних зв'язків²⁰.

Саме в цей час сили фашизму й мілітаризму Італії, Німеччини, Японії здійснили ряд агресивних дій щодо країн Азії, Африки та Європи. Об'єднані сили миролюбних країн були спроможні зупинити зухвалих агресорів, зірвати їх далекосяжні експансіоністські домагання. Але СРСР не вдалося створити об'єданого фронту миролюбних держав внаслідок підступних дій капіталістичних країн і, насамперед, Сполучених Штатів²¹. Жодна з важливих для миру та безпеки народів пропозицій Радянського Союзу не зустріла підтримки з боку американської адміністрації Рузвельта. Наприклад, було відхилено радянський проект двостороннього договору про ненапад (1933 р.), пропозицію про укладення Тихоокеанського пакту про ненапад. США також не підтримали ініціативу Радянського Союзу про організацію Східного пакту та участі американських офіційних представників як повноправних членів у роботі Лігн націй. При активному сприянні американського уряду було зірвано фінансово-економічні санкції щодо Італії, яка в 1935 р. розв'язала війну проти Ефіопії.

В роки громадянської війни в Іспанії уряд США, прикриваючись проведенням політики «нейтралітету», потурав фашисту Франко, а американські фірми не без згоди урядових кіл подавали широку і всебічну військову допомогу заколотникам. З початку німецької агресії — аншлюсу Австрії та окупації Судетів — Сполучені Штати всіляко виправдували її нацистських верховодів.

США також доклали чимало зусиль, щоб зірвати англо-франко-радянські переговори у Москві²².

Наведені факти незаперечно свідчать, що американський уряд і після встановлення дипломатичних відносин з СРСР не відмовився від своєї попередньої зовнішньополітичної орієнтації.

Як же буржуазна історіографія США висвітлює міжнародні події 1933—1939 рр. і оцінює зовнішньополітичну діяльність демократичної адміністрації Рузвельта? У літературі підкреслюється, що в той час, як і раніше, Сполучені Штати були «миролюбною країною, найактивнішим прихильником системи колективної безпеки». І лише зосередженість уряду на складних внутрішніх проблемах країни не давала йому

¹⁵ O. S. Cohen. Congressional Attitudes towards the Soviet Union. 1917—1941, Chicago, 1955, стор. 66.

¹⁶ S. N. Harper. The Russia i believe in. The Memoirs 1902—1941, Chicago—Illinois, 1945, стор. 198.

¹⁷ S. N. Harper. Назв. праця, стор. 199.

¹⁸ G. F. Kennan. Russia and the West under Lenin and Stalin, Boston—Toronto, 1960, стор. 298—300.

¹⁹ "The Nation", 29 листопада 1933 р., стор. 607.

²⁰ В. К. Фуряев. Назв. праця, стор. 251; Внешняя политика СССР. Сборник документов, 1925—1934, т. III, М., 1945, стор. 686.

²¹ В. Л. Израэлян. О происхождении, характере и исторической роли антигитлеровской коалиции, М., 1959, стор. 196.

²² В. Л. Израэлян. Дипломатическая история Великой Отечественной войны, М., 1959, стор. 7; В. И. Попов. Буржуазная историография Англии и США об англо-франко-советских переговорах 1939.—Против фальсификации истории второй мировой войны, М., 1964, стор. 149—153.

достатньої можливості відіграти важливу роль на міжнародній арені. До того ж, «нездоланим бар'єром на шляху проведення активної інтернаціоналістської зовнішньої політики були ізоляціоністські настрої американського народу»²³. Це головна лінія в історіографії США. Однак не можна не помітити відмінностей, суперечностей і розходжень між представниками різних шкіл.

«В роки міжвоєнного двадцятиріччя (1920—1940) Рузвельт,— підкреслював історик офіційного напрямку Б. Раух,— не відмовився від інтернаціональної політики як принципу, хоч і намагався впровадити його в життя за допомогою тактики неучасті Сполучених Штатів у Лізі націй та інших міжнародних організаціях»²⁴. Однак США, вказував автор, ефективно протидіяли японській агресії поза Лігою націй. «Японська територіальна експансія,— підтверджував думку свого колеги історик Т. Біссон,— була б набагато більшою, якби не протидія Сполучених Штатів»²⁵.

Проте події на Далекому Сході та в районі Тихого океану повністю спростовують ці вигадки і показують, що американська політика щодо Японії була поблажливою і мала антирадянський характер»²⁶.

Певний інтерес мають висловлювання історика-«реаліста» Р. Браудера. Він намагається пояснити зовнішньополітичну позицію американського уряду в Європі та Азії наявністю в країні сильного духу «ізоляціонізму», внаслідок чого, наприклад, участь американської сторони в Тихоокеанському пакті «не була б вірно сприйнята урядовими колами та самим народом»²⁷.

Заінтересованість Радянського Союзу в спільних діях з Сполученими Штатами проти японської агресії на Далекому Сході розглядається як «спроба радянського керівництва зіткнути США з Японією, скориставшись важливими політичними вигодами»²⁸. Безпідставність подібного звинувачення стає очевидною в світлі миролюбної політики Радянського Союзу, яку він проводив на Далекому Сході. Численні факти свідчать про те, що наша країна всіма засобами прагнула перешкодити розвитку японської експансії, створити для боротьби з нею широкий фронт миролюбних країн. Досить згадати про позицію щодо укладення Тихоокеанського пакту про ненапад, численні звернення до американського уряду про технічне переобладнання транс-сибірської залізниці тощо. Про яку «спробу радянського керівництва зіткнути США з Японією» може йти мова?

З другого боку, дипломатичні документи свідчать, що правлячі кола Америки намагалися спровокувати радянсько-японську війну і в такий спосіб відвернути увагу японських мілітаристів від районів, що перебували під американським впливом»²⁹. Саме ця протилежність зовнішньополітичних концепцій Радянського Союзу і Сполучених Штатів призвела до того, що «протягом усього трагічного десятиріччя (1931—1941 рр.) американо-радянські відносини на Далекому Сході були,— як цілком вірно зазначає дослідник «реальної школи» Ф. Даллес,— здебільшого бездіяльними»³⁰.

Розглядаючи події 30-х років в Європі, історики офіційно-апологетичного напрямку особливий наголос роблять на існуванні в країні сильних ізоляціоністських настроїв, які стримували уряд США від проведення активної зовнішньої політики. Так, дослідник Т. Грір пише, що «Рузвельт цілком вірно розумів і послідовно проводив політику, необхідну для захисту інтересів нації», але ізоляціоністські настрої, що глибоко укоренилися, не давали можливості Сполученим Штатам брати участь у Східному пакті, в роботі Ліги націй, тощо. Однак, намагаючись виправдати подібну тактику американського керівництва, автор зазначає, що «Рузвельт, не входячи офіційно в Лігу націй, все-таки співробітничав з нею в тих випадках, коли це збігалося з американськими інтересами». І далі: «Рузвельт ніколи не дотримувався позиції байдужості, але наполягав, щоб за ним було збережено право незалежних дій»³¹.

У. Ленджер і С. Глісон вважають, що політичний клімат країни не сприяв активному радянсько-американському співробітництву в питаннях миру й безпеки народів, оскільки «переважним настроєм у Сполучених Штатах в той час було рішуче проти-

²³ Р. Шервуд. Рузвельт и Гопкинс. Глазами очевидца, т. 1—2, М., 1958, стор. 150, 165; Т. А. Bailey. The Man in the Street. The Impact of American Public Opinion on Foreign Policy, New York, 1948, стор. 7—8.

²⁴ В. Rauch. Назв. праця, стор. 13.

²⁵ Т. А. Bisson. America's Far Eastern Policy, New York, 1945, стор. 5.

²⁶ Г. Н. Севостьянов. Активная роль США в образовании очага войны на Дальнем Востоке 1931—1933), М., 1953; Международные отношения на Дальнем Востоке (1870—1945), стор. 435.

²⁷ R. Browder. The Origins of Soviet-American Diplomacy. Princeton, 1953, стор. 200.

²⁸ R. P. Browder. Назв. праця, стор. 199—202.

²⁹ Foreign Relations. The S. Union. 1935. Washington, 1952, стор. 245, 294.

³⁰ F. R. Dulles. The Road to Teheran. The Story of Russia and America 1781—1943, New York, 1943, стор. 274.

³¹ T. H. Greer. The Social and Political Ideas of Franklin D. Roosevelt, Michigan, 1958, стор. 133, 171.

діяти не тільки будь-якому втручання в конфлікти за кордоном, але й участі в різних колективних діях з метою запобігання або врегулювання таких конфліктів. За високою стіною нейтралітету американський народ вважав більш розумним спокійно працювати для власної користі всупереч всім бурям, які могли вибухнути в тих або інших районах світу»³².

Тезу про вирішальну роль «ізоляціонізму» в формуванні політики демократичної адміністрації Рузвельта проводить також історик С. Адлер, який, всіляко рекламуючи «мудрість американських державних діячів і самого президента», їх далекозорість і розуміння гітлерівської загрози в Європі, виправдує бездіяльність американського керівництва. Він посиляється при цьому на «сильний ізоляціоністський блок» у країні, що не давав змоги здійснити ряд сміливих акцій проти агресивних держав і, насамперед, Німеччини³³. Але буржуазні історики приховували той факт, що сам уряд сприяв такому політичному клімату, проголосивши тактику «нейтралітету» та «невтручання» у внутрішні справи інших країн. Однак за цією широкою США проводили активну закулісну політику підтримки агресорів³⁴, яка відповідала інтересам монополістичних кіл Америки.

Однак широкі верстви американських трудящих не поділяли «ізоляціоністських настроїв». Так, у зверненні представників профспілок, релігійних організацій, інтелігенції, ділових кіл, службовців на ім'я президента, державного секретаря і членів конгресу США (10 січня 1938 р.) вказувалося, що запобігти новій війні можна за умов, коли всі миролюбні країни об'єднають свої зусилля, дотримуватимуться міжнародних угод і не подаватимуть агресорам допомоги. «Іншої альтернативи не існує,— підкреслювалося у зверненні.— Загроза нашому миру і процвітання не може бути усунена за допомогою політики ізоляції й нейтралітету. Відродження і зміцнення миру не можна досягти діями окремих країн, для цього потрібні колективні зусилля всіх країн»³⁵. Наведений приклад переконливо свідчить, що галасування американської буржуазної історіографії про «всесилля ізоляціонізму» було маскуванням підступної і ворожої політики реакційних кіл Вашингтону щодо Країни Рад.

Представники школи «реальної політики» (Ф. Шуман, С. Беміс, Т. Бейлі та інші) не завжди поділяють твердження, що вирішальну роль у зовнішньополітичній діяльності уряду Рузвельта відіграв «ізоляціонізм». Їх висновки нерідко відповідають реальному стану справ у світі. Так, Ф. Шуман у своїй праці «Радянська політика в країні та за кордоном» справедливо зазначає, що боротьбі миролюбних країн і, насамперед, Радянського Союзу за створення системи загальної колективної безпеки народів перешкоджали держави Заходу: «Відповідальність за зрив колективної безпеки повністю лягає на західні країни, а не на Радянський Союз»³⁶. Що справедливо, то справедливо. С. Беміс, критикуючи ставлення уряду Рузвельта до колективної безпеки, вказував, що американське законодавство про «нейтралітет» повинно було юридично виправдати політику показної «неучасті Сполучених Штатів у справах неспокійного світу». Як він підкреслює, вся дипломатична стратегія Вашингтону «...відкрито натякала Німеччині, Японії, і, можливо, майбутній світовій державі Італії, що Сполучені Штати не підуть на війну заради збереження балансу сил, який склався у Старому Світі, що вони навіть не дозволять своїм демократичним союзникам у Західній Європі відновлювати вичерпані ресурси за рахунок американського військово-промислового потенціалу»³⁷.

Ф. Даллес досліджує ставлення США і СРСР до Ліги націй, створення регіональних пактів і укладення двосторонніх угод. Автор слушно зазначає, що саме в цей час «Росія уклала договори про ненапад з рядом сусідніх держав, підписала пакт про взаємодопомогу з Францією, підтримувала всі пропозиції Ліги націй»³⁸. З боку ж Сполучених Штатів Америки нічого подібного не спостерігалось.

Однак слід підкреслити, що «концепціям» представників школи «реальної політики» властива певна обмеженість, непослідовність, переплетіння правди з вигадками, слухних тверджень з штучними, суб'єктивними, надуманими конструкціями. Особливо це легко помітити, розглядаючи суперечливі висловлювання Т. Бейлі, Д. Кеннана та деяких інших істориків. Так, відзначаючи послідовну миролюбну спрямованість радянської зовнішньої політики, вони водночас вбачають в ній якийсь «прихований», «ворожий» західним капіталістичним країнам зміст. До того ж, ці історики

³² W. Langer and S. Gleason. Назв. праця, стор. 11, 13, 15.

³³ S. Adler. The Isolationist Impulse. Its twentieth-century Reaction, London—New York, 1957, стор. 249.

³⁴ Дневник посла У. Додда. 1933—1938, М., 1961, стор. 285; Е. В. Ананова. Новейшая история США, 1917—1939, М., 1962, стор. 243.

³⁵ «Daily Worker», 1 листопада 1938 р.

³⁶ F. L. Schuman. Soviet politics. At home and abroad, New York, 1947, стор. 275.

³⁷ S. F. Bemis. American Foreign Policy and the Blessings of Liberty, New Haven—London, 1962, стор. 403.

³⁸ F. R. Dulles. Назв. праця, стор. 204.

намагаються довести, що діяльність Комінтерну — незалежної міжнародної організації мала спільну мету з зовнішньополітичним курсом радянської дипломатії, що Комінтерн був допоміжним «департаментом» Радянської влади³⁹. Все це, звичайно, зменшує наукову цінність досліджень істориків школи «реальної політики».

Характеризуючи неоревізіоністський напрямок в американській буржуазній історіографії, слід вказати, що його представники підтримують дослідників офіційного напрямку в питанні «ізоляціонізму», але в їх поглядах більше відвертої реакційності та антирадянщини⁴⁰. Для прикладу можна навести твердження Ч. Бірда, який, приміром, зазначав, що позиція уряду Рузвельта з європейських проблем залежала від вирішального впливу настроїв «ізоляціонізму». Однак вони, вказує автор, не перешкождали США сприяти взаєморозумінню між народами в інтересах доброї волі. Адже Сполучені Штати не стояли осторонь, коли Ліга націй вирішувала економічні, соціальні та інші питання, проте уникали участі в «політичних союзах»⁴¹.

Дещо інші погляди викладає У. Хейл, який, спиняючись на зовнішньополітичних колізіях у Європі в передвоєнні роки, вказує на велику заінтересованість Радянського Союзу в співробітництві з Сполученими Штатами Америки на міжнародній арені. «Радянський Союз відразу ж після «посвячення в рицарі» (під яким розуміється визнання Країни Рад з боку США — Д. К.) бажав негайно мати американські кредити та заручитися підтримкою Америки в боротьбі за колективну безпеку, проти зростаючої загрози нацистської Німеччини, фашистської Італії і Японії». Америка ж, продовжує автор, «наполягала на врегулюванні деяких боргових проблем, без яких не могло бути й мови про співробітництво». До того ж, «колективна безпека для нашої все ще ізоляціоністської республіки здавалася небажаною»⁴².

Таким чином, Хейл подає перекошену характеристику радянсько-американських відносин, ставить врегулювання часткових боргових питань між двома державами вище від інтересів колективної безпеки. Погляди Ч. Бірда та У. Хейла розвивають Ч. Тензілл, У. Чемберлін, У. Ньюманн та інші.

Представники буржуазної науки навмисне перекошували і спотворювали справжній стан речей, звертаючи головну увагу на розбіжності та непорозуміння, що мали місце між двома країнами.

Так, історик офіційно-апологетичної школи А. Деконде не без песимізму писав, «що наслідки визнання Росії викликали розчарування у Сполучених Штатах. Надії на широкий розвиток торгівлі не виправдались; Росія, як і раніше, відмовлялась від врегулювання боргів; комуністична пропаганда, керована Москвою, продовжувалась; Радянський Союз не співробітничав у будь-яких політичних акціях проти Японії»⁴³. Наскрізь фальсифікований характер тирад Деконде властивий багатьом буржуазним історикам США. Приміром, У. Ленджер та С. Глісон у праці «Виклик ізоляції» намагаються звести тогочасні радянсько-американські відносини лише до «випадкових обговорень неврегульованих боргів» та «окремих аспектів торгівлі»⁴⁴. Таку ж спробу робить і дослідник Б. Раух, завершуючи хід своїх думок висновком, що «нормалізація відносин між Радянським Союзом і Сполученими Штатами не принесла очікуваних результатів...»⁴⁵.

Характерними є спроби звинуватити Радянський Союз в тому, що він не сприяв успішному розвитку радянсько-американських відносин. Правлячі кола США та їх офіційні інтерпретатори розуміли під «очікуваними результатами» поступки з боку СРСР. Доречно згадати тут слова Т. Гріра, в яких на прикладі еволюції поглядів президента щодо СРСР з'ясовується суть політичної лінії Вашингтону. «Ставлення Рузвельта до росіян кілька разів змінювалося. В 1933 р. він плевав надії, що радянська система поступово «лібералізується», а її уряд буде підтримувати добрі й чесні відносини з іншими країнами світу. Але з часом він розчарувався, переконавшись в невиконанні росіянами тих зобов'язань, які вони взяли під час визнання. Більше ж усього Рузвельта вразило підписання російсько-німецького договору про ненапад в серпні 1939 р. Цей вчинок Радянського Союзу повністю посварив його з росіянами»⁴⁶. Не важко зрозуміти, що під «лібералізацією» розумілося переродження радянської влади у звичайнісіньку буржуазно-демократичну. Але цього не сталося. До того ж, внаслідок підписання радянсько-німецького договору про ненапад зазнали краху анти-

³⁹ T. A. Bailey. *America faces Russia*, Ithaca, 1950, стр. 276—277; G. K. Kennan. *The Memoirs 1925—1950*, Boston—Toronto, 1967, стр. 71.

⁴⁰ F. Sanborn. *Design for war. A Study of Secret Power Politics 1937—1941*, New York, 1951, стр. 25; E. E. Robinson. Назв. праця, стр. 235.

⁴¹ Ch. A. Beard. *American Foreign Policy in the Making 1932—1940. A Study in Responsibilities*, New Haven, 1946, стр. 344, 346.

⁴² W. H. Hale. *The Road to Yalta.—America and Russia*, New York, 1962, стр. 231.

⁴³ A. Dekonde. Назв. праця, стр. 532.

⁴⁴ W. Langer and S. Gleason. Назв. праця, стр. 128.

⁴⁵ B. Rauch. Назв. праця, стр. 64, 65.

⁴⁶ T. H. Greer. Назв. праця, стр. 162, 163.

радянські воєнно-політичні плани, що розроблялись урядами США та західних держав. Ось чому Рузвельт втратив «симпатії» до Країни Рад.

Історики-«реалісти» вбачали в радянсько-американських відносинах не лише негативні, але й позитивні сторони. Так, Р. Браудер писав: «З відновленням офіційних відносин у Сполучених Штатах виникла краща можливість для висвітлення своїх поглядів Москві, а також ознайомлення з поглядами СРСР з багатьох проблем»⁴⁷. Дослідник цієї ж школи У. Уільямс зазначав, що адміністрація Рузвельта не виявила достатньої ініціативи в поліпшенні та розширенні двосторонніх відносин. «Трагедією цих років (1933—1939 рр.),— продовжував автор,— було те, що американське керівництво на відміну від Радянського уряду не зуміло виробити ефективної програми як у сфері внутрішньої, так і зовнішньої політики»⁴⁸.

Говорячи про істориків найбільш реакційного напрямку — неоревізіоністів, слід відзначити, що основний лейтмотив у їх написаннях — звинувачення уряду Рузвельта в потуранні радянським «агресивним апетитам», критика поблажливості президента щодо різного роду «вимог» СРСР. Так, Дж. Крокер у своїй праці «Шлях Рузвельта до Росії» характеризував його ставлення до СРСР, як «прояв звичайної лінії мерзенного і нестримного умиротворення апетитів Радянського Союзу. Це була послідовна політика, яка проводилась президентом як у здоровому глузді, так і в нестямі»⁴⁹.

Нема потреби спростовувати бездоказовий й наклепницький характер міркувань Дж. Крокера, оскільки попередній виклад матеріалу незаперечно свідчить про цілком миролюбний зміст радянської зовнішньої політики, позбавленої будь-яких «агресивних намірів». Водночас ми мали змогу неодноразово пересвідчитися в тому, що правлячі кола США всіляко потурали силам війни та агресії, ухиляючись від співробітництва з Радянською державою.

Таким чином, буржуазна історіографія США, висвітлюючи радянсько-американські відносини 30-х років, фальсифікує історичну дійсність, намагається перекласти всю відповідальність за незадовільний їх розвиток на СРСР. Тому радянська передова історична наука, озброєна марксистсько-ленінськими принципами й методами дослідження та аналізу, повинна невтомно викривати всю облудність буржуазно-реакційної писанини в галузі історії.

Д. І. КУНДЮБА

⁴⁷ R. P. Browder. Назв. праця, стор. 221.

⁴⁸ W. A. Williams. American-Russian Relations. 1781—1947, New York—Toronto, 1952, стор. 231—232.

⁴⁹ G. N. Glocker. Roosevelt's Road to Russia, Chicago, 1959, стор. 8.

Критика та бібліографія

В. І. ЛЕНІН ПРО УКРАЇНУ

Політвидав України,
К., 1969, ч. I (1893—1917), 720 с.,
ч. II (1917—1922), 760 с.

Ім'я Леніна близьке і рідне всім народам нашої Вітчизни. Воно безмежно рідне і українському народові, який ідучи ленінським шляхом визволився від соціального і національного гноблення, в умовах Радянської влади досяг велетенських успіхів у розвитку матеріальних і духовних сил. Протягом довгого часу життя і боротьба українського народу проходили під впливом В. І. Леніна, ленінізму, під керівництвом Комуністичної партії.

До 100-річчя від дня народження великого вождя і вчителя трудящих Володимира Ілліча Леніна Інститут історії партії ЦК КП України — філіал Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС підготував, а Видавництво політичної літератури України випустило у світ збірник «В. І. Ленін про Україну» в двох книгах. Це найповніше зібрання ленінських праць, які стосуються України¹. Вихід у світ видання «В. І. Ленін про Україну» є визначною подією в ідейному житті республіки.

В. І. Ленін гаряче любив український народ і докладав багато зусиль до того, щоб його політично просвітити і спрямувати його революційну силу, разом з усіма народами Росії, на перебудову життя суспільства на принципах соціалізму.

Аналізуючи соціально-економічний розвиток Росії, в період зародження пролетарського визвольного руху В. І. Ленін риділяв значну увагу Україні. Тоді на одних і значна частина діячів українських «Громад», які прикидали до них, вердили, що в нашій країні немає ґрунту для розвитку капіталізму, а звідси і для пролетарського революційного руху. Українські буржуазні і дрібнобуржуазні націоналісти намагалися відвернути трудящих від боротьби проти своїх класових ворогів.

Володимир Ілліч вклав шкідливість поглядів народників, українських націоналістів, він переконливо довів, що країна вже шла по шляху капіталістичного розвитку. працях «Нові господарські рухи в селянському житті», «Розвиток капіталізму

в Росії» та ін. В. І. Ленін переконливо довів буржуазний характер економічних відносин в українському селі.

Дедалі зростали темпи розвитку капіталізму в промисловості України, яка на кінець XIX ст. перетворилась у центр важкої індустрії царської Росії. Характеризуючи розвиток капіталістичної промисловості на півдні країни, Володимир Ілліч писав: «Чисто капіталістична промисловість, що виросла тут в останні десятиріччя, не знає ні традицій, ні становості, ні національності, ні замкнутості певного населення. До Південної Росії цілими масами переселялися і переселяються іноземні капітали, інженери й робітники, а в сучасну епоху гарячки (1898) туди перевозяться з Америки цілі заводи» (ч. I, стор. 125, тут і далі в тексті посилання на рецензований збірник). На прикладі промислового пролетаріату В. І. Ленін показав ту передову суспільну силу, яка покликана в союзі з трудовим селянством здійснити не тільки демократичні, а й соціалістичні перетворення в нашій країні. Він вчив, що для досягнення перемоги справи революції необхідна висока свідомість і організованість робітничого класу, а це може зробити партія, озброєна передовою революційною теорією.

Ще у 1894 р. Володимир Ілліч у праці «Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів?» висунув завдання об'єднати соціал-демократичні групи і гуртки в єдину партію. В збірнику показано з якою послідовністю боровся В. І. Ленін за здійснення цього завдання. На шляху створення марксистської партії стояла така опортуністична течія як «економісти». Для розгрому її на Україні велике значення мала праця В. І. Леніна «З приводу «Profession de foi», в якій він піддав нищівній критиці шкідливі погляди Київського комітету РСДРП. Майже десятирічна боротьба В. І. Леніна за створення пролетарської партії в нашій країні завершилась перемогою. На II з'їзді у 1903 р. була створена Російська соціал-демократична робітничка партія і покладено початок більшовизму як течії політичної думки і як політичної партії нового типу. В. І. Ленін безпосередньо керував діяльністю більшовицьких організацій України, їх боротьбою з меншовиками. В ній брали участь такі видатні діячі революційного руху на Україні, як К. Є. Ворошилов,

¹ Збірник підготували: І. Д. Назаренко (серійник), Т. М. Колішер, О. Т. Юрченко.

С. В. Косіор, Г. І. Петровський, Ф. А. Сергеев (Артем), М. О. Скрипник та ін. Володимир Ілліч вітав братерську солідарність робітників всіх національностей Росії у боротьбі проти самодержавства. У працях «Робітничий клас і національне питання», «Кадети про українське питання», «Як єпископ Никон захищає українців», «Критичні замітки з національного питання», «Про право націй на самовизначення» та ін. всебічно розроблена теорія і політика Комуністичної партії з національного питання.

Великий вождь високо підніс прапор пролетарського інтернаціоналізму і дружби народів, послідовно вів боротьбу проти колонізаторської політики царату, великодержавного шовінізму, затаврував кадетів як ворогів свободи народів, які виступали проти права українців на національне самовизначення. Володимир Ілліч писав: «Ні одного привілею ні для однієї нації, ні для однієї мови! Ні найменшого утиску, ні найменшої несправедливості до національної меншості — ось принципи робітничої демократії» (ч. I, стор. 469). Разом з тим він рішуче боровся проти буржуазного і дрібнобуржуазного українського націоналізму, які намагалися відірвати Україну від революційної Росії з тим, щоб зберегти в ній ярмо соціального гноблення.

Відстоюючи право народів на самовизначення, В. І. Ленін вчив, що пролетаріат в принципі за об'єднання народів, за організацію великих багатонаціональних державних утворень, заснованих на добровільному союзі, рівності і дружбі.

У лютому 1917 р. було повалено царське самодержавство, перемогла буржуазна революція.

В. І. Ленін озброїв партію, робітничий клас конкретним планом переходу до соціалістичної революції. У Квітневих тезах та інших працях Володимир Ілліч висунув стратегічні і тактичні лозунги, які забезпечували перемогу соціалістичної революції.

Велике значення в боротьбі за перемогу соціалістичної революції мало правильне розв'язання національного питання. На Квітневій партійній конференції В. І. Ленін переконливо доводив, що саме інтереси класової солідарності робітників у боротьбі за соціалізм вимагають визнання за кожним пригнобленим народом права на самовизначення. Він заявив: «Ми хочемо братерського союзу всіх народів. Якщо буде Українська республіка і Російська республіка, між ними буде більше зв'язку, більше довір'я. Якщо українці побачать, що у нас республіка Рад, вони не відокремляться, а якщо у нас буде республіка Мілюкова, вони відокремляться» (ч. II, стор. 16).

В статтях «Недемократично, громадянине, Керенський!», «Україна», «Україна і поразка правлячих партій Росії» В. І. Ленін рішуче викривав Тимчасовий уряд, меншовиків і есерів, які продовжували колонізаторську політику царського само-

державства. Він полум'яно закликав: «Геть контрреволюціонерів буржуазі! Хай живе вільний союз вільних селян і робітників вільної України з робітниками і селянами революційної Росії» (ч. II, стор. 20).

Послідовна інтернаціоналістична політика Леніна, Комуністичної партії в галузі національних відносин забезпечила згуртування навколо російського робітничого класу трудящих всіх народів країни в боротьбі за перемогу Великого Жовтня. На Україні на шляху переможної ходи соціалістичної революції стала контрреволюційна Центральна рада, яка разом з російськими поміщиками і капіталістами намагалася перетворити Україну в плацдарм боротьби за ліквідацію Радянської влади по всій країні. В. І. Ленін зірвав з Центральної ради маску захисника національних інтересів українського народу. У «Маніфесті до українського народу з ультимативними вимогами до Центральної ради» викривається її контрреволюційна суть і зазначається, що Рада Народних Комісарів визнає народну Українську республіку, її право на повне відокремлення від Росії, або вступити в договір з Російською республікою про федеративні і тому подібні взаємовідносини між ними. «Все, що стосується національних прав і національної незалежності українського народу, визнається нами, Радою Народних Комісарів, зараз же, без обмежень і безумовно» (ч. II, стор. 38). В статтях і виступах Ілліча з усією силою підкреслювалося, що єдність трудящих радянських республік, єдність України і Росії були гарантією перемоги над ворогом в роки громадянської війни. На об'єднаному засіданні ЦВК, Московської Ради, фабрично-заводських комітетів і професійних спілок у жовтні 1918 р. він говорив: «Ми знаємо твердо, що коли українська перемога робітників і селян піде поряд із зміцненням влади в Росії і з її успіхами, тоді соціалістична пролетарська Україна не тільки переможе, але й буде непереможена!» (ч. II, стор. 183). Ленінські праці «Всі на боротьбу з Денікіним!», «Лист до робітників і селян України з приводу перемоги над Денікіним», «До незаможних селян України» та інші відіграли значну роль в мобілізації народних сил на розгром ворога.

З ходом визволення України від білогвардійців і іноземних інтервентів В. І. Ленін приділяв багато уваги будівництву Української Радянської Республіки, зміцненню Комуністичної партії України, поширенню та поглибленню їх зв'язків з широкими масами трудящих, висував нові завдання в галузі культурного будівництва, розвитку національної мови як знаряддя комуністичної освіти трудящих мас.

Після закінчення громадянської війни вождь партії і держави багато сил віддав відбудові промисловості і сільського господарства України, зокрема відродженню Донбасу.

Велике значення у розвитку країни Рад мало створення з ініціативи і під керів-

ництвом Володимира Ілліча Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Український народ одним з перших гаряче підтримував цю ленінську ідею.

Народи Радянського Союзу, йдучи ленінським шляхом, під керівництвом Комуністичної партії добились видатних успіхів у будівництві нового суспільства. Ідеї Леніна піднімають радянських людей на нові подвиги і звершення для досягнення вели-

кої і благородної мети — торжества комунізму.

Позитивним є те, що рецензоване видання має ґрунтовний науково-довідковий апарат, який полегшує вивчення його змісту. Взагалі видавництво політичної літератури України з великою любов'ю оформило цей збірник ленінських праць.

Г. Г. Ємельяненко

ЛЕНІНСЬКИЙ ПЛАН СОЦІАЛІСТИЧНОЇ ІНДУСТРІАЛІЗАЦІЇ ТА ЙОГО ЗДІЙСНЕННЯ НА УКРАЇНІ.

Редколегія: С. М. Ямпольський
(відповідальний редактор), П. І. Багрій,
Т. І. Дерев'якін, М. С. Калита,
С. В. Кульчицький (відповідальний
секретар), П. О. Хромов,
вид-во «Наукова думка», К., 1969, 315 с.

Однією з найяскравіших сторінок в історії нашої країни є героїчна боротьба радянських людей, керованих Комуністичною партією за втілення в життя ленінського плану побудови соціалізму і зокрема його вирішальної ланки — соціалістичної індустріалізації. У Програмі КПРС підкреслюється, що «індустріалізація СРСР — великий подвиг робітничого класу, всього народу, який не шкодував ні сил, ні засобів, свідомо йшов на жертви, щоб витягти країну з відсталості»¹.

Цьому визначному подвигу присвячена монографія «Ленінський план соціалістичної індустріалізації та його здійснення на Україні», підготовлена колективом науковців Інституту економіки АН УРСР до 100-річчя від дня народження В. І. Леніна. Праця являє собою перше в радянській історико-економічній літературі синтетичне дослідження багатогранного процесу соціалістичної індустріалізації Української РСР.

Рецензована книга відзначається широкою джерелознавчою та історіографічною базою. Авторський колектив всебічно використав багату ленінську теоретичну спадщину, рішення Комуністичної партії і Радянського уряду та літературу з досліджуваної проблеми. Книга написана на основі великої кількості друкованих джерел, статистичних даних, вперше введених у науковий обіг матеріалів багатьох архівів країни.

Перший розділ монографії стисло характеризує промисловий розвиток дореволюційної Росії, де індустріалізація почалася як капіталістична, але залишилася незавершеною. На основі ленінських положень переконливо обґрунтована теза про те, що в

конкретних умовах Росії, і в тому числі України, індустріалізація народного господарства могла завершитися тільки в процесі будівництва соціалізму.

У наступному розділі автори всебічно розкривають вчення В. І. Леніна про суть і основні завдання соціалістичної індустріалізації СРСР, про створення головних передумов для її здійснення. У книзі показано, що соціалістична індустріалізація — ключове завдання, від розв'язання якого залежало вирішення основних політичних і соціально-економічних проблем побудови соціалізму в нашій країні. Ленінський план соціалістичної індустріалізації озброїв Комуністичну партію і радянський народ ясною науковою перспективою створення в найкоротші історичні строки матеріально-технічної бази соціалізму та перетворення на цій основі колишньої царської Росії з відсталої аграрної в передову індустріальну державу.

В рецензованій монографії висвітлюється проблема нагромадження ресурсів для соціалістичної індустріалізації, детально розглянуто вплив величезних за своїми масштабами соціальних перетворень на зростання абсолютної і насамперед відносної частки централізованих державою фондів. Показується, що економічні і соціальні зрушення, які відбувалися в країні в період побудови матеріально-технічної бази соціалізму, стали самі по собі надійним фундаментом для дальшого неухильного збільшення матеріальних і фінансових ресурсів держави. У книзі вперше в такому обсязі розглядаються джерела, методи і темпи соціалістичного нагромадження, наводяться узагальнюючі показники зведених фінансових балансів за роки першої і другої п'ятирічок. На жаль, деякі важливі питання (наприклад, про роль тих або інших каналів мобілізації коштів населення на потреби капітального будівництва) розглянуто дуже стисло, майже в конспективному вигляді.

Багато місця у монографії приділяється дослідженню процесу створення високорозвинутої важкої промисловості, здатної реорганізувати на новій технічній основі все народне господарство, в тому числі і сільське господарство, і забезпечити економічну та оборонну могутність Країни Рад. На розвиток важкої індустрії була спрямована основна частина наявних ресурсів. У книзі

¹ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу, К., 1962, стор. 12.

на великому узагальнюючому статистичному матеріалі показано вирішальні зміни у структурі промислового виробництва в напрямку підвищення частки виробництва засобів виробництва, і насамперед, машинобудування, хімічної індустрії, електроенергетики. Підкреслюється, що основним напрямом промислового розвитку республіки під час соціалістичної індустріалізації було швидке і невпинне зростання великої машинної індустрії, внаслідок чого питома вага дрібної промисловості УРСР по валовій продукції зменшилася з 31,3% в 1925/26 р. до 7,5% в 1938 р.

Слід всіляко вітати постановку і розробку авторами мало вивченого досі питання про індустріально-технічну залежність до революційної Росії від передових капіталістичних країн і про роль Української РСР у завоюванні індустріально-технічної незалежності СРСР. На значному матеріалі в книзі показується, що Радянська Україна відігравала важливу роль у піднесенні загальносоюзного економічного потенціалу та в подоланні економічної відсталості ряду інших союзних республік і районів, що створенням на Україні нових великих потужностей в галузях важкої індустрії республіка внесла істотний вклад у справу ліквідації залежності народного господарства нашої країни від імпорту всіх найважливіших засобів виробництва.

Заслуговує схвалення постановка проблеми технічної реконструкції соціалістичного народного господарства. Вона досліджується на прикладі найважливіших галузей матеріального виробництва — промисловості, будівельної індустрії, сільськогосподарства, транспорту. Поданий у цьому розділі цікавий фактичний матеріал має серйозне наукове значення. Проте тут бракує узагальнюючих даних, аналіз часто підмінюється описовістю, не всі підрозділи побудовані за єдиним планом.

Важливим є розділ про становлення та розвиток нових суспільних відносин у процесі соціалістичної індустріалізації. Суть соціалістичної індустріалізації В. І. Ленін вбачав у поєднанні бурхливого піднесення продуктивних сил суспільства і поширення та вдосконалення нових виробничих відносин, які виникають в усупільненому секторі народного господарства як наслідок перших соціальних перетворень держави диктатури пролетаріату. Тому питання про значення індустріалізації в розвитку соціалістичних відносин становить великий науковий інтерес. В зв'язку з цим у монографії висвітлюються, зокрема, важлива роль індустріалізації у зміцненні суспільної соціалістичної форми власності на засоби виробництва, значення співробітництва і взаємодопомоги соціалістичних націй у процесі індустріалізації країни, роль виробничої активності трудящих для прискореного будівництва і освоєння нових промислових гігантів тощо.

Окремий розділ присвячено дослідженню соціалістичної індустріалізації західноукраїнських земель. Тут переконливо показано,

що в той час як економіка і промисловість Радянської України швидко зростали, західноукраїнські землі, перебуваючи під гнітом іноземних капіталістичних держав, не мали умов для справжнього розвитку. Індустріалізація західних земель України стала можливою лише при соціалізмі, після возз'єднання всіх їх з Радянською Україною. Тільки завдяки великим перевагам соціалістичного ладу, дружбі і взаємодопомозі всіх народів Союзу РСР західноукраїнські землі, возз'єднані в єдиній Українській радянській державі, перетворилися з відсталих у високорозвинуті індустріальні.

Монографія завершується розділом про нові риси індустріального розвитку Української РСР на сучасному етапі — етапі розгорнутого будівництва комуністичного суспільства. Тут висвітлюються такі найважливіші проблеми, як особливості соціалістичного розширеного відтворення, напрями технічного і технологічного розвитку промисловості, зростання рівня індустріалізації суспільного виробництва. В праці всебічно охарактеризована розроблена на березневому і вересневому (1965 р.) Пленумах ЦК КПРС і поглиблена на XXIII з'їзді економічна політика партії, спрямована на інтенсифікацію суспільного виробництва на основі підвищення його ефективності, показані перші результати втілення її в життя. На основі аналізу якісних зрушень у промисловості республіки показано, що випереджаючими темпами розвиваються галузі, які визначають, забезпечують технічний прогрес. Підкреслюється, що темпи зростання основних виробничих фондів істотно перевищують темпи збільшення кількості працюючих у промисловості, що дозволяє швидко підвищувати фондооснащеність праці. Наводяться цікаві конкретні матеріали, які свідчать про величезне зростання масштабів промислового виробництва у порівнянні з довоєнними роками. В книзі цілком слушно зазначається, що досягнення періоду соціалістичної індустріалізації завжди будуть предметом законної гордості радянських людей, бо завдяки цим досягненням стало можливим незрівняно підвищити індустріальний потенціал нашої Вітчизни.

В монографії підкреслюється, що за історично короткий строк, в обстановці капіталістичного оточення, жорстоких атак імперіалістів та їхньої агентури — троцькістів, правих опортуністів, буржуазних націоналістів і постійної загрози нападу з боку агресивних сил імперіалізму, була здійснена велика індустріальна революція. Радянський Союз перетворився в могутню індустріальну державу, добився повної економічної незалежності від капіталістичних країн, незмірно зміцнив свою обороноздатність, що блискуче підтвердило його історична перемога у Великій Вітчизняній війні.

Незважаючи на окремі недоліки, загалом рецензована праця написана на високому науковому й ідейному рівні. Їй даються нові аргументовані оцінки і по-

ложення, порушується чимало проблем, які недостатньо висвітлені в історико-економічній літературі. Червоною ниткою проходить через монографію думка про те, що величезні успіхи українського народу на шляху піднесення індустріальної могутності своєї республіки були досягнуті завдяки перевагам соціалістичної планової системи господарства, величезній ефективності вільної від експлуатації праці безпосередніх виробників, ленінській дружбі

та братерському співробітництву народів СРСР, правильному керівництву Комуністичної партії — натхненника і організатора соціалістичного будівництва.

Колективна праця українських істориків-економістів «Ленінський план соціалістичної індустріалізації та його здійснення на Україні» становить великий науковий інтерес і, безсумнівно, знайде широке коло читачів.

І. О. Гуржий, П. П. Гудзенко

ВСПОМОГАТЕЛЬНЫЕ ИСТОРИЧЕСКИЕ ДИСЦИПЛИНЫ,

изд-во «Наука», Ленинградское отделение,
Сб. I, Л., 1968, 314 с.; Сб. II, Л.,
1969, 312 с.

Вийшли з друку два цікаві за своїм змістом збірники, підготовлені Ленінградським відділенням Археографічної Комісії Академії наук СРСР. Редколегію очолює С. Н. Валк відомий в нашій країні та поза її межами вчений, глибокий знавець джерел і допоміжних (спеціальних) історичних дисциплін.

Збірники присвячено допоміжним історичним дисциплінам. Назва «допоміжні» досить умовна. З допомогою цих дисциплін, а їх близько двадцяти, встановлюється автентичність та важливість історичних джерел. Це має дуже важливе значення для глибокого висвітлення подій та явищ на основі достовірних фактів. «Марксизм стоїть на ґрунті фактів, а не можливостей.— писав В. І. Ленін.— Марксист повинен в посилки своєї політики ставити тільки точно і безспірно доведені факти»¹. Таким чином, від стану розробки «допоміжних» історичних дисциплін значною мірою залежить якість наукової продукції, глибоке пізнання фактів, розуміння та майстерне використання різноманітних історичних джерел.

І хоч історична наука ділиться на ряд дисциплін, але всі вони становлять єдину галузь людських знань. Існування кожної галузі історичної науки, кожної з «допоміжних», а точніше спеціальних дисциплін, як тих, що вже існують, так і тих, що можуть ще виникнути, зумовлюється об'єктивним розвитком історичної науки та її завданнями. Кожна історична дисципліна посідає відповідне місце, відіграє певну роль у спільній справі, є невід'ємною складовою частиною цілого. Справжній розвиток науки можливий лише при умові постійної уваги до всіх періодів історії та її складових частин.

Вже не один раз було так, що допоміжні дисципліни перетворювались у спеціальну галузь історичних знань. Так сталося з археологією та етнографією. На

цьому шляху зараз перебувають історіографія, історична географія, архівознавство.

Довгий час мало приділялося уваги розробці проблем, зв'язаних із спеціальними історичними дисциплінами. Це було одним з проявів нехтування фактами, першоджерелами, що призводило не до творчої постановки і висвітлення проблем, а до таких негативних явищ в історичних працях, як догматизм, антиісторизм тощо.

У післявоєнні роки на Україні, як і в усьому Радянському Союзі, відбулися певні зрушення в справі розробки спеціальних історичних дисциплін. Українськими істориками видано ряд монографічних праць з історіографії, джерелознавства, нумізматики; друкується щорічник «Історичні джерела та їх використання» (вийшли у світ вип. I—V); опубліковано в чотирьох книгах матеріали II і III республіканських конференцій з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін. Значну кількість матеріалів з цих дисциплін опубліковано в журналі «Архіви України», дещо в «Українському історичному журналі». Та при цьому всьому слід сказати, що це хороший початок, але ще багато доведеться зробити, щоб охопити широке коло питань спеціальних історичних дисциплін, піднести науковий рівень праць про їх розвиток. Дуже важливим у цій справі є використання досвіду інших наукових центрів, зокрема Москви і Ленінграда.

У вступі до першого збірника «Вспомогательные исторические дисциплины» зазначається, що поряд з вивченням традиційного кола питань, зв'язаних з джерелами середньовіччя, особлива увага приділяється дослідженню джерел нового і новітнього часу. Увага новим періодам обумовлена їх важливістю, а також тим, що вони ще дуже мало вивчені в джерелознавчому аспекті.

Перший розділ збірника вміщує матеріали оглядового характеру, в яких підбиваються підсумки розробки ряду спеціальних історичних дисциплін за 50 років Радянської влади.

У ґрунтовній статті Я. С. Лур'є, присвяченій справі вивчення російського літописання, підсумовуються дослідження цього важливого джерела нашої давньої історії. Тут мова йде про літописи періоду

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 35, стор. 193.

Київської Русі, яка була спільним періодом історії трьох східнослов'янських народів — російського, українського і білоруського. Літописи досліджувались і українськими істориками. Та, на жаль, у статті — ні слова про праці М. Грушевського, І. Свенціцького, І. Крип'якевича, Генсьорського та інших дослідників.

Вичерпно висвітлює питання відомий спеціаліст з нумізматики і сфрагістики В. Л. Янін у праці «Вивчення давньоруських вислих печаток». Автор пише, що сфрагістика давно стала невід'ємною частиною актового джерелознавства, за її допомогою успішно вирішуються завдання встановлення автентичності документа, його автора і часу написання. Він стверджує, що сфрагістика відіграє не тільки допоміжну роль в оцінці багатьох фактів і подій. У випадках, коли документи загинули єдиним свідком минулого є печатки. В хронологічній послідовності автор розглядає питання виникнення вислих печаток та зміни в них. Згадуються в праці українські сфрагісти — Д. І. Бліфельд, С. Р. Кілієвич, Р. О. Юра. Щоправда, таких праць в українській історіографії ще мало, хоч вислих печаток зібрано на Україні велику кількість. Є підстави сподіватися, що цій проблемі приділятиметься більше уваги, і безумовно, буде враховано висновки статті В. Л. Яніна.

Стаття А. І. Копаньова «Радянська дипломатика» присвячена важливій, але порівняно ще мало розробленій спеціальній історичній дисципліні. Те, що в працях радянських істориків широко використовуються актові матеріали вимагає удосконалення методів вивчення їх. Працю А. І. Копаньова можна вважати вичерпаною щодо російської дипломатики періоду феодалізму. Здавалось, що узагальнюючий заголовок вимагав хоч би коротко сказати про дипломатику інших радянських республік. І хоч на Україні питанням дипломатики ще мало приділяється уваги, але праці І. Бутяча, Я. Дашкевича, Я. Ісаєвича, Е. Й. Ружницького, Л. А. Проценко та інших свідчать про широкі можливості в розробці цієї спеціальної дисципліни. Одним з першочергових завдань є розробка схеми класифікації актового матеріалу на Україні. Справа ця ускладнюється тим, що українські землі довгий час входили до складу різних держав, а це позначилося на характері і формах актового матеріалу.

М. В. Кукушкіна у статті «Радянська палеографія» відзначає, що «палеографія, як і інші допоміжні історичні дисципліни, після революції не зразу вступила в нову смугу свого розвитку» (стор. 73), бо не було для цього матеріальних і поліграфічних можливостей, а головним чином підготовлених спеціалістів. Ці перешкоди долалися поступово і складалось радянське вчення про палеографію як історичну дисципліну.

Коротко висвітливши стан палеографії в дореволюційний час, автор основну увагу приділяє радянському періодові, який представлений іменами академіків Є. Ф. Кар-

ського, М. М. Тихомирова, а також таких відомих учених, як М. В. Устюгов, Л. В. Черепнін та інших. Автор не тільки показує те, що нового внесли радянські вчені в раніше досліджувані проблеми, але й розширює хронологічні рамки самої палеографії. Коли до революції вивчення закінчувалось XVII ст., то зараз йдеться і про палеографію XX ст. У зв'язку з цим виникає питання, щоб термін «палеографія» застосовувати до джерел ранніх часів, а стосовно письмових пам'яток з XIX ст. вживати назву «неографія». У статті розглядається також питання вивчення паперу і філіграней, а також зовнішнє оформлення тексту рукопису, зокрема орнамент і мініатюри.

Зважаючи на специфічність української писемності, вона заслуговує окремого дослідження і окремого історіографічного огляду. Про це вже йшла мова в літературі². У дореволюційні часи українську палеографію вивчали І. К. Каманін, М. І. Петров, І. С. Свенціцький та інші. У наші часи ця дисципліна вивчається небагатьма вченими старшого покоління — С. І. Масловим, О. А. Назаревським, М. М. Поповим, молодшого покоління — П. І. Захарчишиною, І. О. Іваницькою, В. В. Панащенко, З. С. Хомутецькою, М. Л. Худашем та іншими. Питаннями паперу та філіграней плідно займається О. Я. Мацюк, оформленням рукописів і книги — М. С. Макаренко, Д. М. Шербаківський, а зараз П. М. Желтовський, Я. П. Запаско і В. К. Сіверська. Рецензована стаття буде поштовхом для розробки української палеографії за прикладом російських дослідників.

За схемою відомого радянського історика-географа В. К. Яцунського, з деякими уточненнями та змінами до неї, дає досить ґрунтовний огляд історико-географічної літератури І. П. Шаскольський. На жаль, і в цій статті зовсім не згадується значний доробок істориків України за роки Радянської влади у справі розробки історичної географії за період з найдавніших часів до наших днів.

Питанню, яке не раз порушувалось в різних аспектах (головним чином в оглядах) присвячена стаття Л. Є. Шпелева «Вивчення ділових документів XIX — поч. XX ст.» Ця стаття підказує, що настав час, щоб українські джерелознавці дали зведену працю про ділові документи на землях, що входили в той же час до складу Росії та Австро-Угорщини.

У другому розділі висвітлюється джерелознавство радянського періоду історії Збірник присвячено 50-річчю Великої Жовтня, його тематика зв'язана з цією

² В. В. Панащенко. Про стан і деякі завдання в розробці української палеографії. — Третя республіканська наукова конференція з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін, К., 1968 стор. 164—180.

подією. Матеріали цього збірника використовують також історики України.

Третій розділ, невеликий за розміром, присвячено джерелознавству феодального періоду історії СРСР. На основі нових архівних матеріалів до цікавих висновків прийшов Н. Є. Носов у своїй статті «Досвід генеалогічних розшуків з історії зародження селянських торгово-промислових капіталів у Росії». Своєю працею автор розкрив нові аспекти в генеалогічних дослідженнях, яким ще дуже мало приділяється уваги в радянській історичній літературі. На Україні після праць О. Лазаревського та В. Модзалевського, які вийшли ще до Жовтневої революції, майже не з'явилося праць з питань генеалогії. І це в той час, коли ця історична дисципліна на основі марксистсько-ленінської методології може розширити наше поняття про події минулого.

Четвертий розділ «Західноєвропейська археографія» вміщує невелику за розміром, але цікаву і корисну з методичного боку статтю А. Д. Люблинської «Про нові зарубіжні прийоми публікації середньовічних документів» і статтю Л. Г. Катушкіної «Вивчення і видання італійських кадастрів XV ст.».

У першій статті мова йде про те, що величезну кількість матеріалів, які зберігаються в архівах немає можливості опублікувати. Археографи шукають різних засобів публікації, щоб більшість даних з документів стала відома дослідникам. Для цього використовується вид публікацій, що наближається до типу аналітичних інвентарів, коли акти подаються в формі детальної розповіді, але опускаються формули та інші елементи дипломатики. Автор детально зупиняється на реєстровому виданні документів Паризького парламенту, на методах публікації листування політичних діячів середньовіччя. Безумовно, що згадані та інші прийоми слід ширше застосовувати для публікації документів з історії України.

Радянські історики в своїх дослідженнях широко використовують джерела кадастрового характеру. Одночасно слід зазначити, що ще дуже мало зроблено в справі видання цих джерел на Україні. Саме тому статтю Л. Г. Катушкіної можна буде використати при розробці правил видання аналогічного характеру і на Україні.

Другий збірник, що вийшов з друку в 1969 р., теж різноманітний за своєю тематикою і охоплює різні періоди вітчизняної й зарубіжної історії.

Перший розділ цього збірника присвячено джерелознавству радянського періоду. Серед джерел з історії Великої Жовтневої соціалістичної революції важливого значення набувають праці В. І. Леніна за 1917—1918 рр. Глибоке вивчення та наукове використання цих праць можливе лише в результаті їх ґрунтовного джерелознавчого аналізу. Дослідженням відомого радянського джерелознавця Є. А. Луцького

«Стаття В. І. Леніна «Із щоденника публіциста». Селяни і робітники» відкривається перший розділ другого збірника. Є. А. Луцький вважає, що працю В. І. Леніна слід розглядати як одне з найважливіших джерел з історії політики і тактики більшовицької партії щодо селянського руху 1917 р., з історії боротьби за здійснення аграрної програми партії і розробки основ аграрного законодавства Жовтневої революції. На основі вивчення широкого кола документів автор багате зробив у справі встановлення дати написання ленінського твору, показав джерела, якими користувався В. І. Ленін.

Ю. С. Токарев у статті «Загальні питання джерелознавства історії Жовтневої революції» показав, що зроблено в цій справі й намітив завдання, що стоять перед дослідниками. Слід зазначити, що саме питання теоретичного плану найменше розробляються в українському джерелознавстві. Необхідно, щоб в оглядах джерел дослідники не обмежувалися викладом змісту документів, але й розглядали теоретичні питання.

Огляд протоколів виборних організацій Петроградського гарнізону за березень—квітень 1917 р. подає Г. Л. Соболев. Відомо, що солдатські маси петроградського гарнізону відіграли дуже важливу роль з проведенні Жовтневої революції та дальших подій, а згодом у боротьбі за перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції. Відштовхуючись від матеріалів, наведених в огляді, можна було б спеціально дослідити питання про участь українців у подіях 1917 р., що відбувалися в цей час в Петрограді. Це важливе питання ще мало висвітлене в українській історичній літературі.

Аналізові стенограми засідання Всеросійських Установчих зборів 5—6 січня 1918 р. присвятив свій ґрунтовний огляд О. Н. Знаменський. Він показав ту складність, яку повинен враховувати дослідник, користуючись згаданою стенограмою. Між іншим, слід зазначити, що в українській історичній літературі це джерело ще не знайшло належного використання, хоч воно теж має відношення до історії України.

Відомий радянський нумізмат І. Г. Спаський дав огляд нумізматичної літератури, що появилася в Росії, на Україні та Білорусії в 1917—1967 рр. Автор підкреслює, що за роки Радянської влади в нумізматиці відбулися істотні зміни, вона, «не втративши своїх «допоміжних» якостей в справі розробки конкретних питань історії, знайшла свій головний напрям як історико-економічна дисципліна» (стор. 91). Автор відзначає, що на Україні та Білорусії в післявоєнний час значно поживалася організаційно-практична, а також теоретична робота в галузі нумізматики.

Зараз на Україні ведеться підготовка першого історичного атласу. Безумовно, що матеріали огляду «Радянські історичні атласи», в якому І. Н. Гасс та І. П. Шаскольський висвітлюють досвід радянських картографів, зможуть врахувати в

своїй роботі українські історики-картографи.

Стаття Є. Е. Гранстрем присвячена питанням грецької палеографії в Росії. На Україні цим питанням ніхто зараз не займається, хоч певна кількість документів грецького письма і зберігається в різних сховищах республіки. Одночасно з цим слід звернути увагу ще на одну важливу обставину. В багатьох архівах республіки зберігається велика кількість документів, написаних латинським письмом. Проте мало приділяється уваги латинській палеографії. Не вивчається на Україні готичке і вірменське письмо, хоч документів зберігається досить значна кількість.

Теоретичний характер має невелика за розміром стаття Н. Н. Розова про уточнення терміна «скорописання чи скоропис». Це має відношення і до української палеографії.

У статті відомого радянського дослідника С. М. Каштанова порушено питання про дипломатичний склад давньоруського акта, що має відношення і до української дипломатики того часу. На жаль, ще недостатньо розробляються питання української дипломатики усіх періодів історії.

Напевно не дуже широкому колові читачів (а також істориків) відомо про обста-

вини, як і коли було впроваджено новий календар в Радянській Росії (а після і на Україні). Про це досить вичерпно в збірнику розповідає Є. І. Каменцева.

У другому збірнику опубліковано ряд інших матеріалів, що можуть зацікавити спеціалістів різних дисциплін. Викликає інтерес стаття Ю. А. Лімонова «Герберштейн і руські літописи». Відомо, що, Герберштейн у своїх «Записках» приділяє увагу також Україні. В українських архівах є матеріали до питання про хлібні ціни XVIII ст., що його порушує Б. Н. Миرون. Вміщена в збірнику замітка Б. В. Ананьїча і Р. Ш. Ганеліна «Про авторство «Політичної програми товариства «Земський союз». Слід сказати, що вже не один раз ці автори, нехтуючи фактами, намагаються кинути тінь на діяльність відомого діяча М. П. Драгоманова.

Завершується другий збірник некрологами та списками праць відомих радянських джерелознавців В. Д. Петрова і В. С. Люблинського.

З короткого огляду змісту двох згаданих збірників видно, що спеціальні (допоміжні) історичні дисципліни знаходять своє належне висвітлення, що свідчить про високий рівень радянської історичної науки.

Ф. П. Шевченко

Б. Й. ТИЩИК.

ГАЛИЦЬКА СОЦІАЛІСТИЧНА

РАДЯНСЬКА РЕСПУБЛІКА (1920 р.),

вид-во Львівського університету, 1970, 198 с.

За останні роки опубліковано ряд цінних досліджень з історії західноукраїнських земель. В даній рецензії розглядається нещодавно випущена праця львівського історика Б. Й. Тищика. На основі глибокого вивчення матеріалів Центрального державного архіву Жовтневої революції УРСР, Тернопільського і Львівського обласних державних архівів, ряду монографій, наукових розвідок і тогочасної преси, автор показує, як після розгрому білополяків на Україні, Червона Армія влітку 1920 р. вступила в Галичину, і тут в Тернополі, була проголошена Галицька Соціалістична Радянська Республіка. Перед розповіддю про Галицьку республіку в першому розділі стисло змальовано тяжке становище Галичини під гнітом Австро-Угорської монархії в кінці XIX — на початку XX ст.

Другий розділ присвячений впливові ідей Великого Жовтня на активність виступів трудящих Західної України проти капіталістичного ладу. Тут мовиться про те, як слідом за пролетаріатом Петербурга, Москви, Києва на революційну боротьбу піднялись робітники Львова, Борислава, Стрия, Перемишля, а також галицьке селянство в Раво-Руському, Сокаль-

ському, Кам'янка-Струмільському, Яворівському, Жовківському повітах. Дедалі активнішу участь у ній брала прогресивна інтелігенція, студентство. Проте сили були нерівні. Крім того, у Галичині не було марксистсько-ленінської партії. На початку листопада 1918 р. владу захопила місцева буржуазія, створивши так звану Західноукраїнську народну республіку. Становище робітників і селян під час панування ЗУНР зовсім не поліпшилося. В розділі показано також велику роль Комуністичної партії Східної Галичини, створеної в Станіславі в лютому 1919 р., яка повела революційну боротьбу з контрреволюційним урядом.

У основному розділі монографії — третьому — розповідається про розгром білопольських інтервентів та утворення Галицької Соціалістичної Радянської Республіки. Досить досконало на основі документів показується, як на зміну ЗУНРу в 1919 р. прийшла влада білополяків, підтримуваних іноземними імперіалістами, говориться про наступ Червоної Армії в 1920 р. проти сил Пілсудського, визволення нею населених пунктів Західної України. Всюди трудящі зустрічали радянських воїнів як рідних і близьких людей і всіляко допомагали їм. До половини серпня 1920 р. були визволені Бережанський, Бродівський, Борщівський, Бучацький, Гусятинський, Заліщицький, Збарзький, Зборівський, Золочівський, Рогатинський, Скалатський, Сокальський, Тербовлянський, Тернопіль-

ський, Львівський, Перемишлянський. Радехівський та інші повіті. 8 липня 1920 р. на спільному засіданні Політбюро ЦК КП(б)У і Галоргкому був утворений тимчасовий робітничо-селянський уряд Галичини. Очолив Галицький Революційний Комітет видатний державний і партійний діяч В. П. Затонський. Його заступником став М. Баран, а потім М. Левицький, членами Комітету — Ф. Конар, К. Литвинович, І. Немоловський.

На визволеній території встановлювалося нове життя. Галревком видав кілька історичних документів, зокрема декларацію «До працюючих всього світу, до урядів Соціалістичних Радянських Республік і до урядів усіх капіталістичних держав». У ній підкреслювалось, що Галицький Революційний Комітет до скликання I з'їзду Рад робітничих і селянських депутатів є єдиним представником вищої установчої влади і тимчасовим урядом Східної Галичини. У декларації Галревком сформував основні принципи економічної політики, культурного будівництва, запропонував урядам Радянських республік і урядам капіталістичних країн налагодити з ним дипломатичні відносини. Тимчасовий робітничо-селянський уряд Галичини прийняв також декларацію про права і обов'язки робітників у республіці, де підкреслювалась необхідність націоналізації засобів виробництва, запровадження 8 годинного робочого дня. Трудящим гарантувались права на працю, освіту, відпочинок, соціальне забезпечення. Декретом № 4 проголошувалась рівноправність усіх націй і національностей, які проживали на території Галицької республіки, що було проявом проведення ленінської національної політики. Всюди у будівництві нового життя використовувався досвід Великої Жовтневої соціалістичної революції.

У четвертому розділі праці йдеться про організацію та структуру державного апарату Галицької Соціалістичної Республіки,

зокрема про створення його 12 відділів: закордонних справ, фінансового, земельного, продовольчого, торговельно-промислового, праці та соціального забезпечення, юстиції, народного здоров'я, транспортного та ін. Всі вони повинні були приступити до здійснення соціалістичних перетворень, керувати різними галузями народного господарства і культури. Аналогічні відділи, установи виникали в повітах, містах. Автор наводить цікаві дані про активну участь трудящих Галицької республіки в організації Радянської влади. Апарат сільських і містечкових ревкомів комплектувався з місцевих людей. Одноразово в розділі говориться і про труднощі встановлення Радянської влади, боротьбу з експлуататорськими елементами.

В п'ятому розділі розповідається про соціалістичне будівництво, висвітлюються питання економічного характеру. Керовані Комуністичною партією, трудящі маси Східної Галичини швидко включилися у відбудову зруйнованих білополяками промислових підприємств, транспорту. Цьому процесу сприяла велика допомога, що подавалася народами Радянської Росії і України. Так, наприклад, уряд Радянської України виділив Галицькій республіці 50 млн. крб. Всюди, на транспорті, підприємствах, створювалися фабрично-заводські комітети, які здійснювали керівництво і контроль над виробництвом. У відбудові економіки велику роль відіграли партійні і профспілкові організації. Галицька республіка передавала землі трудящим, безземельним і малоземельним селянам. Налагоджувалася дуже важлива продовольча справа. За короткий час відбулися зміни і в справі освіти, культури, охорони здоров'я.

Книга Б. Й. Тищика, незважаючи на окремі неточності, описки, стане в пригоді пропагандистам, агітаторам, викладачам вузів і студентству.

Р. П. Ростикус

А. И. СМОЛИНЧУК.
БОЛЬШЕВИКИ УКРАИНЫ
В БОРЬБЕ ЗА СОВЕТЫ
(март 1917 — январь 1918 г.),

изд-во Львовского университета,
Львов, 1969, 231 с.

В. І. Ленін високо оцінював Ради — форму пролетарської влади, вбачаючи в них справжню глибоку народну творчість¹.

Як органи революційної диктатури пролетаріату Ради привертають увагу українських радянських істориків. Створені колективні монографії, такі як «Перемога

Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні», а також монографічні праці М. Г. Гончаренка, С. М. Королівського, Ю. М. Гамрецького, В. М. Гармелського тощо. Багато зроблено, але це не означає, що вже всі питання однаково глибоко вивчені. Появу кожної нової праці слід оцінювати виходячи з того, що нового вносять автори не тільки з фактичного боку, але й щодо постановки питання. О. І. Смолінчук у своїй праці звернув головну увагу на боротьбу більшовиків України за завоювання Рад.

В основу рецензованого дослідження покладено хронологічний принцип. Монографія складається з вступу, чотирьох розділів і висновків. У вступі дається стислий історіографічний огляд за весь понад 50-річний період розробки даної про-

¹ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 66.

блеми. При написанні праці автор використав матеріали центральних, республіканських і місцевих партійних і державних архівів, опубліковану літературу та періодичну пресу. О. І. Смолінчук не обмежується розглядом виключно українських матеріалів, тісно пов'язуючи їх з боротьбою за перемогу влади Рад в усій країні.

У вступі до книги наголошується, що «розвінчування фальсифікаторів і їх вимислів було і залишається одним з найважливіших завдань радянських істориків» (стор. 3). Слід зазначити, що великий і переконливий фактичний матеріал спростовує буржуазно-націоналістичні твердження з порушених питань, тимчасом як сам автор не приділив уваги критиці буржуазних фальсифікаторів.

У першому розділі праці, на основі використання узагальнюючих матеріалів з праць попередніх дослідників та інших джерел, показано становище більшовицьких організацій України після виходу з підпілля, їх боротьбу за створення Рад робітничих і солдатських депутатів.

Змальовуючи картину виникнення Рад, автор приходить до висновку, що в першій половині березня 1917 р. вони були створені у всіх промислових центрах і повітових містах України і слушно підкреслює, що керівництво в них належало коаліції дрібнобуржуазних партій. Однак, пояснюючи причини цього явища, автор зводить їх в ряд випадків до другорядних факторів: зайнятості робітників господарськими роботами під час виборів, боротьби з стихійним лихом, дезорганізаторської діяльності угодовців та ін. (стор. 20—21). Безумовно, ці причини відіграли певну роль. Але, як відомо, В. І. Ленін, викриваючи махінації дрібнобуржуазних партій, до яких вони вдалися під час виборів до Рад, вчив бачити корінні класові причини тимчасових успіхів угодовців. Вони полягали, насамперед, у тому, що в дрібнобуржуазній Росії після Лютневої революції до активного політичного життя потяглися мільйони, десятки мільйонів недосвідчених у політиці людей, дрібних хазяйчиків тощо. Ця «гігантська дрібнобуржуазна хвиля захлеснула все, подавила свідомий пролетаріат не тільки своєю чисельністю, але й ідейно, тобто заразила, захопила дуже широкі кола робітників дрібнобуржуазними поглядами на політику»². Вона винесла на поверхню політичного життя меншовиків, есерів та буржуазних націоналістів.

Дуже стисло, без належної аргументації, допускаючи при цьому окремі неточності, О. І. Смолінчук показує створення і діяльність при Радах різних комісій. Так, обгрунтовуючи діяльність продовольчої комісії, автор називає її «конфліктною», тоді як у передмові до збірника документів і матеріалів, на яку автор посилається, та

в документах його³ ясно сказано, що ці комісії, створені при Радах, вирішували конфлікти між робітниками та підприємцями. До речі, О. І. Смолінчук, безумовно, знайомий з двотомною працею С. М. Королівського, М. А. Рубача, М. І. Супруненка, мав зазначити, що фактичний матеріал, наведений на стор. 26, був уже використаний цими авторами при обгрунтуванні діяльності продовольчої комісії Харківської Ради⁴. До того ж цей самий факт з діяльності продовольчої комісії при Харківській Раді робітничих депутатів автор чомусь наводить удруге і на стор. 79.

Слід зауважити також, що О. І. Смолінчук не завжди вдало розміщує фактичний матеріал відповідно до обраного ним хронологічного принципу. Так, підсумкові дані про загальну кількість Рад на Україні на червень 1917 р. (252 Ради) в книзі наведено в розділі, де йдеться про створення Рад.

У другому розділі автор, залучаючи в науковий обіг архівний матеріал і більшовицьку пресу того періоду, розкриває діяльність комуністів України по завоюванню Рад в період двовладдя. Аналіз наслідків часткових перевиборів Рад дав змогу показати, як більшовики в жорсткій політичній боротьбі з угодовськими партіями за вирішення корінних питань революції завойовували більшість в Радах, створювали більшовицькі фракції і вели за собою безпартійні маси. В результаті наполегливої боротьби Ради робітничих і солдатських депутатів, всупереч волі та бажанню угодовських партій, дедалі більше виступали як справжні органи революційної влади, охоплювали всі сторони економічного й культурного життя народних мас, прискорювали процес розвитку революції. На жаль, і тут автор припускає ряд повторень (стор. 56—59).

У третьому і четвертому розділах праці йдеться про назрівання революційної кризи, діяльність більшовиків України, які, керуючись рішеннями VI з'їзду партії, розгорнули велику політичну роботу в масах, готуючи їх до збройного повстання. В розділах розповідається про розгром корніловщини, більшовизацію Рад, викривається антинародна спрямованість політики Центральної ради, змальовується боротьба проти неї народних мас.

Належну увагу автор приділяє боротьбі більшовиків за скликання I Всеукраїнського з'їзду Рад. Проте зовсім не висвітлено важливе питання про норми представництва від різних Рад. Автор згадує, що було створено Оргбюро на чолі з В. П. Затонським, визначено модус представництва (стор. 198) і далі говорить, що «на з'їзді також передбачалось представництво

³ Підготовка Великої Октябрьської соціалістическої революції на Україні, К., 1955, стор. 17, 209—210.

⁴ Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні, т. I, К., 1967, стор. 79.

² В. І. Ленін. Твори, т. 24, стор. 41.

«селянських спілок» від губерній, де не було Рад» (стор. 198).

На жаль, торкаючись цього по суті не висвітленого в історико-партійній літературі питання, автор не робить спроби належно аналізувати й пов'язати його з загальним питанням про тактику більшовиків щодо Центральної ради.

О. І. Смолінчук стисло висвітлює боротьбу між більшовиками та меншовиками і есерами, і, як результат перемоги більшовиків, — проголошення Української Радянської держави на I Всеукраїнському з'їзді Рад; приділяє увагу розрому Центральної ради й каледінщини, боротьбі трудящих за владу Рад в усіх районах України.

Крім згаданих недоліків, слід вказати ще одну немаловажну деталь. Активно використавши двотомну працю С. М. Королівського, М. А. Рубача, М. І. Супруненка «Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні» та монографію Ю. М. Гамрецького «Ради робітничих депутатів України в 1917 р.», О. І. Смолінчук зробив на них лише три посилання, тільки як кількість запозиче-

них даних значно більша. Про це свідчить, хоча б, порівняння матеріалів, вміщених в монографії Ю. М. Гамрецького, та, відповідно, в праці О. І. Смолінчука. Співставлення текстів дає можливість впевнитись в ідентичності фактичного матеріалу і однаковій послідовності його викладу. У Гамрецького — стор. 29, у Смолінчука, відповідно, стор. 20 і так далі: 38—26; 145, 146, 147—44, 45, 46; 141—47; 147, 148—49, 50; 151, 152—51, 52; 154, 155—53, 54; 39—69; 107—72; 109—73; 50, 51—73, 74; 101—77, 126, 127—78; 128, 129—79, 80; 130, 131—81; 186, 187, 195—85; 206, 208—86; 172—87; 157—113 і т. д. Шоправда, О. І. Смолінчук в деяких випадках змінював послідовність викладу фактів. Так, наприклад, якщо Ю. М. Гамрецький в процесі дослідження називав спочатку Київську Раду робітничих депутатів, потім Харківську і т. д., то О. І. Смолінчук на перше місце ставить Харківську Раду робітничих депутатів і т. д.

Вказані та інші недоліки значно знижують науково-дослідницький рівень праці О. І. Смолінчука.

В. В. Мусієнко

* * *

Велика Жовтнева соціалістична революція, яка відкрила нову еру в історії людства, завжди привертала і привертатиме увагу дослідників. І це цілком закономірно явище. Серед питань даної багатопланої проблеми особливе місце займає історія Рад — центрів революції, що виникли як новий тип державної влади, вища форма демократизму.

Природно, що до кожної праці, присвяченої цій темі, цілком законно ставляться високі вимоги. Та іноді ще зустрічаються дослідження, які не стоять на рівні значення важливості даної проблеми. Саме до таких слід віднести книжку О. І. Смолінчука.

За останні роки радянська історична наука збагатилася рядом капітальних праць, що розкривають невідомі сторінки незабутніх днів, відтворюють немеркнучий подвиг робітничого класу і селянської бідноти, керованих лєнінською партією. В цих умовах згаданий автор повинен був, залучивши нові матеріали, ґрунтовно дослідити виключно важливу сторінку історії нашої партії, розкрити різні аспекти цієї водночас наукової і політично актуальної проблеми. Але широкомовна обіцянка «всебічно показати» (стор. 8) дану проблему залишалася нездійсненою як у загальноісторичному, так і в спеціальному, історико-партійному плані.

Нерозривний процес переходу Рад на більшовицькі позиції, який з різною інтенсивністю відбувався від часу їх організації до перемоги соціалістичної революції та встановлення диктатури пролетаріату,

за О. Смолінчуком, починається лише після перших перевиборів Рад, що пройшли в травні і червні 1917 р. Він так і пише: «В результаті перевиборів на Україні почався процес більшовизації Рад в період двовладдя» (стор. 60).

Автор не розкрив також надзвичайно складних взаємовідносин Рад і Центральної ради, які змінювались і набирали різного характеру протягом усього часу переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну. Ним не враховується та обставина, що переважні в своїй більшості меншовицько-есерівські Ради періоду двовладдя займали великодержавницьку позицію щодо національно-визвольного руху і заперечували право України на самовизначення. Після липневої угоди українських буржуазних націоналістів з тимчасовим урядом керівництво таких Рад дедалі більше виявляло свою прихильність до Центральної ради, а перемога Великої Жовтня об'єднала їх в єдиний табір ворогів соціалістичної революції. Нема чого доводити, що боротьба більшовицьких фракцій в різних за своїм складом Радах, незважаючи на помилки окремих діячів, була спрямована на два фронти — проти шовіністичної політики великоруської буржуазії і буржуазно-націоналістичних намагаь Центральної ради. Природно, вона не збігалася з позицією угодовських Рад.

У О. Смолінчука ж Ради і більшовики в даному випадку виступають як рівнозначні поняття. Він пише: «В складних умовах взаємовідносин між Радами і Центральною радою не обійшлося і без поми-

лок. Вони виявилися в тому, що більшовики України проводили недостатньо наступальну тактику по викриттю класової суті Центральної ради» (стор. 65).

Поза увагою автора опинилися і ті труднощі, які долали більшовики України на шляху до соціалістичної революції. Процес більшовизації Рад України, як зазначає автор, — «відбувався повільніше, ніж в центрі Росії» (стор. 131), але праця цього зовсім не розкриває. Навпаки, автор схильний перебільшувати ступінь впливу більшовиків в Радах. Так, Харківська Рада до Жовтня не приймала більшовицької резолюції, а зазначений О. Смолінчуком документ (стор. 140) належав есерам. Прийняття 10 жовтня Чернігівською Радою більшовицької резолюції (стор. 150) було спорадичним явищем, тому що згодом вона відмовилась від участі в II Всеросійському з'їзді Рад і навіть ще в січні 1918 р. стояла на дрібнобуржуазній платформі¹⁻².

Суперечить історичній дійсності і наведенний О. Смолінчуком факт, начебто 70% Рад України, представлених на II Всеросійському з'їзді Рад, висловились за підтримку більшовиків (стор. 157).

Елисаветградська Рада, посилаючи своїх делегатів на I Всеукраїнський з'їзд Рад, не дала їм більшовицького наказу (стор. 199). З незначною перевагою Рада ухвалила 2 грудня резолюцію українських соціал-демократів і есерів³. Така угодовська позиція була характерною для Елисаветградської Ради, в якій протягом всього 1917 р. керівництво належало дрібнобуржуазним партіям.

Безпідставно О. Смолінчук також твердить, що з середини грудня «більшовики змінили тактику боротьби з Радою» (стор. 210). Відомо, що новий етап боротьби з Центральною радою настав після зриву нею I Всеукраїнського з'їзду Рад у Києві.

До друкованого слова О. Смолінчук ставиться легковажно. Його формулювання викликають подекуди лише подив. Про Київську Раду робітничих депутатів, в якій більшовики мали переважачий вплив і яка однією з перших на Україні 8 вересня прийняла більшовицьку резолюцію, в книзі (де йдеться про жовтневі події) сказано: «В Раді робітничих депутатів більшовики не могли добитися прийняття резолюції про владу» (стор. 163). Тимчасом на другий день після перемоги Жовтневого збройного повстання в Петрограді навіть об'єднане засідання двох Київських Рад вітало соціалістичну революцію і ухвалило відповідний більшовицький документ.

Розглядаючи резолюцію Харківської Ради від 10 листопада, О. Смолінчук заявляє, що більшовики виступили «за визнання вищим органом тієї влади, яка буде

обрана з'їздом Рад» (стор. 178). Але зазначена резолюція складається з двох частин: в першій йдеться про визнання декретів II Всеросійського з'їзду Рад, ЦВК і Раднаркому, а в другій — про скликання Всеукраїнського з'їзду Рад, якому повинна належати вся влада на Україні⁴.

Рамки рецензії обмежують можливості розгляду книжки з належною повнотою. Та на методі роботи О. Смолінчука слід зупинитися докладніше, оскільки він досить повно характеризує як автора, так і його працю.

Відомо, що в працях, які вийшли раніше, використано величезну кількість фактичного матеріалу, зокрема архівного. Втім, запозичуючи вже опубліковані дані, О. І. Смолінчук не посиляється на відповідні праці, а, обминаючи їх, прямо зазначає першоджерела, у зв'язку з чим досить часто потрапляє в смішне становище. Те, що О. Смолінчук в багатьох випадках не користувався першоджерелами, можна простежити на великій кількості фактів. Візьмемо, наприклад, використання ним даних про Вінницьку Раду. В праці, де вони були вперше опубліковані, читаємо: «3 19 більшовиків у Раді створилася фракція. І хоча тут ще продовжували переважати есери (64 чол.), меншовики (31 чол.) і представники українських та єврейських дрібнобуржуазних партій (27 чол.), їм стало значно важче проводити свої рішення»⁵.

О. Смолінчук це передає в такий спосіб: «Хотя в Совете продолжали преобладать представители мелкобуржуазных партий — эсеры (64 человек), меньшевики (31 человек), украинские социал-демократы (27 человек), однако перевыборы показали... и т. ин. (стор. 59—60). Не зупиняючись на схожості форми викладу, розглянемо суть справи. Для зручності в першому випадку представники українських та єврейських дрібнобуржуазних партій були передані одним числом, а в оригіналі вони розшифровуються — 8 українських соціал-демократів, 7 українських есерів, 9 бундівців, серп — 2, поалей-ціон — 1, а всього 27⁶. Отже коментарі зайві. Ще кілька прикладів в цьому плані, які свідчать, що О. Смолінчук досить своєрідно розуміє методи і прийоми наукової праці.

Переважна частина документів того часу, як відомо, написана російською мовою. Беручи ж їх з українського видання і власноручно перекладаючи, автор потрапляє в незручне становище, оскільки співставлення з оригіналами виявляє досить

⁴ Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине. т. 2, К., 1957, стор. 150—151.

⁵ Ю. Гамрецький. Ради робітничих депутатів України в 1917 р., К., 1966, стор. 160—161.

⁶ «Свободный голос», № 100, 14 липня 1917 р.

¹⁻² ЦДАЖР СРСР, ф. 1235, оп. 2, спр. 37, арк. 34.

³ «Известия Елисаветградских Советов. Р.С. и Кр.Д.», 9 грудня 1917 р., № 156.

цікаві деталі, що свідчать про його несумлінність. Звернемося до фактів.

1. Більшовик П. Кін говорить: «Ради фінансуватися повинні з коштів державної скарбниці»⁷. Смолінчук передає: «Советы финансироваться должны из средств *государственной казны*» (стор. 70). В оригіналі: «Советы финансироваться должны из средств *государственного казначейства*»⁸.

2. Представники районної комісії Херсонської Ради заявили: «Рада користується серед населения *высоким* авторитетом»⁹. У Смолінчука: «Совет *пользовался* среди населения *большим* авторитетом». (стор. 87). В оригіналі — «Совет *пользуется* среди населения *высоким* авторитетом»¹⁰.

3. Щотижневик «Горнозаводское дело» відзначав: «Позика свободи не виправдала покладених на неї сподівань — цей факт тепер не підлягає ніякому сумніву»¹¹. О. Смолінчук, невірно посилаючись на сторінку журналу, пише: «Заєм свободи не оправдал *возложенных* на него надежд — этот факт *теперь* не подлежит никакому сомнению» (стор. 61). Звертаємо увагу на підкреслені слова. В оригіналі вони передані так — «*возлагаемых*» та «*в настоящее время*».

4. Харківська буржуазна газета писала: центр міського громадського життя «пересунуся в Раду»¹². У Смолінчука — центр «*переместился* в Совет» (стор. 69). В оригіналі — «*передвинулся*». Не перевіривши джерела, Смолінчук посилається на газету «Русская жизнь» від 25 травня, тобто так, як подано в книжці, з якої він запозичував матеріал. Однак там допущено помилку. Зазначений документ був опублікований в газеті 25 червня.

5. Лівий есер Г. Журбинський з Єлисаветграда делегат II Всеросійського з'їзду Рад, звітуючись, заявив: «Історія розсудить по справедливості, кого винуватити: тих, що залишилися на з'їзді, або тих, хто залишив з'їзд»¹³.

У Смолінчука «История рассудит по справедливости, кого *обвиняют*: тех, кто *остался* на съезде или тех, кто *оставил*

съезд» (стор. 156). При цьому дається невірне посилання на «Известия» Єлисаветградської Ради за 1 листопада.

В оригіналі так — «История рассудит по справедливости кого *винить: оставшихся* на съезде или *оставивших съезд*»¹⁴. Таких прикладів можна навести значну кількість. Ставлення О. Смолінчука до своїх попередників незмінно одне — повне ігнорування щодо посилань на праці і максимальне використання їх матеріалів. Так, він старанно обминає відзначену Державною премією УРСР двотомну капітальну працю українських істориків «Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні». Якщо на перший том дається єдина виноска, то другий в посиланнях Смолінчука зовсім не існує. Це також стосується праць «Історія Української РСР», т. 2, «Українська РСР в період громадянської війни», т. 1, не кажучи вже про дослідження С. М. Королівського, В. Я. Борщевського та ін.

Свідченням необ'єктивності автора може бути й той факт, що він взагалі не згадує спеціально присвячену даній темі кандидатську дисертацію М. Г. Безпалко «Боротьба партійних організацій України за більшовизацію Рад в період підготовки й проведення Великої Жовтневої соціалістичної революції» (К., 1965). Необ'єктивність О. Смолінчука виявляється також і в тому, що він інколи критикує за неіснуючі недоліки, обвинуває авторів за старі помилки і водночас жодним словом не згадує про їх нові праці, в яких вони відмовились від концепцій минулого (стор. 163). Це все робиться автором для того, щоб максимально підкреслити свою роль в розробці даної проблеми. Позу першовідкривача О. Смолінчук приймає й тоді, коли подає дані про участь Рад України у II Всеросійському з'їзді Рад, старанно обминаючи той факт, що в нашій літературі згадане питання висвітлено і мова може йти лише про критику існуючих даних або їх уточнення¹⁵. Саме цим і пояснюється той факт, що він максимально намагається посилатися на архіви чи газети, хоча такі матеріали давно пушені в обіг.

Видавництво й відповідальний редактор легковажно підійшли до публікації згаданої компілятивної праці, зробивши цим, насамперед, погану послугу її автору.

Ю. М. Гамрецький

⁷ Ю. Гамрецький. Назв. праця, стор. 59.

⁸ «Харьковский вестник», 24 вересня 1917 р. № 55.

⁹ Ю. Гамрецький. Назв. праця, стор. 196.

¹⁰ «Солдат и рабочий», 7 липня 1917 р. № 43.

¹¹ Ю. Гамрецький. Назв. праця, стор. 71.

¹² Там же, стор. 48.

¹³ УІЖ, 1967, № 10, стор. 176.

¹⁴ «Известия Елисаветградских Советов Р.С. и Кр.Д.», 2 листопада 1917 р., № 126.

¹⁵ УІЖ, 1960, № 4, стор. 32; УІЖ, 1967, № 10, стор. 119.

Б. ТИМОЩУК.
ПІВНІЧНА БУКОВИНА —
ЗЕМЛЯ СЛОВ'ЯНСЬКА,
вид-во «Карпати», Ужгород, 1969, 192 с.

Історії Буковини присвячена досить широка література буржуазних істориків. Їх перу належать праці, які настійно і послідовно відстоюють думку про надзвичайно пізню колонізацію цієї землі, причому не слов'янським, а румуно-молдавським населенням. Основна концепція цих істориків (Р. Кайндл, Д. Ончул, І. Ністор та інші) зводилась до того, що до XIV ст. Буковина це край кочових орд гунів, печенігів, половців, а після XIV ст., з появою румунського населення, — край обжитий, культурний; слов'яни-українці прийшли на цю територію не раніше другої половини XVIII ст.

В радянській історіографії дане питання поки що не знайшло належного відбиття. Факт приналежності Буковини XII — XIII ст. до Галицько-Волинського князівства безсумнівний, але для розкриття конкретної багатовікової історії краю цього недостатньо. Потрібні були широкі, багаторічні археологічні розкопки, щоб з'явилися незаперечні факти про стародавню історію Буковини. Лише за Радянської влади в краї розпочалось широке вивчення археологічних пам'яток. Головна заслуга в цьому належить Б. О. Тимощуку, який веде цю роботу 20 років. Археологічні пам'ятки дозволяють відтворити достатньо повно і об'єктивно картину історичного процесу в Північній Буковині і показати наукову неспроможність теорій і домислів буржуазної історіографії.

Книга Б. О. Тимощука складається з двох частин. У першій висвітлюється історія Буковини з найдавніших часів у зв'язку з сусідніми слов'янськими землями до завоювання її татаро-монголами, угорцями, молдаванами, в другій — подається опис слов'янських археологічних пам'яток.

У першому розділі автор показує, що населення Північної Буковини з найдавніших часів мало таку ж матеріальну й духовну культуру, як і жителі інших районів Східної Європи. Тут розповідається про поселення людини кам'яного віку, виявлене і досліджене доктором історичних наук О. П. Чернишом у с. Молодовому, про поселення перших землеробів Подністров'я, зокрема, носіїв так званої трипільської культури. Значне місце відведено огляду пам'яток бронзового і раннього залізного віку, що існували на території Північної Буковини й відіграли велику роль у складанні культури слов'янських племен.

Другий розділ, на підставі писемних і археологічних джерел, висвітлює слов'янський період в історії Буковини. Аналізуючи повідомлення Тацита, Птолемея, Іордана, дослідник приходить до висновку, що Північна Буковина вже в перші століття нашої ери входила в територію розсе-

лення слов'ян-венедів. Відтоді тут залишилися поселення так званої зарубинецької культури, що досліджувались у сс. Круглик, Ставчани, Малинци Хотинського району, в районі міста Чернівці. Це місцеве населення, як твердить Б. О. Тимошук, взяло участь у формуванні черняхівської культури II—V ст. Поселення і могили цієї культури густою сіткою вкривають землі Північної Буковини. В господарстві носіїв черняхівської культури основне місце посідало землеробство й ремесло. Високий рівень розвитку останнього засвідчили дослідження черняхівського поселення в с. Комарів Кельменецького району, де доктором історичних наук М. Ю. Смішом розкопано найдавнішу на Україні ремісничу майстерню по виготовленню скляного посуду та листового скла.

В VI—VII ст. в Північній Буковині набувають поширення поселення з керамікою так званого празького типу, схожі з синхронними їм поселеннями західних областей України й Волині і справедливо пов'язуються автором із слов'янськими племенами дулібського союзу.

Напередодні утворення Київської Русі територія Північної Буковини також була густо вкрита слов'янськими поселеннями. В цей час тут з'являються і городища, які засвідчують досить високий рівень соціального розвитку слов'янського населення. Б. О. Тимошук переконливо доводить, що територія Північної Буковини входила до міжплемінного союзу тиверців, а згодом, у IX ст., і до складу Київської Русі.

Цьому періодові історичного розвитку Північної Буковини автор присвятив третій змістовний і цікавий розділ книги, де подає досить докладний опис основних археологічних пам'яток цього періоду — селищ і городищ. На основі вивчення археологічних матеріалів Б. О. Тимошук зробив виключно важливий висновок, що більшість сіл, які виникли в давньоруські часи, продовжують існувати і до наших днів. Яскравим доказом цього є, зокрема, згадуваний у Галицько-Волинському літописі населений пункт Онут, на правому березі Дністра, на території сучасного однойменного села. Картографування селищ і городищ дозволило автору стверджувати про досить густе заселення Північної Буковини в ті часи.

У цьому ж розділі на основі писемних і археологічних джерел відтворено минуле двох давньоруських міст — літописного Василева і стародавніх Чернівців. Літописний Василів стояв на невисокому місці правого берега Дністра, напроти гирла р. Серет. Археологічні дослідження, здійснені автором рецензованої книги, виявили рештки наземних дерев'яних жител, дерев'яної церкви, Гончарних майстерень, кам'яного храму XII ст. тощо. Аналіз розкопок дав підставу стверджувати, що Василів, розташований на важливому торговому шляху по Дністру, досяг найвищого розвитку в першій половині XIII ст.: в

часи монголо-татарської навали поступово втратив своє економічне значення.

Безперечний інтерес становить висновок Б. О. Тимощука про існування міста Чернівців у XII—XIII ст. на лівому березі р. Прут. Стационарні розкопки Ленківцького городища (на північно-східній околиці Чернівців), здійснені автором рецензованої книжки, дозволили простежити конструктивні особливості укріплень дитинця, заселеність посаду, основний тип житлових і господарських будівель. На посаді виявлені залишки 15 залізоплавильних горнів, керамічна майстерня по виготовленню полив'яних плиток, а також велика кількість ремісничих виробів. Б. О. Тимощук доводить, що давньоруське місто, що поклато початок сучасним Чернівцям, мало назву Черн.

Величезний археологічний матеріал, здобутий автором, дозволив намалювати досить повну картину соціально-економічного та культурного розвитку краю за часів входження його до складу давньоруської держави. Висновки про переважання в економіці краю сільськогосподарського виробництва, про значний потенціал місцевого ремесла, про тісні економічні зв'язки буковинських міст з іншими давньоруськими торгово-ремісничими центрами не викликають жодних заперечень.

У четвертому розділі книги розповідається про завоювання Північної Буковини татаро-монголами, про приєднання її спочатку до Угорщини, а згодом і до Молдавського князівства. У XIV ст. територія сучасної Чернівецької області носила назву

Шипинської землі. Автор книги переконливо спростовує твердження буржуазних істориків (Т. Балан), про те, що ця земля була заснована румунами. Останні, вірніше, їх предки волохи, почали проникати на територію Північної Буковини в XIV ст. і розселились поміж слов'янським населенням. Внаслідок цього в південно-східній частині утворились етнічно змішані поселення. Основне ж населення, як про це свідчать численні документи, становили українці. Б. О. Тимощук показує, що давньоруська мова Північної Буковини мала значний вплив на мову Молдавії. Так звані молдавські грамоти за граматичною будовою і словниковим складом, не відрізняються від грамот Галичини.

Економічні, культурні й політичні зв'язки населення Північної Буковини з іншими землями України ніколи не переривались. Вони сприяли тому, що ця територія стала складовою частиною району формування і розвитку української народності. Таким є заключний висновок Б. О. Тимощука, що природньо впливає із неупередженого аналізу всього історичного розвитку Північної Буковини.

Велику цінність праці становить також її друга частина, де вміщено документальну основу тих положень, що їх викладає автор.

Книжка написана доброю літературною мовою, має гарне художнє оформлення і, безперечно, знайде собі найширшого читача.

П. П. Толочко

СЕСІЯ, ПРИСВЯЧЕНА 25-РІЧЧЮ ПЕРЕМОГИ НАД ФАШИСТСЬКОЮ НІМЕЧЧИНОЮ

6 травня в Київському окружному Будинку офіцерів Радянської Армії відбулася науково-теоретична конференція, присвячена 25-річчю всесвітньо-історичної перемоги Радянського Союзу над фашистською Німеччиною, скликана Інститутом історії партії ЦК КП України — філіалом Інституту марксизму-ленізму при ЦК КПРС, Секцією суспільних наук Академії наук УРСР, Вищою партійною школою при ЦК КП України, Міністерством вищої та середньої спеціальної освіти УРСР і Політичним управлінням Київського військового округу.

Конференцію вступною промовою відкрив директор Інституту історії партії ЦК КП України, доктор філософських наук, професор І. Д. Назаренко.

З доповіддю «Комуністична партія — натхненник і організатор перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні» виступив заступник директора Інституту історії партії ЦК КП України професор Г. М. Мултих. Він відзначив, що в годину найтяжчих випробувань з особливою силою виявилися велич, авторитет, керівна і спрямовуюча сила Комуністичної партії, яка, керуючись настановами В. І. Леніна про захист завоювань соціалізму, мобілізувала весь радянський народ на боротьбу з ворогом, перетворила країну в єдиний бойовий табір. Доповідач висвітлює діяльність партії по організації всенародної боротьби в тилу ворога, навіс дані про розмах партійного підпілля і партизанського руху.

Начальник штабу Червонопрапорного Київського військового округу генерал-лейтенант І. Д. Єршов зробив доповідь: «Вирішальна роль Радянського Союзу і його Збройних Сил у перемозі над фашистською Німеччиною». Він відзначив, що саме на радянсько-німецькому фронті вирішувалась доля війни, кувалась перемога над фашизмом. Наведені доповідачем яскраві фактичні дані ще раз виявили неспроможність буржуазних фальсифікацій історії Великої Вітчизняної війни.

«Вклад Радянської України в перемо-

гу Радянського Союзу над фашистською Німеччиною» — такою була тема доповіді директора Інституту історії Академії наук УРСР академіка А. Д. Скаби. Промовець відзначив, що український народ, згуртований навколо партії, виявив високу свідомість священного обов'язку перед Батьківщиною, з честю витримав суворі випробування війни, продемонстрував безмежну відданість радянському соціалістичному ладу, ленінській дружбі народів. За період війни в Радянській Збройній Силі влилося 4,5 мільйона жителів України.

Трудаці України врятували більшу частину виробничих потужностей республіки від окупації, поставивши їх на службу Батьківщині в евакуації, сприяючи тим самим швидкій перебудові промисловості на воєнний лад і зміцненню воєнно-економічного потенціалу Радянської країни. Мільйони громадян УРСР включилися в активну підпільну та партизанську боротьбу проти окупантів.

З доповіддю «Значення перемоги Радянського Союзу над фашистською Німеччиною для розвитку світового революційного процесу» виступив ректор Вищої партійної школи при ЦК КП України, член-кореспондент АН УРСР А. Т. Чекалюк, який відзначив, що історичні перемоги Червоної Армії над фашистською Німеччиною та імперіалістичною Японією справили величезний вплив на весь світовий розвиток, створили умови для перемоги соціалістичних революцій в країнах Європи і Азії та утворення світової системи соціалізму, для розгортання національно-визвольного руху і краху колоніалізму, для зміцнення міжнародних сил соціалізму і демократії.

В роботі конференції взяли участь співробітники генеральних консульств УНР, НДР, ПНР і ЧССР у Києві.

Учасники конференції поклали квіти до пам'ятників В. І. Леніну, генералові армії М. Ф. Ватутіну та на могилу Невідомого солдата у парку Вічної Слави.

Т. Т. ГРИЦЕНКО

НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ «В. І. ЛЕНІН І БУКОВИНА»

9—10 квітня 1970 р. у Чернівецькому краєзнавчому музеї відбулася наукова конференція «В. І. Ленін і Буковина».

Коротким вступним словом конференцію відкрив завідуючий відділом пропаганди і агітації Чернівецького обкому КП України В. Л. Лопатюк.

З доповіддю «В. І. Ленін і боротьба трудящих України за встановлення Радянської влади» виступив кандидат історичних наук, доцент П. В. Михайлина. Питанню «В. І. Ленін — організатор і керівник трудящих Молдавії і Буковини в боротьбі за владу Рад» присвятив виступ доктор історичних наук М. В. Березняков. Про поширення марксизму-ленінізму на Буковині в кінці XIX — на початку XX ст. повідомила науковий співробітник Чернівецького краєзнавчого музею Л. І. Кузніченко. На основі документів директор Чернівецького облдержархіву Д. П. Скурлатов доповів про розповсюдження праць В. І. Леніна та вшанування його пам'яті на Буковині під час королівсько-румунської окупації (1918—1940 рр.). Завідуючий відділом Чернівецького краєзнавчого музею Е. П. Горощенко розповів про вплив перших ленінських декретів на революційну боротьбу трудящих Північної Буковини в 1917—1918 рр.

У виступі старшого наукового працівника Кам'янець-Подільського історичного музею-заповідника Т. А. Сисійшлося про те, якими шляхами революціонери-підпільники переправляли ленінську «Искру» у південні та центральні райони Росії. Найбільше документів виявлено про шляхи Відень — Львів — Хотин — Кам'янець-

Подільський; Відень — Львів — Скала — Кам'янець-Подільський. З доповіддю «До питання виникнення і діяльності Комуністичної партії Буковини» виступив кандидат історичних наук В. М. Курило. Тема виступу наукового працівника Чернівецького облдержархіву Ю. П. Ляпунова — «Втілення ленінського вчення про революційну партію нового типу в діяльності комуністів Буковини. 1918—1940 рр.».

«Участь комсомольців і молоді Буковини в розповсюдженні ленінських ідей в 20—30-х роках» висвітлив науковий працівник Чернівецького облдержархіву І. Г. Паладян. З темою «До питання про еміграцію трудящего населення Північної Буковини за часів іноземного панування» виступив заступник завідуючого відділом пропаганди і агітації Чернівецького обкому КП України М. І. Іванеско. Про те, як трудящі Радянської Буковини втілюють у життя ленінські ідеї соціалістичної індустріалізації, про зростання матеріального добробуту трудящих Чернівецької області за роки Радянської влади розповіли науковці Інституту історії АН УРСР у Чернівцях Б. Й. Сидор і М. В. Загайний.

Про Ленініану Чернівецького краєзнавчого музею доповіла заступник директора Чернівецького краєзнавчого музею Ю. М. Бошернацан. Тема доповіді старшого наукового працівника Чернівецького краєзнавчого музею О. О. Тимофєєвої — «Образ В. І. Леніна у творчості митців Радянської Буковини».

С. К.

СЕМІНАР ОХОРОНЦІВ ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

25 березня 1970 р. у читальному залі Центрального державного історичного архіву УРСР у Львові відбувся семінар з питань збереження історичних та культурних цінностей.

З доповіддю «Втілення у життя ленінських заповітів про охорону пам'яток історії та культури» виступив заступник директора Інституту суспільних наук АН УРСР М. К. Івасюта. З історією побудови пам'ятника В. І. Леніну у Львові познайомила учасників семінару науковий працівник Львівського історичного музею

І. О. Свешнікова. Художник Г. С. Смольський розповів про знайдені ним письмові джерела до історії найдавніших населених пунктів Львівщини (Старий Ярчів). З доповіддю «Львівський некрополь» виступив доктор історичних наук В. В. Грабовецький.

На семінарі виступили Й. С. Гронський, учитель Р. П. Головин та інші, які висловили свої думки з питань збереження історичних та культурних цінностей нашого народу.

О. П. КРІЛЬ

ХОТИНСЬКИЙ НАРОДНИЙ МУЗЕЙ

Одну із славних сторінок в історію українського народу вписала Хотинщина. Пропагандою її героїчного минулого й славного сучасного серед трудящих краю займаються два історико-революційні музеї й 10 музейних кімнат, що працюють на громадських засадах. Провідним серед них є Хотинський історико-революційний музей, якому в 1967 р. присвоєно звання народний. Його створено 1959 р. групою ентузіастів-краєзнавців. Зараз він став важливим культурно-освітнім закладом у районі.

Експозиція першого залу розповідає про історію краю з найдавніших часів до XVIII ст. Важливі археологічні знахідки в сс. Рухотин, Перебиківці, Дарабани та інших місцевостях переконливо свідчать, що Хотинщина споконвічна слов'янська земля, яка у IX—XIV ст. входила до складу Київської Русі та Галицько-Волинського князівства. Інтерес викликають оригінальні фрески XIII—XIV ст., керамічні рури від водопроводу й каналізації (XV ст.) та архітектурні деталі Хотинського замка. Його було збудовано у 40—50-х роках XIII ст. для боротьби з татарськими загарбниками. Матеріали, розміщені в експозиції, дають також уявлення про роль фортеці в період російсько-турецьких воєн. Тут же відвідувачі можуть ознайомитися з планом розташування російських і турецьких військ під час бою (1739 р.) за Хотинську фортецю та одою М. В. Ломоносова на честь перемоги російської зброї. Є в експозиції й зброя турецьких яничар. Зараз у замку йдуть реставраційні роботи. Згодом він стане історичним заповідником.

Документи, фотографії, речові предмети експозиції другого залу свідчать про тяжку долю населення краю в XIX — на початку XX ст. Вони підтверджують факти, наведені В. І. Леніним у праці «Розвиток капіталізму в Росії» про становище хотинських половинчиків і поденників. (В. І. Ленін. Твори, т. 3, стор. 164). Доведені до відчаю селяни піднялися на боротьбу. Протягом 1869—1872 рр. в краї було понад 40 селянських заворушень, з них 35 придушувалися військами. Це видно з розпоряджень губернатора та доповідних до нього. На карті Хотинщини позначено села, де відбулися виступи. Тут же розповідається про ріст революційної ситуації в повіті на початку XX ст., діяльність групи РСДРП, розповсюдження марксистської літератури, зокрема ленінської «Іскри» (експонуються окремі номери), масові виступи селян у період першої російської буржуазно-демократичної революції. Про це розповідають документи, зокрема протокол допиту селянина з с. Данківці Сави Грека, телеграма губернатора міністру внутрішніх справ про масові заворушення в Хотинському повіті з проханням направити війська для їх придушення. На експозиційних стендах є фо-

тографії хотинців, що брали участь у революційних подіях. Це брати Я. і А. Дудниченки, В. Горбенко, К. Горильчук-Коханий та інші. Багатьох з них було вислано до Єнісейської губернії. Експонується фотографія групи політ'язнів — Дудниченка, Горбенка та Бабія-Самсонова. Цікаві матеріали зібрано про А. Д. Мамаєвського (уродження Хотинщини) — учасника повстання на Чорноморському флоті під керівництвом лейтенанта Шмідта.

Спеціальний розділ експозиції яскраво розкриває вплив Великої Жовтневої соціалістичної революції на зростання революційної боротьби селян за землю. Тут можна ознайомитися з документами делегата II Всеросійського з'їзду Рад Л. О. Томаха та наказом, який йому дали більшовики Хотинщини: «Сприяти утворенню влади, яка зможе припинити бойню й провести революційні заходи». У лютому 1918 р. повітовий з'їзд Рад проголосив встановлення Радянської влади. Тут же експонується газета «Известия» (орган Хотинської Ради робітничих і солдатських депутатів) та документи 4-го й 5-го повітових селянських з'їздів.

11 листопада 1918 р. королівська Румунія віроломно окупувала Хотинщину. Численні документи, зокрема фотокопія наказу румунського капітана Дімітріу про правила привітання румунських офіцерів місцевим населенням, свідчать про тяжкий окупаційний режим і національний гніт: «Кожний зобов'язаний зупинитися на місці, обличчям до начальника й швидко з посмішкою зняти шапку, вклонившись до самої землі. Для навчання населення цьому й точного виконання наказу о першій годині дня мій кашкет буде прогулюватися на палиці вулицею, а всі зобов'язані будуть його вітати».

В ніч з 22 на 23 січня 1919 р. гарматні постріли з Рукшинського лісу сповістили про початок Хотинського повстання. Десять днів над Хотином майорів червоний прапор. Увесь повіт був звільнений від румунсько-боярських військ. Тема Хотинського повстання — центральна в експозиції народного музею. Більше сотні цінних експонатів розповідають про підготовку, хід, інтернаціональний характер, причини поразки збройного виступу. Ряд матеріалів розкриває роль більшовиків у його здійсненні. Тут експонуються офіційне повідомлення штабу Хотинського повстання, матеріали подільських газет, документи про евакуацію на лівий берег Дністра, звернення Кельменецького ревкому до Грушівського сільського виконкому про організацію селян на боротьбу з румунами. На окремому стенді — фотографії керівників та багатьох активних учасників повстання: П. І. Мардар'єва-Волошенка, Н. Л. Адажія, Л. О. Томаха, Д. Т. Чекама, Л. П. Руснака, В. П. Кандиби.

М. В. Просвірина, В. В. Раренка, Х. С. Руснака та багатьох інших.

Після поразки повстання більше 30 тис. його учасників перейшли на лівий берег Дністра, багато з них влилися в 45-у стрілецьку дивізію і за подвиги в роки громадянської війни відзначені орденами Бойового Червоного Прапора. Це Т. Д. Чекмак (командир 398-го полку), Д. В. Каленчук (командир кавполку), Ю. Ю. Шинкаренко (командир 387-го полку), Л. Х. Скутельник та ін.

Протягом 22 років перебування Хотинщини під жорстоким гнітом румунсько-боярських окупантів трудящі краю не припиняли боротьби за соціальне й національне визволення, за возз'єднання з Радянською Україною. Про це розповідають румунські газети, що знаходяться в експозиції.

Оригінальні плакати, листівки, документальні фото відображають незабутні дні червня 1940 р., коли відбулося возз'єднання Хотинського повіту з Радянською Україною, перші кроки Радянської влади на визволеній землі.

У центрі експозиції, що висвітлює події Великої Вітчизняної війни на Хотинщині, матеріали про діяльність Хотинського комсомольського підпілля (1941—1942 рр.). Вона привертає найбільшу увагу відвідувачів, особливо, коли екскурсію веде громадський завідуючий народним музеєм М. М. Тамполар — учасник тих подій. Військовим трибуналом його було засуджено на довічну каторгу. Під час перебування у в'язниці він знавчися за № 420. Про це свідчить фотографія.

На окремому стенді розміщено матеріали про дії на території району в 1944 р. партизанських загонів під командуванням Н. Ф. Прокіна, Героя Радянського Союзу О. В. Тканка та військових частин, що визволяли Хотин від фашистських окупантів.

В одному із залів обладнано змістовну експозицію про соціалістичні перетворення, розвиток економіки та культури району. За роки Радянської влади тут побудовано й реконструйовано 12 підприємств. 1968 р. порівняно з 1945 р. випуск валової продукції збільшився у 22 рази. Протягом 60-х років на Хотинщині спорудже-

но понад 11 тис. індивідуальних будинків. Це є одним із свідчень зростання матеріального добробуту трудящих. Багато цікавих фотографій і документів вміщено на стенді «Кращі люди району». Закінчується експозиція музею темою «Знатні люди Хотинщини», де зібрано матеріали про вчених Ю. Ф. Ліскуна, С. Т. Белозорова, братів і сестру Лопушанських.

Народний музей став важливим центром роботи по вихованню трудящих, особливо молоді, на революційних, бойових і трудових традиціях краю. Його відвідують екскурсанти не лише з Буковини, а й з Хмельницької, Тернопільської, Івано-Франківської областей, з братньої Молдавії, іноземні туристи.

Роботою музею керує рада, яку очолює учитель і письменник С. О. Снігур. Велику роботу проводять також вчителі А. П. Рисує, В. В. Шебетюк, технік інвентарного бюро Л. П. Борсан, пенсіонер О. І. Ткаченко. До групи екскурсоводів входить 17 чол. Їм допомагають старшокласники міста під керівництвом заслуженої вчительки УРСР О. В. Звоздовської. Протягом 1969 р. в музеї проведено понад 220 екскурсій.

При музеї існує секція ветеранів революційного руху й комуністичного підпілля, яка організує зустрічі з учасниками Хотинського повстання 1919 р. — Т. І. Рашиківським, В. А. Кантеміром, В. Ф. Баб'юком та М. Т. Левадюком, хотинського комсомольського підпілля — М. М. Тамполаром, І. О. Трофою, М. Д. Фостієм, учасниками визволення Хотина від фашистської окупації у 1944 р. — К. В. Куликівим та іншими.

У музеї відбуваються заняття районної школи молодих комуністів, прийом до піонерів і комсомолу.

Хотинський народний музей активно включився у всесоюзний огляд роботи музеїв, присвячений 100-річчю від дня народження В. І. Леніна. У зв'язку з підготовкою до Ленінського ювілею розширюється експозиція про вплив ленінських ідей на розвиток революційних подій у районі, а також про виробничі успіхи робітників і колгоспників, що стали на ленінську трудову вахту.

Т. В. СУЛЯТИЦЬКИЙ

ЕНТУЗІАСТ-КРАЄЗНАВЕЦЬ О. А. ФЕДАНКО

Виповнилося сімдесят років від дня народження О. А. Феданка — директора Солотвинського народного історико-краєзнавчого музею. Син простого робітника, О. А. Феданко самотужки навчився читати і писати, вступив до семінарії. Вищу освіту здобув за роки Радянської влади. За свої п'ятдесят літ невтомної праці він пройшов шлях від учителя початкової школи до інспектора обласного відділу народної освіти.

Поруч з любов'ю до педагогічної праці жила і розквітала любов до історії, до культурних надбань рідного народу. О. А. Феданко збирав документи, книги, фотографії, ходив по руїнах старовинних оборонних валів і розкопував черепки своєї давнини. Все це зносив до свого дому. Олександр Антонович дізнався з архівних джерел, що первісна назва Солотвина — Краснопіль, і що місто засновано в XII ст. Свідченням цього є також печатка, яку

він знайшов у стрісі старої хати. На печатці зображено три грудки солі та дві бочки меду. А внизу — надпис: Краснополе. Згодом Олександр Антонівчю вдалося придбати цінні документи, стародруки скиту Манявського тощо.

О. А. Феданко зробив цікаві публікації про скит Манявський, історію Солотвина, життя письменника А. Л. Могильницького.

Найбільшим доробком невтомого шукача став створений 1964 р. історико-краєзнавчий музей. Спочатку це була одна кімната, в якій розмішувались експонати. Тепер — цілий будинок із семи кімнат. Його директор завжди радо зустрічає відвідувачів, розповідає їм про давню та сучасну історію краю.

В. А. КАЧКАН

РЕСПУБЛІКАНСЬКІ ПЕДАГОГІЧНІ ЧИТАННЯ

На початку цього року в приміщенні середньої школи № 30 м. Києва відбулися республіканські педагогічні читання, присвячені 100-річчю від дня народження В. І. Леніна. Присутні з великою увагою прослухали доповіді міністра освіти УРСР дійсного члена АПН СРСР П. П. Удовиченка «В. І. Ленін і народна освіта в Українській РСР» і заступника завідуючого відділом науки та учбових закладів ЦК КП України, доктора педагогічних наук Б. С. Кобзаря «Ленінські принципи виховання молоді в дусі комуністичної моралі».

Засідання секції вчителів історії та суспільствознавства відкрилося доповіддю заступника директора Інституту історії АН УРСР члена-кореспондента АН УРСР І. О. Гуржія «Значення ленінської теоретичної спадщини для дослідження історії України». Учителька середньої школи № 38 м. Миколаєва Л. М. Проценко розповіла про систему вивчення творів вождя в навчальному процесі. Про виклад теми «Творчий розвиток марксизму Леніним» на уроках суспільствознавства говорив учитель середньої школи № 11 м. Слов'янська Долецької області І. С. Мудрак. Співробітник НДІП УРСР І. М. Скрипкін у своїй доповіді висвітлив діяльність Володимира Ілліча як теоретика і вождя Великої Жовтневої соціалістичної революції. На інших питаннях вивчення біографії В. І. Леніна та його теоретичної спадщини зупинилися вчителі середніх шкіл: Луківської Турійського району Волинської області В. М. Сліпко, № 5 м. Броварів Київської області В. П. Мишко. Про досвід комуністичного виховання учнів у процесі викладання і позакласної роботи з історії на прикладах життя та діяльності вождя доповіли викладачі середніх шкіл: № 18 м. Білої Церкви Київської області Р. Г. Ткаченко, № 5 м. Бердянська Запорізької області М. Є. Огієнко, № 3 м. Тульчина на Вінниччині Л. П. Смоквіна. Чимало виступів було присвячено проблемі

організації та стимулюванню самостійних пошуків учнів при вивченні революційних, трудових і бойових традицій Комуністичної партії й радянського народу з метою виховання школярів у дусі радянського патріотизму, пролетарського інтернаціоналізму та дружби народів. Із цікавими доповідями та повідомленнями виступили вчителі середніх шкіл: № 30 м. Києва, Герой Соціалістичної Праці В. П. Іваненко, № 4 м. Хотина Чернівецької області О. В. Гвоздовська, № 5 м. Севастополя Н. Т. Архипова, № 4 м. Ірпеня Київської області Н. І. Хвиля, Крутівської Ніжинського району Чернігівської області О. Я. Коляда, Глеваської Васильківського району Київщини В. В. Чемер та зав. кабінетом історії й суспільствознавства Чернівецького обласного інституту вдосконалення вчителів В. П. Кузьменко. Про роль шкільного атеїстичного клубу у формуванні матеріалістичного світогляду учнів говорив учитель Тлумацької середньої школи Івано-Франківської області П. І. Волковинський. Про виготовлення та використання на уроках історії наочних посібників, технічних засобів навчання (телебачення, грамзапису) розповіли педагоги Баляснівської середньої школи Диканського району Полтавщини О. Г. Кива, Новоолексіївської Генічеського району Херсонської області В. В. Сиротський та зав. кабінетом Івано-Франківського обласного інституту вдосконалення вчителів Д. С. Костінбой. Важливі питання трудового виховання учнів у процесі викладання історії та суспільствознавства були розглянуті в доповідях викладача Ніжинського державного педінституту М. Т. Благініна та вчительки Вишнівчицької середньої школи Чемеровецького району Хмельницької області М. П. Дідулі.

Учасники секції ознайомилися з ленінським злом, кабінетом історії та суспільствознавства, клубом інтернаціональної дружби й музеєм бойової слави середньої школи № 30 м. Києва.

ЛЕОНІД ПЕТРОВИЧ КРУГЛИКОВ-ГРЕЧАНИЙ

12 квітня 1970 р. помер відомий український фахівець з методики викладання історії в школі Леонід Петрович Кругликов-Гречаний. Всі 90 років його життя були пов'язані з Києвом: тут він народився 26 квітня 1880 р., вчився, а відразу після закінчення Київського університету викладав історію і географію в різних середніх навчальних закладах (1904—1953 рр.). В 1946 р. за сумісництвом Леонід Петрович працював у Науково-дослідному інституті педагогіки УРСР.

Л. П. Кругликов-Гречаний — автор відомої «Методики історії», яка протягом 1910—1918 рр. витримала 6 видань і залишила помітний слід у розвитку цієї галузі науки на Україні. Його книга стала в пригоді багатьом вчителям, вона має певну наукову цінність і в наш час.

Дослідник до останніх днів свого життя

вив творчі пошуки з метою підвищити ефективність навчання школярів. У післявоєнні роки він систематично виступав у різних періодичних виданнях з статтями, присвяченими методиці викладання історії та географії, а також з краєзнавства. Протягом 1966—1969 рр. Леонід Петрович опублікував на сторінках «Українського історичного журналу» кілька статей, в яких давалися рекомендації щодо кращого ознайомлення учнів з історією техніки, географічних відкриттів і колоніальних загарбань у XV—XVI ст., вивчення «Руської правди» в шкільному курсі історії, користування таблицями та ін.

Усі, хто зустрічався і працював з Л. П. Кругликовим-Гречаним, завжди пам'ятатимуть цього знавця педагогіки, досвідченого порадника вчителів.

ВОЛОДИМИР ПЕТРОВИЧ ОГОНОВСЬКИЙ

16 березня н. р. на 74 році життя після тяжкої хвороби помер відомий український радянський учений кандидат економічних наук В. П. Огоновський. Він народився 9 червня 1896 р. у сім'ї вчителя з с. Нижнев Івано-Франківської області. Після закінчення зразкової народної школи при українській семінарії у Львові та гімназії (1915 р.) його призвали в австро-угорську армію. Під час першої світової війни В. П. Огоновський проводив велику революційну роботу. Зокрема з своїми друзями-однодумцями створив революційно-демократичний гурток, члени якого вели широку антивоєнну пропаганду. З великим піднесенням вони зустріли повідомлення про перемогу Великого Жовтня. В. П. Огоновський із зброєю в руках захищав Радянську владу на Україні.

1921 р. Володимир Петрович став студентом Віденського, а 1923 р. — Празького університету, де у 1926 р. здобув ступінь доктора природознавства. Повернувшись до Львова, він вступив у члени КПЗУ і поринув у революційну діяльність; очолював редакцію партійного журналу «Освіта», здійснював керівництво видавництвом КПЗУ «Книжка» тощо. У своїх статтях (а їх було понад 130!) Володимир Петрович гнівно засуджував поневолення західноукраїнських земель буржуазно-поміщицькою Польщею, популяризував успіхи соціалістичного будівництва в СРСР. Серед його праць того часу при-

вертають увагу монографія «Світ, людина, суспільство» (1931 р.) та велика стаття «П'ятирічка — перебудова народного господарства СРСР» (журнал «Освіта» за 1930—1931 рр.).

Незважаючи на суворі умови фашистського режиму, революціонер-підпільник «Данило» завжди сумлінно виконував партійні доручення. Але 1931 р. його було заарештовано і кинуте до в'язниці.

Після возз'єднання західноукраїнських земель в єдиній Українській Радянській державі Володимир Петрович активно включився у будівництво нового життя. Спочатку він працював у Львівському облстатуправлінні, де очолював сектор статистики населення, а потім — старшим науковим співробітником відділу економіки АН УРСР. У повоєнні роки В. П. Огоновський поєднував наукову діяльність з працею викладача Львівського торгово-економічного інституту. З 1952 р. і до кінця життя Володимир Петрович працював старшим науковим співробітником Інституту суспільних наук АН УРСР.

Перу В. П. Огоновського належить понад 50 наукових праць з економічної географії, статистики, економіки промисловості та історії народного господарства.

Вчені, широкі кола громадськості республіки збережуть світлу пам'ять про невтомного борця-революціонера, вченого-дослідника, чуйного товариша Володимира Петровича Огоновського.

Додаток

БІБЛІОГРАФІЯ ІСТОРІЇ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ НА УКРАЇНІ

(Продовження)

90. Боднар М. А. Подвиг коммунистов в период героической обороны Одессы.— Вопросы истории КПСС периода Великой Отечественной войны, К., 1961, с. 99—102.
91. Бои за Крым. Сб. ст. и док., Симферополь, изд-во «Красный Крым», 1945, 256 с.
92. Бойко М. Ф. Освобождение Закарпатья Советской Армией и деятельность Народной Рады Закарпатской Украины.— Учен. записки (Харьк. ун-т), 1957, т. 88. Труды кафедры истории КПСС, т. 6, с. 371—383.
93. Буцко Н. А. и Морозов М. Б. Против фальсификации героической роли советского народа и его Вооруженных Сил в разгроме фашистской Германии.— Научн. труды по истории КПСС, вып. 27, К., 1968, с. 106—126.
94. В боях за Донбасс. Сб. мат., изд. 2-е доп., Донецк, Обл. кн.-газ. изд-во, 1949, 128 с.
95. Ванеев Г. І. і Гармаш П. Героїчний Севастополь (Про масовий безприкладний героїзм радянських воїнів і жителів Севастополя у боротьбі з нім.-фашистськ. загарбниками у Великій Вітчизн. війні), К., Політвидав України, 1967, 203 с.
96. Ванеев Г. І. Подвиги комуністів у боях за Севастополь (1941—1942 рр.).— УІЖ, 1966, № 6, с. 91—96.
97. Визволені Київщина. 36. мат., присв. першій річниці з дня визволення Києва і Київ. обл. з нім. неволі, К., Укрдержвидав, 1944, 127 с.
98. Визволені Львівщина, Львів, вид-во «Вільна Україна», 1945, 159 с.
99. Вирішальна роль Радянського Союзу в розгромі фашистської Німеччини (цифри, факти, коментарі події другої світової війни).— «Комуніст України», 1965, № 4, с. 49—54.
100. Вольський С. А. Величний подвиг (Про оборону Одеси в роки Великої Вітчизняної війни), К., Політвидав України, 1967, 232 с.
101. Воробйов Ф. Д. Визволення Правобережної України, К., Укрполітвидав, 1946, 48 с.
102. Вуль Р. Герои обороны Севастополя (1941—1942 гг.).— «Советский Крым», 1946, № 4, с. 3—18.
103. Героическая оборона столицы Советской Украины г. Киева в июле—сентябре 1941 года, К., 1962, 56 с. (О-во по распротр. полит. и научн. знаний УССР).
104. Герої залишаються в строю (Про визволителів Закарпаття від іноземн. окупантів в роки Великої Вітчизн. війни), Ужгород, вид-во «Карпати», 1964, 91 с.
105. Герої третього українського, К., ДВУ, 1945, 162 с.
106. Героїчне, незабутнє. До 20-річчя визволення Радянської України від фашистської окупації (36. ст.), К., 1964, 127 с. (т-во «Знання» УРСР).
107. Героїчний подвиг радянського народу. 36. мат. про відзначення на Україні 20-річчя перемоги Радянського Союзу над гітлерівською Німеччиною, К., Політвидав України, 1965, 180 с.
108. Гефтер М., Грановський М. і Яворський В. Визволення Києва, К., Укрполітвидав, 1948, 92 с.
109. Гостев І. Ю. Вірний син партії і народу (Про М. П. Кирпоноса).— УІЖ, 1963, № 5, с. 90—91.
110. Гринько С. В. Про тих, хто врятував Дніпрогес.— УІЖ, 1961, № 3, с. 139.
111. Гуляй П. І. Бойова взаємодія партизанів з армією в період розгрому німецько-фашистських військ у Криму. До 25-річчя визволення Криму від нім.-фаши. загарбників.— УІЖ, 1969, № 5, с. 117—121.

112. Десенко Л. І. Народне ополчення в героїчній обороні Одеси (червень — жовтень 1941 р.).— Наук. записки (Одеськ. пед. ін-т іноз. мов), 1957, т. 4, с. 52—67.
113. Дикань О. Після Курська — Харків (Із історії боїв за Харків в 1943 р. До 20-річчя визволення міста від нім.-фаш. загарбників).— «Прапор», 1963, № 8, с. 12—22.
114. Дикань О. Харківський напрямок. Сторінками архівних документів.— «Прапор», 1965, № 5, с. 45—55.
115. Дятленко М. Д. Україна, рік 1941... (Опір фашистським загарбникам на окупованій території УРСР у світлі нових документів).— УІЖ, 1966, № 6, с. 116—122.
116. Жученко І. Я. Визволення Закарпаття (вересень — листопад 1944 рр.).— УІЖ, 1969, № 10, с. 33—38.
117. Замятін Н. Історична битва за Дніпро і Правобережну Україну, К.— Львів, Укрдерж видав, 1944, 11 с.
118. Каган Т. В боях за Донбасс. Сб. мат., изд. 2-е, Донецк, обл. кн.-газ. изд-во, 1949, 128 с.
119. Карпов А. Бои за Харьков, М., Госполитиздат, 1943, 48 с.
120. Карпов А. Освобождение Донбасса, М., Госполитиздат, 1943, 24 с.
121. Карпов О. О. Радянська Армія у визволенні Донбасу (липень — вересень 1943 р.).— Наук. праці з історії КПРС, вип. 3—4, К., 1965, с. 160—173.
122. Карпов О. О. Спільні дії радянських військ з партизанами і населенням при визволенні Донбасу (1943—1944 рр.).— УІЖ, 1965, № 5, с. 114—116.
123. Кельнер Е. И. Героическая оборона Севастополя 1941—1942 гг., Симферополь, Крымиздат, 1958, 163 с.
124. Київ — герой. Сб. мат. про подвиг киян у Великій Вітчизн. війні, К., обл. кн.-газ. вид-во, 1961, 426 с.
125. Київ — місто-герой (Матеріали про нагородження Києва другим орденом Леніна у зв'язку з 20-річчям початку Великої Вітчизняної війни), К., Держполіт-видав УРСР, 1961, 47 с.
126. Коваль В. 20 років Великої Перемоги.— «Наука і життя», 1965, № 5, с. 2—3, 6.
127. Коваль М. Безсмертя всенародного подвигу. До 25-річчя визволення Радянською Армією території Укр. РСР від нім.-фашистських загарбників.— Трибуна лектора, 1969, № 9, с. 22—27.
128. Кожукало І. П. Визволення південних районів Правобережної України (січень — квітень 1944 р.).— УІЖ, 1964, № 2 с. 106—109.
129. Козлов Н. Освобождение Крыма. К 5-летию освобождения Крыма от немецко-фашистских захватчиков, Симферополь, Крымиздат, 1949, 80 с.
130. Коротков И. Битва за Мелитополь, М., Госполитиздат, 1944, 36 с.
131. Корсунь-Шевченківська битва, ЗДМ, К., «Київська правда», 1945, 76 с.
132. Куликов В. Г. Героїчний подвиг Радянської Армії в битві за Дніпро та визволення столиці Радянської України.— УІЖ, 1969, № 1, с. 13—23.
133. Лемешук М. М. Участь українців в обороні Брестської фортеці.— УІЖ, 1963, № 6, с. 56—61.
134. Лизогуб М. Д. Визволення Радянською Армією західних областей України від німецько-фашистських загарбників.— Наук. записки (Луцьк. пед. ін-т), 1954, т. 2, Серія іст. наук, вип. 1, с. 103—118.
135. Лохманов Л. М. Еще одна страница, Симферополь, изд-во «Крым», 1964, 132 с.
136. Люди подвигу, Одеса, вид-во «Маяк», 1967, 236 с.
137. Мартишевський М. А. Допомога 1-го Українського фронту трудящим (1943 р.).— УІЖ, 1964, № 5, с. 101.
138. Мельник К. Бои за Крым.— «Советский Крым», 1945, № 1, с. 15—42.
139. Мешеряков Г. Борьба за Киев, М., Госполитиздат, 1944, 48 с.
140. Мильнер Р. И. Двадцатилетие освобождения Харькова от немецко-фашистских оккупантов, Х., 1963, 20 с. (Харьк. отд. о-ва «Знание» УССР).
141. Міста-герої України. Сб. мат., К., Політвидав України, 1966, 199 с.
142. Міщенко К. Ф. До 20-річчя визволення України від фашистських загарбників (Наук. сесія в Києві 15 жовт. 1964 р.).— УІЖ, 1965, № 1, с. 151.
143. Мойсеев О. В. Бойові операції радянських військ і партизанів проти німецько-фашистських загарбників на Україні (березень—квітень 1943 р.).— УІЖ, 1963, № 2, с. 123—125.
144. Мойсеев О. В. Великая битва на Днепре. Идеино-политическая работа в войсках в период боев за Днепр и Киев, К., Изд-во АН УРСР, 1963, 248 с.
145. Мойсеев О. В. Визволення Правобережної України від німецько-фашистських загарбників.— УІЖ, 1969, № 4, с. 43—51.
146. Мойсеев О. В. Визволення західних областей Української РСР (липень 1944 р.).— УІЖ, 1969, № 7, с. 132—136.
147. Мойсеев О. В. і Коваль М. В. Визволення столиці України Києва від німецько-фашистських загарбників (листопад 1943 р.), К., 1968, 32 с. (т-во «Знання» УРСР).

148. **Мойсєєв О. В.** Визволення України від німецько-фашистських загарбників (1943—1944 рр.), К., 1967, 26 с. (т-во «Знання» УРСР).
149. **Мойсєєв О. В.** До 25-річчя з початку визволення України від німецько-фашистських загарбників.— УІЖ, 1967, № 12, с. 111—114.
150. **Мойсєєв О. В.** Ідейно-політична робота у військах Першого Українського фронту по забезпеченню форсування Дніпра.— 36. наук. праць аспірантів (Київськ. ун-т), № 6, 1961, с. 65—77.
151. **Мойсєєв О. В.** Корсунь-Шевченківська битва.— УІЖ, 1964, № 1, с. 111—114.
152. **Мойсєєв О. В.** Масовий героїзм радянських воїнів у битві за Дніпро (1943 р.).— УІЖ, 1961, № 3, с. 81—90.
153. **Мойсєєв О. В.** Перед форсуванням Дніпра.— Київ-герой, К., 1961, с. 314—325.
154. **Мойсєєв О. В. і Петров М. І.** Подвиг на Дніпрі (До 25-річчя битви за Дніпро і визволення Києва), К., 1968, 48 с. (т-во «Знання» УРСР).
155. **Мойсєєв О. В.** Радянська література про визволення України від фашистських загарбників.— УІЖ, 1966, № 1, с. 138—143.
156. **Мойсєєв О. В.** Сторінки героїчного минулого радянського народу (До 20-річчя звільнення України від нім.-фаш. загарбників), К., 1964, 22 с. (т-во «Знання» УРСР).
157. **Мойсєєв О. В.** Форсування Дніпра (вересень—жовтень 1943 р.).— УІЖ, 1963, № 5, с. 120—124.
158. Мужні серця. Книга про славних синів і дочок українського народу — Героїв Радянського Союзу, К., вид-во «Молодь», 1947, 119 с.
159. **Некрасов П. А.** Освобождение Кировоградской области от немецко-фашистских захватчиков и помощь партизан наступающей Советской Армии (К истории борьбы трудящихся Кировоградской области с нем.-фаш. оккупантами в 1941—1944 гг.).— Труды Одесского ун-та, 1954, т. 144. Серия ист. наук, вып. 4, с. 31—49.
160. **Овчаренко П. М.** Героїчна оборона Києва в 1941 р.— Вісник Київського ун-ту, 1959, № 2, Серія іст. і філософ., вип. 2, с. 25—39.
161. **Овчаренко П. М. і Саженик С. Н.** Перший період Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу (22 червня 1941 р.—листопад 1942 р.). На допомогу вивчаючим історію СРСР, вид-во Київського ун-ту, 1962, 136 с.
162. Они освобождали Закарпатье, Ужгород, изд-во «Карпаты», 1965, 172 с.
163. **Онищенко В. К. і Старовойт М. І.** Харківські ополченці (1941 р.).— УІЖ, 1969, № 2, с. 109—111.
164. Освобождение Житомирщины от немецко-фашистских захватчиков, Житомир, 1968, 14 с. (обл. организация о-ва «Знание»).
165. **Паротькін І. В.** Визволення Західної України, К., Укрполітвидав, 1946, 44 с.
166. **Пашко Я.** Безсмертний подвиг народу.— «Комуніст України», 1964, № 10, с. 41—50.
167. **Пашко Я. Ю.** Героїчна оборона столиці України (липень — вересень 1941 р.).— «Комуніст України», 1961, № 7, с. 44—53.
168. **Пашко Я.** Історична перемога на Дніпрі (До 25-річчя визволення Києва від фашистських загарбників).— «Комуніст України», 1968, № 11, с. 38—45.
169. **Пашко Я. Ю.** Місто-герой на Дніпрі (Про мужність і героїзм трудящих Києва в боротьбі з нім.-фаш. загарбниками), К., Політвидав України, 1969, 359 с.
170. Подвиг на берегах Дніпра-Славутича. 36. мат. про відзначення 20-річчя битви за Дніпро і визволення Києва від німецько-фашистських загарбників, К., Політвидав України, 1964, 139 с.
171. Разгром немецко-фашистских армий на Украине (К 20-летию освобождения УССР от фашист. захватчиков), К., 1964, 33 л. (о-во «Знание» УССР).
172. **Родімцев О. І.** За місто-герой Київ, К., Обл. кн.-газ. вид-во, 1964, 48 с.
173. **Садовін М. В.** Визволення Києва від німецько-фашистських загарбників.— УІЖ, 1963, № 5, с. 79—83.
174. **Садовін Н. В.** Партийно-политическая работа в войсках Первого Украинского фронта в период форсирования Днепра и боев за освобождение Киева.— Вопросы истории КПСС периода Великой Отечественной войны, К., 1961, с. 124—129.
175. Свято визволення. 36. мат. про відзначення 20-річчя визволення України від фашистських загарбників, К., Політвидав України, 1965, 119 с.
176. **Селиванова Н. І.** Коммунисты в боях за Севастополь 1941—1942 гг. (По материалам газет).— Известия Крымского пед. ин-та, 1957, т. 28, с. 211—231.
177. **Слинько І. І.** Боротьба за Крим у Великій Вітчизняній війні.— УІЖ, 1962, № 2, с. 146—147.
178. **Слинько І. І.** Визволення Радянської України від німецько-фашистських загарбників (січень — лютий 1943 р.).— УІЖ, 1963, № 1, с. 105—110.
179. **Слинько І. І.** Початок визволення Радянської України від німецько-фашистських загарбників (грудень 1942 р.).— УІЖ, 1962, № 6, с. 138—140.
180. **Толбухін Ф.** Битва за визволення Радянської України, К., Укрдержвидав, 1944, 8 с.

181. **Третьяков Ф. А.** Безприкладний героїзм (Аджимушайські катакомби).— УІЖ, 1962, № 1, с. 114—117.
182. **Тронько П. Т.** Народу сила незборима (з історії боротьби трудящих Радянської України проти німецько-фашистських загарбників у роки Великої Вітчизняної війни), К., 1969, 64 с. (т-во «Знання» УРСР).
183. **Цуманенко М. В.** Идеино-политическая работа Коммунистической партии в войсках 1-го Украинского фронта в период боев за освобождение Киева (сентябрь—6 ноября 1943 г.).— Уч. записки (Харьк. ун-т), 1961, т. 118. Труды кафедры истории КПСС, т. 9, с. 50—66.
184. **Чеканюк А. Т. і Кожукало І. П.** Героїчна оборона Києва в 1941 р. та її роль у зриві фашистських планів «бліцкригу».— УІЖ, 1961, № 3, с. 60—71.
185. **Чеканюк А. Т.** Народне ополчення в героїчній обороні Києва і Одеси, М., Укрвидав, 1943, 36 с.
186. **Чиж В. П. і Мойсеев О. В.** З історії героїчних битв радянських військ за визволення України (грудень 1942 — жовтень 1944 рр.).— УІЖ, 1965, № 5, с. 17—31.
187. **Шамко К. М.** Герої наступальних боїв (До 20-річчя визволення Криму).— УІЖ, 1964, № 2, с. 109—113.
188. **Шамко К. М.** Героїчні битви за Дніпро (кінець 1943 р.).— УІЖ, 1966, № 3, с. 102—107.
189. **Шатов П. У.** Визволення західних районів України в 1944 р.— УІЖ, 1964, № 4, с. 114—117.
190. **Шенін А. Д.** Визволення Донбасу (До 20-річчя з дня розгрому гітлерівських військ у Донбасі).— УІЖ, 1963, № 4, с. 126—128.
191. **Якубовський І. Г.** Героїчні бої Радянської Армії на території України в червні — жовтні 1941 р.— УІЖ, 1966, № 6, с. 3—15.

IV. БОРЬБА РАДЯНСКИХ ЛЮДЕЙ У ТИЛУ ВОРОГА

1. Німецько-фашистський окупаційний режим

192. Боротьба трудящих Львівщини проти німецько-фашистських загарбників (1941—1944 рр.). ЗДМ, Львів, вид-во «Вільна Україна», 1949, 236 с.
193. **Дубина К.** Варвари двадцятого віку, Саратов, Укрвидав, 1942, 16 с.
194. **Дубина К.** Злодеяння немців в Києві, М., Госполитиздат, 1945, 48 с.
195. **Дубина К. К.** 778 трагічних днів Києва, К., Укрдержвидав, 1945, 96 с.
196. Житомирщина в період тимчасової окупації німецько-фашистськими загарбниками (1941—1944 рр.). 36. док., Житомир, вид-во «Рад. Житомирщина», 1948, 220 с.
197. Звернення до населення окупованих районів України, Укрвидав ЦК КП(б)У, 1943, 15 с.
198. Звірства і злочини німецько-фашистських загарбників на Харківщині, 36. док., К.—Х., Укрдержвидав, 1944, 56 с.
199. Звірства німців на Львівщині. 36. ст. і док., Львів, вид-во «Вільна Україна», 1945, 116 с.
200. Злочинства німецько-фашистських загарбників на Херсонщині (Док. і мат.), Херсон, вид-во «Наддніпрянська правда», 1948, 78 с.
- 201—202. **Іонов О.** Злочинства німців у Донбасі, К., Укрполітвидав, 1946, 40 с.
203. **Карпенко Г. В.** Немецкие фашисты ограбили Академию наук Украины.— «Природа», 1946, № 7, с. 89—91.
204. **Клименко Я.** Баранівка (Знищення цього села нім.-фашистськими загарбниками), К., Укрдержвидав, 1944, 16 с.
205. **Коваль В. С.** В роки фашистської навали (Україна в міжнародних відносинах у період Великої Вітчизняної війни), К., Держполітвидав УРСР, 1963, 70 с.
206. **Коваль В. С.** Міжнародний імперіалізм і Україна 1941—1945, К., вид-во «Наук. думка», 1966, 286 с.
207. **Коваль В. С.** О политическом кризисе оккупационного режима на Украине.— Немецко-фашистский оккупационный режим (1941—1944 гг.), М., 1965, с. 65—74.
208. **Коваль М. В.** Історія пам'ятає (Кривавий шлях фашистів на Україні), К., Політвидав України, 1965, 113 с.
209. **Коваль М. В.** Преступление фашистов против культуры украинского народа.— Немецко-фашистский оккупационный режим (1941—1944 гг.), М., 1965, с. 210—218.
210. **Корнійчук О.** Гітлер — лютий ворог українського народу, К., Політвидав, 1941, 8 с.
211. Листи з фашистської каторги. 36. листів радянських громадян, які були вигнані на каторжні роботи до фашистської Німеччини, К., Укрполітвидав, 1947, 159 с.
212. Люди Радянської Житомирщини про німецьку каторгу, Житомир, вид-во «Рад. Житомирщина», 1948, 60 с.
213. Німецькі окупанти на Полтавщині (1941—1943 рр.) 36. док., Полтава, вид-во «Зоря Полтавщини», 1947, 80 с.

(Далі буде)

РЕЗЮМЕ

В. И. Клоков, В. И. Кучер.— Партизанские края и зоны на временно оккупированной врагом территории СССР в 1941—1944 гг. В годы Великой Отечественной войны советские люди были полными хозяевами многочисленных партизанских краев и зон в обширных районах на временно оккупированной территории от Балтики до Карпат, от западных границ Советского Союза до линии советско-германского фронта. Об их возникновении, военном и политическом значении, о жизни населения в этих краях и зонах рассказывается в статье.

Я. С. Калакура, Г. Ф. Марискевич.— Партийные организации Украины во главе массового движения изобретателей и рационализаторов в западных областях (1956—1966 гг.). На основе анализа большого фактического материала обобщаются опыт, формы и методы деятельности партийных организаций промышленных предприятий западных областей Украины по руководству массовым движением изобретателей и рационализаторов. Авторы раскрывают содержание нового этапа технического творчества, связанного с научно-технической революцией, главной особенностью которой становится тесное содружество и совместные поиски ученых, инженеров и рабочих.

В. П. Шиллов.— Происхождение кочевого скотоводства в Восточной Европе. На основе большого фактического материала, полученного во время раскопок, а также письменных источников автор доказывает, что кочевой уклад хозяйства в южнорусских степях возник в эпоху ямной культуры и в некоторых районах сосуществовал с оседлым.

Д. В. Деопик, Г. М. Добров, Ю. Ю. Какх, И. Д. Ковальченко, Х. Э. Палли, В. А. Устинов.— Математические и машинные методы обработки исторической информации. Обобщая имеющийся опыт, авторы рассматривают средства, сферы и направления применения количественных и машинных методов обработки и анализа конкретно-исторической информации.

SUMMARY

V. I. Klokov, V. I. Kucher.— Partisan Lands and Zones in the Territory of the USSR Temporarily Occupied by the Enemy in 1941—1944. During the Great Patriotic war the Soviet people were true masters of numerous partisan lands and zones in the vast areas in the temporarily occupied territory from the Baltic Sea to the Carpathians, from the western frontiers of the Soviet Union to the line of the Soviet-German front. The article deals with their appearance, military and political significance with the life of population in these lands and zones.

Ya. S. Kalakura, G. F. Mariskevich.— The Party Organizations of the Ukraine at the Head of the Mass Movement of the Inventors and Rationalizers in the Western Regions (1956—1966). Analyzing the numerous facts the authors generalize the experience, forms and methods of the activity of the Party organizations in the industrial enterprises of the western regions of the Ukraine as to the guidance of the mass movement of inventors' and rationalizers. The authors reveal the substance of a new stage of the technical creative work connected with the scientific and technical revolution, the main peculiarity of which, is the close co-operation and joint search of scientists, engineers and workers.

V. P. Shilov.— Origin of the Nomadic Cattle-breeding in Eastern Europe. On the basis of numerous facts obtained during excavations as well as on written sources, the author proves that the nomadic structure of economy in the Southern-Russian steppes appeared in the epoch of the pit culture and in some regions it coexisted side by side with the settled one.

D. V. Deopik, G. M. Dobrov, Yu. Yu. Kakhk, I. D. Kovalchenko, Kh. E. Palli, V. A. Ustinov.— Mathematical and Automatic Methods of the Historical Data Processing. Generalizing available experience, the authors consider means, fields and trends of applications of qualitative and automatic methods for processing and analysing concrete and historical information.

НОВІ КНИГИ

БЕВЗО О. А. — Львівський літопис і Острозький літописець. Джерелознавче дослідження, вид-во «Наукова думка», К., 1970, 199 с.

БУЛАННИЙ І. Т. — Виховання радянського патріотизму, вид-во «Прапор», Харків, 1969, 105 с.

Великий Жовтень і розквіт возз'єднаного Закарпаття. Матеріали наукової сесії, присвяченої 50-річчю Великої Жовтневої соціалістичної революції. 29 червня — 2 липня 1967 р., вид-во «Карпати», Ужгород, 1970, 605 с.

В катакомбах Аджимушкая. Документи, воспоминания, статьи. Изд. 2-е, перераб. и доп., изд-во «Крим», «Симферополь», 1970, 239 с. с илл.

ДЕМИДЕНКО В. К. — Психологічні основи засвоєння історії учнями, вид-во «Радянська школа», К., 1970, 128 с.

ДРОБЧАК Г., ПІДЛАСКО Т. — Три музеї одного села. Путівник, вид-во «Маяк», Одеса, 1970, 67 с. з іл.

Загрова волі. З історії Комуністичної партії Західної України, вид-во «Каменяр», Львів, 1970, 290 с.

Історія Українського мистецтва. В шести томах. Мистецтво кінця XVIII — першої половини XIX століття. Т. 4, кн. 1, вид-во «Українська Радянська Енциклопедія», К., 1969, 363 с. з іл.

КИЦЕНКО М. П., ПЕШАНОВ В. Ф. — Хортиця. Фоторозповідь про Державний історико-культурний заповідник Радянської України — острів Хортицю, вид-во «Мистецтво», К., 1970, 48 с. з іл.

КОЗИК В. М. — Організація шкільних музеїв В. І. Леніна. З досвіду роботи шкіл м. Макіївки, вид-во «Радянська школа», К., 1970, 143 с. з іл.

КОЛЬЯК Т. — Степан Кузьмич Луценко, вид-во «Прапор», Харків, 1970, 112 с. з іл.

КОМАРЕНКО Н. В. — Журнал «Літопис революції». Історіографічний нарис, вид-во «Наукова думка», К., 1970, 172 с. з іл.

КОМПАНИЄЦЬ І. І. — Ленін та інтернаціональна єдність українських і російських трудящих у трьох революціях, вид-во «Наукова думка», К., 1970, 231 с.

Криворізький історико-краєзнавчий музей. Путівник по експозиції, вид-во «Промінь», Дніпропетровськ, 1970, 48 с. з іл.

Ленінське вчення про культурну революцію та його здійснення на Україні, Вид-во Київського ун-ту, К., 1970, 366 с.

Ленінське вчення про матеріальні і моральні стимули та його здійснення в період будівництва комунізму, Вид-во Київського ун-ту, К., 1969, 287 с.

МУЛТИХ Г. М. — Ленінська теорія соціалістичної революції і сучасність, Політвидав України, К., 1970, 112 с.

Народ славить Ілліча, вид-во «Мистецтво», К., 1969, 143 с. з іл.

НЕДАЙВODOВ І. — Основа нашої партії. Про первинні партійні організації, Політвидав України, К., 1970, 75 с.

Одесский археологический музей. Путеводитель, изд-во «Маяк», Одесса, 1970, 65 с. с илл.

ОКСЕНЮК Р. — Нариси історії Волині, Соціально-економічний розвиток, революційний та національно-визвольний рух трудящих (1861—1939), Вид-во Львівського ун-ту, Львів, 1970, 276 с.

ОСЕТРОВ О. — Сторінки пролетарської солідарності. (Інтернаціональні зв'язки робітничого класу Радянської України. 1917—1927 роки), Політвидав України, К., 1969, 164 с.

ПОПРАВКА.

В № 6 на стор. 146 в правій колонці в рядку 21 знизу читати: «...африкансько-».

До уваги читачів. Редакція звертається до всіх авторів з проханням надсилати статті в двох примірниках (обов'язково — перший), надруковані на машинці через два інтервали, обсягом не більше 25 стор., повідомлення — 20, замітки і листи — до 10 стор. Не прийняті до друку рукописи авторам не повертаються.